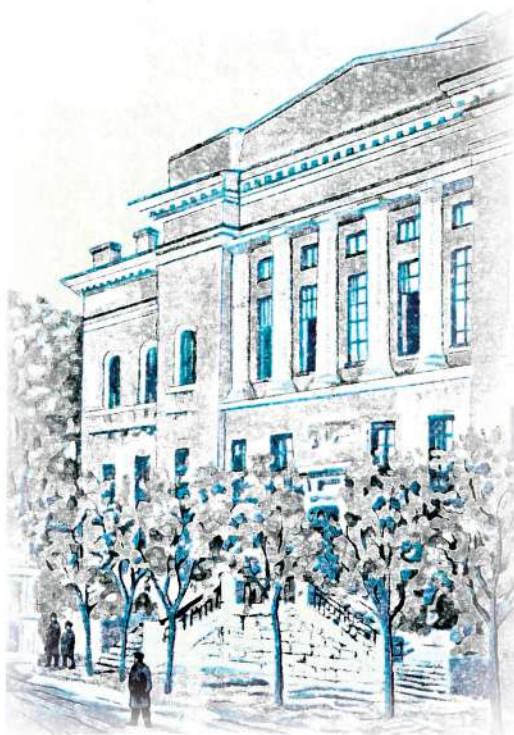

РУКОПИСНА
ТА
КНИЖКОВА
СПАДЩИНА
УКРАЇНИ

2025 | **1**(36)

Засновники:

Національна академія наук України
Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського
Інститут рукопису

Головний редактор

Любов ДУБРОВІНА, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України

Наукова рада:

Олексій ОНИЩЕНКО, доктор філософських наук, академік НАН України (голова)
Аліна ДЗЕНТЬОЛ, доктор гуманістичних наук (Польща)
Георгій ПАПАКІН, доктор історичних наук, професор
Олена ПАСТУШЕНКО, доктор наук із соціальних комунікацій
Олаф ХАММАН, доктор філософії (Німеччина)
Олексій ХАМРАЙ, доктор філологічних наук
Ріма ЦІЦЕНЄНЕ, доктор гуманітарних наук (Литва)
Надія ШИП, доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Галина КОВАЛЬЧУК, доктор історичних наук, професор (заступник головного редактора)
Валентина БЕЗДРАБКО, доктор історичних наук, професор
Геннадій БОРЯК, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України
Лариса БУРЯК, доктор історичних наук, професор
Наталія ВЕРЕТЕННИКОВА, кандидат наук із соціальних комунікацій
Людмила ГНАТЕНКО, доктор історичних наук
Ярослав ДУМАНОВСЬКИЙ, габілітований доктор (Польща)
Наталія ЗУБКОВА, кандидат історичних наук (відповідальний секретар)
Катерина ЛОБУЗІНА, доктор наук із соціальних комунікацій
Дайва НАРБУТЕНЕ, доктор філософії (гуманітарні науки) (Литва)
Володимир ПОПИК, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України
Сергеюс ТЕМЧІНАС, габілітований доктор гуманітарних наук, професор (Литва)
Віра ЧЕНЦОВА, кандидат історичних наук (Франція)
Людмила ШАРІПОВА, доктор філософії, асистований професор (Велика Британія)
Лідія ЯРЕМЕНКО, кандидат історичних наук

Ідентифікатор медіа R30-02744

Видання індексується науковими базами даних, зокрема: Scopus, Web of Science, Google Scholar, Index Copernicus, Scientific Indexing Services, ResearchBib, International Institute of Organized Research (I2OR), CiteFactor, BASE, Open Access Infrastructure for Research in Europe, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Word Cat, EBSCO, Український Реферативний Журнал, Україніка наукова, Наукова періодика України

Адреса редакції:

01601, Київ-33, вул. Володимирська, 62, к. 312
Тел.: (044) 234-78-65, (044) 288-14-18
E-mail: rksu@nbuv.gov.ua
Сайт журналу: <http://rksu.nbuv.gov.ua>

Founders:

The National Academy of Sciences of Ukraine
Vernadsky National Library of Ukraine
Institute of Manuscript

Editor-in-Chief

Liubov DUBROVINA, Dr. habil. in History, Professor, Corresponding Member of NASU

Science Board:

Oleksii ONYSHCHENKO, Dr. habil. in Philosophy, Academician of NASU (Chairman)
Alina DZENTOL, Ph.D in Humanitarian Sciences (Poland)
Olaf HAMMAN, Ph.D. (Germany)
Oleksii KHAMRAI, Dr. habil. in Philology
Heorhii PAPAKIN, Dr. habil. in History, Professor
Olena PASTUSHENKO, Dr. habil. in Social Communication
Nadiia SHYP, Dr. habil. in History, Professor
Ryma TSINTSENIENE, Ph.D in Humanitarian Sciences (Lithuania)

Editorial Board:

Halyna KOVALCHUK, Dr. habil. in History, Professor (Deputy Editor-in-Chief)
Valentyna BEZDRABKO, Dr. habil. in History, Professor
Hennadii BORIAK, Dr. habil. in History, Corresponding Member of NASU
Larysa BURIAK, Dr. habil. in History, Professor
Vira CHENTSOVA, Ph.D. in History (France)
Yaroslav DUMANOVSKY, Dr. habil. (Poland)
Liudmyla HNATENKO, Dr. habil. in History
Kateryna LOBUZINA, Dr. habil. in Social Communication
Daiva NARBUTENE, Ph.D (Lithuania)
Volodymyr POPYK, Dr. habil. in History, Professor, Corresponding Member of NASU
Liudmyla SHARIPOVA, Ph.D, Associate Professor (United Kingdom)
Serheius TEMCHINAS, Dr. habil. in Humanitarian Sciences (Lithuania)
Natalia VERETENNIKOVA, Ph.D in Social Communication
Lidiia YAREMENKO, Ph.D. in History
Nataliia ZUBKOVA, Ph.D. in History (Executive Secretary)

Media ID R30-02744

This publication is indexed by the following scientometric databases, among which are: Scopus, Web of Science, Google Scholar, Index Copernicus, Scientific Indexing Services, ResearchBib, International Institute of Organized Research (I2OR), CiteFactor, BASE, Open Access Infrastructure for Research in Europe, Directory of Open Access Journals (DOAJ), Word Cat, EBSCO, Ukrainian Abstract Journal, Scientific Ukrainika, Scientific Periodicals of Ukraine

Editorial office address:

62 Volodymyrska st., room 312, Kyiv 01601, Ukraine
Phone: (+ 38 044) 234-78-65, (+ 38 044) 288-14-18
E-mail: rksu@nbuv.gov.ua
<http://rksu.nbuv.gov.ua>

1(36)
2025

РУКОПИСНА ТА КНИЖКОВА СПАДЩИНА УКРАЇНИ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 4 РАЗИ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У 1993 Р. ЯК ЗБІРНИК
У СІЧНІ 2024 Р. ПРОДОВЖЕНО У ФОРМІ ЖУРНАЛУ
КИЇВ

ЗМІСТ

Дослідження
архівних
та книжкових
фондів

Мадаліна ДАНА, Дан ДАНА, Микола НІКОЛАЄВ. Магічне графіті з Ольвії з «дарчим написом» 5

Олексій СОКИРКО. Листування військового канцеляриста Іллі Журмана з рідними з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського 20

Світлана ІВАНИЦЬКА. «Озивайтесь частіше хоч коротенькими листами»: епістолярій Бориса і Марії Грінченків та Сергія Єфремова 1907—1910 років. 38

Кодикологія
та кодикографія

Сергій ШУМИЛО, Людмила ГНАТЕНКО. Український зографський Пом'яник XVII—XVIII століть: археографічна розвідка 62

Дослідження
в галузі
спеціальних
історичних
дисциплін

Віктор КОРОТКИЙ, Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ. На життєвому і світоглядному роздоріжжі: Варшавський університет у житті Павла Попова (за матеріалами особового фонду) 85

Alla ATAMANENKO, Oleksandr MAZEPA. Correspondence between Lubomyr Wynar and Roman Klymkevych as source for the history of creation of Ukrainian Genealogical and Heraldic Society (англ. мовою) 121

**Дослідження
в галузі
спеціальних
історичних
дисциплін**

Оксана ЄМЧУК. Актуальні питання формування та збереження документів творчого процесу вчених в особових архівних фондах **135**

Ірина ВЕРХОВЦЕВА. Земське та сільське самоврядування у становленні вітчизняної бібліотечної справи у другій половині XIX — на початку XX століть (до передумов Української революції 1917—1921 років) **150**

**Публікація
документів**

Ірина КЛИМЕНКО. З архівної спадщини Олени Компан: маловідома стаття з історії українських міст XVII—XVIII століть **170**

Тимур ГОРБАЧ. Маловідомий документ Казимира III від 1367 року про затвердження купівлі Отто Пілецьким двох сіл поблизу Ланцута **183**

*Затверджено до друку і опублікування в мережі Інтернет
Ученою радою Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського
Протокол № 2 від 18 лютого 2025 року*

Редакторки *Наталія Зубкова, Ярослава Кучмій*

Редакторка-перекладачка *Дар'я Лелюх*

Відповідальна за випуск *Юлія Дудка*

Технічна редакторка *Ольга Бурдік*

Комп'ютерне верстання *Оксани Боляк*

Підп. до друку 26.03.2025. Формат 70 × 100/16. Гарн. Minion Pro.
Ум. друк. арк. 16,09. Обл.-вид. арк. 14,97. Тираж 100 прим. Зам. № 7619

Видавець і виготовлювач Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Держреєстру суб'єкта видавничої справи
Серії ДК № 544 від 27.01.2001

1(36)
2025

MANUSCRIPT
AND BOOK
HERITAGE
OF UKRAINE

SCIENTIFIC JOURNAL
PUBLISHED 4 TIMES PER YEAR
FOUNDED IN JANUARY 1993 AS A COLLECTION
IN JANUARY 2024, CONTINUED AS A JOURNAL
KYIV

Studies
of Archival
and Book Fonds

CONTENTS

<i>Madalina DANA, Dan DANA, Mykola NIKOLAEV. Magical graffito from Olbia with “gift inscription”</i>	5
<i>Oleksii SOKYRKO. Correspondence of Cossack official Ilya Zhurman with relatives from Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine</i>	20
<i>Svitlana IVANYTSKA. “Write back more often, even with short letters”: Epistolary of Borys and Maria Hrinchenkos to Serhii Yefremov, 1907—1910</i>	38
<i>Serhii SHUMYLO, Liudmyla HNATENKO. Ukrainian Zograf Pomyanyk of 17th — 18th centuries: archaeological exploration</i>	62
<i>Viktor KOROTKYI, Vasyl ULIANOVSKYI. At crossroads of life and worldview: Warsaw University in life of Pavlo Popov (based on materials from personal fond)</i>	85
<i>Alla ATAMANENKO, Oleksandr MAZEPA. Correspondence between Lubomyr Wynar and Roman Klymkevych as source for the history of creation of Ukrainian Genealogical and Heraldic Society (in English)</i>	121

Codicology
and Codicography

Studies in Special
Historical
Disciplines

<i>Oksana YEMCHUK.</i> Current issues of formation and preservation of documents of creative process of scientists in personal archival fonds	135
<i>Iryna VERKHOVTSEVA.</i> Zemstvo and rural self-government in formation of national library business in second half of 19th — early 20th centuries (before the Ukrainian Revolution of 1917—1921)	150
<i>Iryna KLYMENKO.</i> From the archival heritage of Olena Kompan: a little-known article on the history of Ukrainian cities of the XVII—XVIII centuries	170
<i>Tymur HORBACH.</i> A little-known Casimir's III document from 1367 confirming purchase by Otto of Pilcza of two villages near Łańcut	183

Scientific journal “Manuscript and Book Heritage of Ukraine. Archeographic Studies of Unique Archival and Librarian Fonds”

Published 4 times per year

Founded in 1993

Languages: Ukrainian, English, Polish

Founder: National Academy of Sciences of Ukraine, V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine, Institute of Manuscript

Subject areas

- The series covers various aspects of the research of history and existence of manuscripts, old printed books, specialized librarian and archival fonds with a view of reconstruction of the history of book culture in Ukraine and world.
- It represents scientific studies on specific historical subjects, publishes documents, scientific referential and informational materials (collections reviews, archeographic and bibliographic descriptions, indexes, reports and reviews).
- The periodical also encompasses articles on the problems of storage, restoration and conservation of manuscripts.
- The publication also disclosing the issues of creating automated processing technologies, describing manuscripts and books, and using information and search systems in library and archival work.

Purpose

The purpose of the scientific journal “Manuscript and Book Heritage of Ukraine” consists in introducing to the scientific and social circulation new documentary sources on the history of Ukraine and world, theoretical and practical researches on the problems of archeography, bibliography, codicology and codeography, library and archival sciences, innovative technologies in the library and archival activities. Publications of documents, presented in the scientific journal, are source of information for further scientific works on history, philology, and cultural studies.

Aim and task

The aim and task of the digest is the publication of topical, theoretical or practical content, and the newest articles and publications of documents. Materials that have passed the internal review procedure for their scientific level and compliance with the issues of the publication are accepted for publication. “Manuscript and Book Heritage of Ukraine” is an open publication that invites to cooperation both domestic and foreign scientific professionals. The humanitarian orientation of the digest provides an opportunity to cover studies on history, philology, art criticism, library and archival issues, preservation and restoration of documents, innovative information technologies. The high quality of the digest is provided by the professional composition of the authors and the exactingness of the editorial board and reviewers to the scientific novelty and relevance of the papers proposed for publication. The publication is an information platform for conducting scientific professional discussions on specialized scientific fields.

<https://doi.org/10.15407/rksu.36.005>

УДК 930.271

Мадаліна Дана, докторка габілітована, професорка грецької історії,
Університет Жан Мулен Ліон 3, Лабораторія вивчення джерел
та історії давніх цивілізацій (Ліон, Франція)

ORCID: 0000-0003-4712-6252

E-mail: madalina-claudia.dana@univ-lyon3.fr

Дан Дана, доктор габілітований, дослідник, Національний центр
наукових досліджень, Лабораторія вивчення джерел та історії
давніх цивілізацій (Ліон, Франція)

ORCID: 0000-0001-9462-7266

E-mail: dan.dana@mom.fr

Микола Ніколаєв, доктор історичних наук,
доцент кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи,
Центральноукраїнський національний технічний
університет (Кропивницький, Україна)

ORCID: 0000-0003-3994-1150

E-mail: olbiopol@gmail.com

МАГІЧНЕ ГРАФІТІ З ОЛЬВІЇ З «ДАРЧИМ НАПИСОМ»

Мета роботи. Перша публікація та варіанти інтерпретації графіті на керамічному фрагменті з Ольвії Понтійської. **Методологія.** Типові методи допоміжних історичних дисциплін, зокрема палеографії, хронології, генеалогії, ономастики, просопографії. Також на ґрунті синхронізації епонімного каталогу Ольвії з'явилася можливість застосування в дослідженні спеціальних, утім цілком умотивованих, методів просопографічної інтерпретації, просопографічного датування та просопографічної реконструкції. **Наукова новизна.** До наукового обігу введено графіті з Ольвії, яке одночасно має ознаки дарчих написів та магічної епіграфіки. **Висновки.** Згідно з одним з варіантів інтерпретації, магічне графіті поєднує в собі як традиційні особливості побутових дарчих написів, так і магічну символіку. Зокрема,

Цитування: Дана М., Дана Д., Ніколаєв М. Магічне графіті з Ольвії з «дарчим написом». *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2025. № 1 (36). С. 5—19. <https://doi.org/10.15407/rksu.36.005>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

6 лицьова сторона містить дарчий напис: «Дар Феофіла». Напис доповнюють, не виключено, магічне коло та магічний трикутник. На зворотній стороні — ім'я особи, що, як варіант, проклинається: «Евмен Евкратів, Евмен Евкратів». Повтори є ознакою магічної епіграфіки та застосування в іграх на симпосії. Відповідно, не виключається й інтерпретація графіті як пов'язаного з іграми на симпосії. Феофіл, імовірно, виконавець графіті, походить з невідомого роду; Евмен Евкратів має характерне ім'я роду Евресибіадів-Леократидів-Леопрепидів та характерний патронім роду Посидоніїв. Наявність повного імені, згідно із сучасною інтерпретацією, свідчить, імовірно, про присутність у громаді широковідомої омонімічної особи та, відповідно, про необхідність розрізняти омонімічних осіб. За нашою гіпотезою, Евмен Евкратів є рідним братом Посидонія Евкратова з роду Посидоніїв (близько 227—197 рр. до Р. Х.), члена колегії Семи з декрету *IOSPE I*² 76. Омонімічною особою є сучасник та відомий у суспільстві епонім Ольвії 201 р. до Р. Х., агораном та дедикант посвяти Деметрі в Неаполі Скіфському Евмен Сирісків (близько 216—186 рр. до Р. Х.) з роду Евресибіадів-Леократидів-Леопрепидів. Відповідно, просопографічне датування графіті — близько 225—195 рр. до Р. Х. Бездоганні, на перший погляд, просопографічні збіги, однак, не позбавляють нас необхідності зробити застереження щодо їхнього беззаперечного застосування, що притаманне графіті.

Ключові слова: Ольвія, графіті, дарчий напис, магічний напис, симпосій, просопографія, хронологія.

Актуальність теми дослідження. Для графіті — цих писемних джерел минулих часів — характерною є величезна кількість різноманітних зразків, кожен з яких зазвичай містить мінімальний обсяг історичної складової, що супроводжується залежною від контексту знахідки багатозначною інтерпретацією [1]. Відповідно гіпотези, що будуть викладені нижче, слід розглядати лише як можливі варіанти інтерпретації. Публікація та систематизація, зокрема, ольвійських графіті тривають багато десятиліть; їхня класифікація є усталеною [2]. Водночас іноді трапляються неординарні примірники, публікація яких дозволяє «розширити небокрай» у дослідженні цих пам'яток. Саме тому публікація нових цікавих графіті завжди є актуальною.

Аналіз досліджень і публікацій. У регіоні стародавнього Північного Причорномор'я найбільша кількість графіті надходить з Ольвії. На сьогодні опубліковані вже сотні зразків. Найзначніший внесок у їхнє вивчення зробили Е.Р. Штерн, І.І. Толстой [2; 4], а також сучасні дослідники — Г.С. Русяєва [1], В.П. Яйленко [2, 3] та інші. Вибірковий огляд свідчить, що в кількісному вимірі переважає колекція графіті-скорочень теофорних імен, зокрема А, ΑΡ, ΑΡΙ, ΘΕ, ΜΗ, ΔΗ та ін. В.П. Яйленко довів, що такі зразки є мітками імен володарів посуду, відповідно є побутовими та не мають відношення до сакральної та / або магічної сфери [2; 3]. Різновидом побутових графіті, що трапляються значно рідше, є дарчі написи. Графіті-дарчі написи зазвичай містять імена дарувальників та / або обдарованих осіб; написи, виконані в родовому або давальному відмінках, розміщуються на

відкритих частинах і здебільшого вирізняються акуратною, професійною різьбою літер [3, с. 30] (утім, це твердження не є незаперечним; існують також вотивні графіті тощо). Так, опубліковане В.Д. Блаватським графіті SEG 40:637,2 з дарчим написом на керамічному посуді, що походить з Пантикапею, виконане дуже старанно; невеликі, не позбавлені витонченості літери нанесені, вірогідно, жіночою рукою: «[Α]φροδίση ἔδωκεν — Афродісія дала (чи подарувала)» [5, с. 24]. Окремим різновидом графіті є магічні, зокрема виконані на керамічних носіях круглої форми та з розташуванням напису у вигляді спіралі, наприклад, таке, що датується другою половиною IV ст. до Р. Х.: «Καταδέω γλώσσας ἀντιδίκων καὶ μαρτύρων, Τηλεσικράτεος καὶ παίδων Τηλεσικράτεος, Ἀγρωνος, Ἰπλονίκῳ, Ἀρτεμίδωρῳ, Ἀχιλλοδώρου καὶ τοὺς ἄλλους τοὺς μετ' {αοτα} αὐτοῦ πάντας — Зв'язую язика супротивників по суду та свідків, Телесикрата та синів Телесикрата, (також) Агрона, Гіппоніка, Артемідора, Ахиллодора та інших, хто разом з ним» [4, с. 45—46, № 63 = IGDOlb 105 = DefOlb 18]. Сучасний стан досліджень та інтерпретації магічних графіті, виконаних на керамічних носіях круглої форми, оприлюднено О.В. Белоусовим (DefOlb). Зауважимо, що наявні магічні формули не передбачають у тексті згадки про ім'я особи-виконавця напису. Винятком є нещодавно опубліковане нами магічне заклиття на свинцевій пластині з Ольвії, яке, ймовірно, містить ім'я автора заклиття — Аполлонід [6; 7]. Не виключено, що згадка імені автора заклиття є властивістю магічної епіграфіки, притаманної Ольвії. Тим цікавішою стає пропонована нижче публікація графіті, що, на нашу обґрунтовану думку, поєднує в собі елементи магічної епіграфіки з побутовими дарчими написами.

Мета дослідження. Перша публікація та варіанти інтерпретації графіті (з приватної колекції) на керамічному фрагменті з Ольвії Понтійської.

Виклад основного матеріалу. На жаль, надважливий для подальшої інтерпретації графіті археологічний контекст його знахідки є недоступним. Відсутність археологічного контексту переважної кількості графіті, що зберігаються в музеях та приватних збірках, є характерною особливістю цього писемного джерела [2, с. 486; 3]. Утім, за нашим припущенням, оскільки графіті надійшло до приватної колекції одночасно з надгробками Аристернора Монімова та Артемідора Діонісермова [19, с. 293], не виключене його походження з хижацьких розкопувань ольвійського некрополя.

Палеографія. Графіті являє собою керамічний фрагмент круглої форми вторинного використання — піддон чорнолакового плоскодонного килика або іншого відкритого посуду. Діаметр піддона — 61 мм, висота — близько 12 мм. У нижній частині піддона збережено колір глини. Тьмянний чорний лак у верхній частині, подекуди з матовим відтінком, характерний для III—II ст. до Р. Х. Відповідно, хронологічний діапазон — орієнтовно 300—100 рр. до Р. Х. — слід розглядати як попереднє палеографічне датування досліджуваного напису.

Іл. 1. Зовнішній вигляд писемної пам'ятки

Написи видряпані по обидва боки керамічного піддона, тобто досліджуване писемне джерело є *опістографом* (іл. 1). Визначення лицьової (*recto*) та зворотної (*verso*) сторін графіті можливе на основі дослідження його тексту (див. нижче). Наявність подряпин епіграфічного поля опістографа ускладнює прочитання окремих літер. До того ж, літери виконані вкрай неохайно та нестабільно. За нашою гіпотезою, виконавець графіті, по-перше, дуже поспішав, по-друге, керамічний піддон не спирався на тверду поверхню, а утримувався в руці виконавця¹. Так, на обох сторонах опістографа п'ять разів зустрічається літера *епсилон*; є зразки, які мають рівні похилі гasti (на зразок архаїчних) та / або рівні горизонтальні гasti. У двох зразках цієї літери фіксується подовжена горішня гаста та коротка середня гаста, що є характерним для періоду не раніше середини IV ст. до Р. Х.; інші літери характеризуються такими палеографічними особливостями: *тхета* овальної форми з крапкою всередині (*terminus ante quem* — початок II ст. до Р. Х. [8, с. 66—70]; *альфа* з горизонталлю (така форма цієї літери характерна для V—II ст. до Р. Х.); на особливу увагу заслуговує *омікрон* овальної форми, який побудовано шляхом грубого поєднання двох півкіл — U ; наявне прослизання стилоса; *сигма* чотиричасна з розгорнутими зовнішніми гастами. Особливістю напису є те, що в епіграфічному полі *verso* фіксується перекреслення чотиричасної *сигми* в місяцеподібну — Z . У магічній епіграфіці Ольвії відомі написи з перекресленням буцімто місяцеподібної *сигми* в чотиричасну. Так, С.С. Дложевським опубліковано напис на свинцевій пластині (IGDolb 104 = DefOlb 5), в якому перекреслення місяцеподібної *сигми* дослідником пояснюється як бажання написати

¹ З іншого боку, ми не можемо стверджувати, що обидві сторони графіті видряпані однією особою.

по-старому, «по-батьківськи» [9]². На жаль, якість фото і *editio princeps* та IGDOLb 104 = DefOlb 5 не дозволяють вирішити питання, чи то чотиричасна сигма перекреслена в місяцеподібну, чи навпаки. Літера *mi* виконана з широко розставленими зовнішніми гастами, внутрішні гasti — короткі, що є характерним для V—III ст. до Р. Х. *Hi* має традиційну для класичної та елліністичної епохи скорочену праву вертикаль; *kapta* — з короткими вусиками. Літера *phi* утримує довгу вертикальну гасту. Літери *iota*, *eta*, лямбда, *insilon* та *rho* не мають особливостей. *Omega* виконана спрощеною, у вигляді двох похилих гаст, що перехрещені в горішній частині — Λ . Багато прикладів такого зображення *omegi* надає магічна епіграфіка Ольвії [10], власне палеографічні таблиці DefOlb. Відзначимо наявність нібито *лігатури*, що складається з літер *rho* та *енсилон*, але належить до двох різних слів — Ξ . На нашу думку, ця лігатура має випадковий характер; визначальну роль у її появі відіграла неохайність виконання напису. В окремих словах усі літери мають приблизно однаковий розмір, хоча *txeta* й *омікрон* дещо меншого розміру; це свідчить про те, що *terminus post quem* напису 350-х років до Р. Х. За палеографією *альфи* з горизонтальною гастою та наявністю крапки у *txemi* орієнтовно *terminus ante quem* — це межа III—II ст. до Р. Х. [1; 2; 3; 11].

Recto. Поверхня лаку має багато пошкоджень у вигляді тонких ліній випадкової орієнтації. Ми вважаємо, що такі пошкодження виникли внаслідок багаторічного використання посуду. Нанесенню написів на *recto* передують подряпування по поверхні лаку геометричної фігури, яка нагадує коло (діаметр орієнтовно 35 мм), що займає більшу частину епіграфічного поля. Ця геометрична фігура гіпотетично інтерпретується нами як магічне коло. У внутрішній частині кола, зокрема вздовж його периметра, нанесено декілька великих літер. У середній частині епіграфічного поля також присутні дві літери. Висота літер — 10—15 мм. Так, строго в центрі поля видряпано літеру *дельта*, яку ми водночас, втім гіпотетично, вважаємо й магічним трикутником. Згідно з усталеними уявленнями, магічний круг та магічний трикутник є своєрідними підсилювачами магічного закляття. У середині кола, вздовж його периметра, нанесені літери ΘΕΥΦΙΛΟΥ; у центрі кола — ΔΩ³. ΘΕΥΦΙΛΟΥ є родовим відмінком імені Θεούφιλος. Напис у центрі епіграфічного поля, з урахуванням родового відмінку імені Феофіла, ймовірно є скороченням слова ΔΩ[PON] — подарунок. Отже, напис на лицьовому боці графіті може бути інтерпретований як характерний дарчий напис на посуді: «Θευφίλου δῶ(ρον) — дар Феофіла». Втім, особливості цього дарчого напису — це, по-перше, надзвичайна неохайність виконання, що, як ми

² Наявність двох форм сигми вказує на хронологічний період графічних коливань і переходу від класичної сигми до місяцеподібної.

³ Унаслідок неохайного виконання графіті горизонтальна гаста фінальної літери Υ у слові ΘΕΥΦΙΛΟΥ стикається з правою гастою літери Ω у, ймовірно, скороченому слові ΔΩ(PON?), що призводить до появи фіктивної літери *ni*.

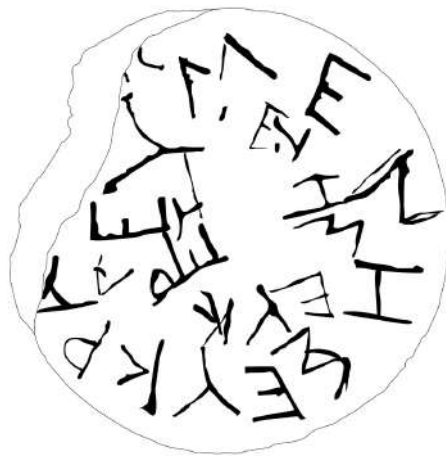
Ил. 2. Факсиміле досліджуваного напису (*recto*)

вже зазначали, не є характерним для таких написів; по-друге, наявність, мабуть, магічного кола; по-третє, розташування літери *дельта*, яку ми, як показано вище, вважаємо одночасно й магічним трикутником. Отож виняткова недбалість виконання графіті узгоджується з певним композиційним оформленням, що свідчить, як варіант, про магічний характер пам'ятки всупереч тексту дарчого напису; це, відповідно, дає підстави для висунення альтернативної гіпотези про застосування графіті в іграх симпоію.

Мовною особливістю *recto* є наявність *контракції* $\epsilon\omicron > \epsilon\upsilon$ в імені $\Theta\epsilon\upsilon\phi\iota\lambda\omicron\varsigma$. Це явище відоме в написах з Ольвії, зокрема у складно датованому магічному написі *IGDolb* 110 = *DefOlb* 12 в іменах $\aleph\epsilon\upsilon\tau\omicron\lambda\iota\varsigma$ та $\aleph\epsilon\upsilon\mu\acute{\eta}\nu\iota\omicron\varsigma$. Також неопубліковане графіті IV—III ст. до Р. Х. з округи Ольвії містить ім'я власника посуду в родовому відмінку — $\Theta\epsilon\upsilon\gamma\acute{\epsilon}\nu\epsilon\omicron\varsigma$. Додамо ще й ім'я $\Theta\epsilon\upsilon\kappa\lambda\acute{\eta}\varsigma$ з оприлюдненого нами нещодавно магічного напису на свинцевій пластині, датованого останньою третиною IV ст. до Р. Х. [6; 7]. Цю саму історичну особу згадано в монетній легенді $\Theta\epsilon\upsilon$, присутній на так званій «обольній серії» гр. II 340-х років до Р. Х. Ім'я цієї особи, але без *контракції*, також згадано у стінобудівному лапідарному написі *SEG* 32: 795 = *IGDolb* 13 орієнтовно 330 р. до Р. Х. У всіх випадках ідеться про монетного магістрата, стінобудівника та епоніма 343 р. до Р. Х. на ім'я $\Theta\epsilon\omicron\kappa\lambda\acute{\eta}\varsigma$ Ἀριστωναῖος з роду Аристократидів [12].

Verso містить групу літер великого розміру, що видряпані вздовж периметра піддона; висота літер — 10—12 мм. У середині епіграфічного поля розміщена група літер дещо меншого розміру (8—6 мм). Форма побудови тексту нагадує геометричну фігуру — незамкнуте коло. Починається напис біля середини епіграфічного поля зі слова $\epsilon\upsilon\mu\epsilon\mu\eta\eta\varsigma$, останні два склади якого нанесено вздовж периметра кола, що займає приблизно половину довжини кола. Виконавець графіті (за нашою гіпотезою, — Феofil, але не виключено, що й якась інша особа) продовжив напис уздовж периметра епіграфічного поля, залишивши слово $\epsilon\upsilon\kappa\rho\alpha[\tau\omicron]\upsilon\varsigma$. Отже, великими літерами графіті містить повне ім'я особи: $\epsilon\upsilon\mu\acute{\epsilon}\nu\eta\varsigma$ $\epsilon\upsilon\kappa\rho\acute{\alpha}[\tau\omicron]\upsilon[\varsigma]$ — Евмен Евкратів. Також, як зазначалося вище, виконавець графіті змінив фінальну чотиричасну *сигму* на місяцеподібну в імені $\epsilon\upsilon\mu\acute{\epsilon}\nu\eta\varsigma$. Далі значно меншими літерами виконавець графіті, починаючи майже з центру круга, видряпав ще раз — $\epsilon\upsilon\mu\acute{\epsilon}\nu\eta\varsigma$ $\epsilon\upsilon\kappa\rho\acute{\alpha}(\tau\omicron\upsilon\varsigma)$ — Евмен Евкратів.

Таким чином, закляття, що публікується, ймовірно, містить низку традиційних магічних символів (магічне коло, магічний трикутник, повтор імені особи). Фактично, ці символи, згідно зі сталими уявленнями про тлумачення магічних написів, є своєрідними підсилювачами магічного впливу. Втім, інтерпретація досліджуваного напису як магічного все ж таки залишається лише одним з варіантів, не виключене також застосування графіті в іграх на симпосії.

Ил. 3. Факсиміле досліджуваного напису (verso)

Ономастика та просопографія. Передусім розглянемо деякі теоретичні положення щодо співвідношення ономастики та просопографії в дослідженні написів, отриманих останніми роками⁴. Сучасні основи ольвійської просопографії пізньокласичної-елліністичної Ольвії спираються на синхронізований епонімний каталог IOSPE I² 201, лапідарну епіграфіку, нумізматичну епіграфіку та штампи агораномів (клейма мірних посудин та гир). Є очевидним, що вказані пам'ятки містять просопографічну інформацію виключно про вищу еліту. Але, на відміну від розглянутих вище епіграфічних пам'яток, особливістю магічної епіграфіки та графіті є присутність у переліках осіб як з вищої еліти, так і з другорядних родин. Водночас сучасний стан ольвійської просопографії характеризується наявністю відносно повної інформації тільки щодо сімох елітних родин та фрагментарною інформацією про другорядні родини. Відповідно, просопографічна інтерпретація нашого графіті обмежена тільки вищою елітою Ольвії. До того ж, згідно із запропонованою раніше класифікацією [15], просопографічна інтерпретація магічних написів, що містять незначну кількість імен, позбавлених патронімів, є ризикованою⁵. На особливу увагу в магічній епіграфіці заслуговують дослідження переліків імен осіб, до яких в окремих випадках вказуються патроніми, наприклад [16]. Згідно з побудованою моделлю, такі випадки мали на меті

⁴ Див. яскравий приклад співвідношення ономастичних та просопографічних досліджень [17, с. 24. прим. 34]. Зокрема, доведено: ім'я Πρωτογένης, що трапляється в різноманітних написах догетської Ольвії майже чотирнадцять разів, стосується лише трьох (sic) реальних однойменних історичних осіб (згідно зі сталою традицією успадкування родових імен) — вихідців з елітного роду Протогенів.

⁵ З іншого боку, ми вже неодноразово наводили приклади того, що ольвіополіти розрізняли омонімічних осіб, зокрема в магічній епіграфіці, за допомогою патронімів [17, с. 251 прим. 368].

12 розрізнення сучасників — омонімічних осіб [15]⁶. Тобто в наших подальших просопографічних інтерпретаціях рукопису переважатиме гіпотетична складова — на відміну від реальних історичних фактів, викладених, наприклад, під час інтерпретації магічного закляття: «Ἀριστόξενος Κλειδομάχου, Ἀθήναιος Πολυξένου, Κλειτόμαχος Πολυξένου, Σωσίπατρος Πολυξένου, Ἀριστοκράτης Δαμάσου κα[ι] ὅσοι Ἀριστοξένου συνηγορ(ο)ῦσι — Аристоксен Клейдомахів, Афеней Поликсенів, Клейтомах Поликсенів, Сосипатр Поликсенів, Аристократ Дамасів та всі, хто Аристоксена захищає» [15].

Отже, досліджувана писемна пам'ятка містить згадку щодо двох осіб: Феофіла (Θεόφιλος) та Евмена Евкратова (Εὐμένης Εὐκράτους); ономастичний аналіз застосований лише щодо імені Θεόφιλος. До особи на ім'я Εὐμένης Εὐκράτους можливе застосування просопографічної інтерпретації.

Θεόφιλος. Це двокомпонентне теофорне ім'я є поширеним в античному світі; в Північному Причорномор'ї (LGPN IV 167) у формі Θεόφιλος воно зафіксоване переважно в містах Боспорського царства (CIRB 36, 92, 99 тощо) та в Херсонесі перших століть після Р. Х. (IOSPE I² 436, 581, 582). В Ольвії ім'я Θεόφιλος відоме з двох лапідарних пам'яток перших століть після Р. Х. — посвяти IOSPE I² 86 Аполлону Простату (Θεόφιλος Θεοφίλου) та фрагментованої посвяти IOSPE I² 151 ([Θεό]φιλος [τοῦ δεῖνος]). Родова приналежність осіб з ім'ям та/або патронімом Θεόφιλος не відома. Відповідно, це звичайне ім'я, яке може носити представник першої-ліпшої родини; відсутня будь-яка реальна просопографічна інформація щодо цієї особи.

Εὐμένης. У регіоні Північного Причорномор'я ім'я Εὐμένης зустрічається тільки в Ольвії⁷. Усі відомі ольвійські написи зі згадкою імені Εὐμένης належать до вузького кола осіб з гілки Леопрепидів елітного роду Евресибіадів-Леократидів-Леопрепидів. Згідно з традицією успадкування родових імен, ці особи знаходилися в родинних стосунках (дід—онук—праправнук) [18; 19]. Гілка Леопрепидів із чотирьох (або п'яти) осіб була виявлена V. Stolba [18] шляхом аутопсії посвяти IOlb 71 жерців Евресибія: «Ἀρρενείδης Δ[...], Εὐμένης Λεω[πρέπεος?], Εὐρησίβιος Ε[ὐμένεος?], Λεωπρέπης Εὐμ[ένεος], Συρίσκος Ε[ὐμένεος?] — Арренеїд Л[...], Евмен Лео[препів], Евресибій Е[вменів], Леопреп Евм[енів], Сіріск Е[вменів]» та в подальшому підтверджена й доповнена [19, с. 165—168]. Імовірно, родоначальником гілки Леопрепидів є Εὐμένης (I) Συρίσκου (як варіант, згадуваний у фрагментованій

⁶ Безумовно, це є лише однією з просопографічних моделей. Так, досі ще не дістали переконливої інтерпретації випадки вказування повних імен для всіх осіб, згадуваних у магічному переліку [15] або [9; DefOlb 5]: Φορμίωv Ζηνοδότῳ, Μητρόδωρος Δημητρίῳ, Εὐσθένης Πρωτογένευσ, Εὐδωρος Πρωτογένευσ, Γοργίας Ἡροκράτευσ, Ἀρτεμίδωρος Διονυσίῳ, Ἀρτεμίδωρος Δεινομένευσ, ΠΙΝΑΚ ? Καφάκῃς.

⁷ Ми уточнюємо інформацію з LGPN IV 133 про дедиканта посвяти Деметрі з Неаполя Скіфського на ім'я Εὐμένης; це також ольвіополіт — епонім 201 р. до Р. Х. та агораном Ольвії, Εὐμένης Συρίσκου, сподвижник відомого Посидея Посидеїва [8; 20].

посвяті *IOSPE I² 172*), рідний брат «легендарного» тираноборця на ім'я *Εὐρησίβιος Συρίσκου*. Відповідно, онуком родоначальника є *Εὐμένης* (II) *Λεω[πρέπεος?]*, як гіпотеза, згадуваний у посвяті *IOLb 71* та одночасно — в магічному написі *SEG 50:702,IV*: «*Διονύσιος, Ἀριστομένης, Κρίτων, [Κ]όνων, Ἐκατέων, Εὐμένης, Νυγῆμων(?), Φίλιστος, Ἀριστομένης, Ἐλικράτης, Ἡρόδοτος* — Аристомен, Критон, Конон, Евмен, Гегемон, Філіст, Аристомен, Епикрат, Геродот». Гіпотеза щодо ототожнення особи на ім'я *Εὐμένης* з магічного напису *SEG 50:702,IV* з одним з дедикантів посвяти *IOLb 71* також запропонована V. Stolba [18] та в подальшому дістала підтвердження [19, с. 165—168].

Далі, звертаючись до монетної справи Ольвії другої половини III ст. до Р. Х., знаходимо монетний випуск орієнтовно 250—230-х років до Р. Х. з легендами *ΠΡΩ*, *ΘΕΟΠΡ*, *ΘΕΟΠΡΚΛ*, *ΔΙΟΣ*, *ΔΙΟΣΚΟΥ*, *ΕΥΜ* тощо, опублікований, зокрема, В.В. Нечитайлом [21, № 396—414], також й іншими дослідниками. У цьому випуску ми сфокусували свою увагу на монеті з легендою *ΕΥΜ*. Згідно з напрацюваннями видатного українського дослідника П.О. Каришковського [17, с. 24], ми розкриваємо це монетне скорочення ім'ям, відомим в Ольвії — *Εὐμένης* та достатньо впевнено ототожнюємо його з особою на ім'я *Εὐμένης* (III) *τοῦ δεῖνος* — онуком Евмена (II) Леопрепова з посвяти *IOLb 71* та магічного напису *SEG 50:702,IV*. Підставу для цієї гіпотези становить, по-перше, те, що монетні магістрати є вихідцями лише з вищої еліти полісу, по-друге, в Ольвії не зафіксовані інші імена на *ΕΥΜ*, окрім Евмена з гілки Леопрепидів, по-третє, датування монети *ΕΥΜ* відповідає закону генеалогії про тридцятирічний період активності особи, по-четверте, це ім'я відповідає традиції чергування родових імен (від діда до онука). Завершує фрагмент родовідної гілки Леопрепидів, представлений, зокрема, в епонімному каталозі, такий собі *Εὐμένης* (IV) *Συρίσκου*, епонім 201 р. до Р. Х. Ця історична особа згадана також в агораномному клеймі «*Ἀρίστων \ Εὐμένεος \ Ποσίδεος* — Аристон, Евмен, Посидей» та в посвяті Деметрі з Неаполя Скіфського «*[Δ]ήμητρι Εὐμέυ[ης]* — Евмен (присвятив) Деметрі» [8; 17, с. 190; 20] (репрезентативний фрагмент гілки Леопрепидів наведено в монографії [19, с. 268—269]). Маємо підстави вважати, що *Εὐμένης* (IV) *Συρίσκου* разом з Посидеем Діонісієвим заснував Неаполь Скіфський у ранньому II ст. до Р. Х. [20].

З урахуванням наявності патроніма Евмена — *Εὐκρά[το]υς* — є очевидною необхідність надати просопографічну інтерпретацію й цьому патроніму.

Εὐκράτης. Доволі поширене в античному світі ім'я *Εὐκράτης* тільки зрідка зустрічається в Ольвії. Так, є відомою лише посвята *IOSPE I² 266* перших століть після Р. Х. з фрагментом *Εὐκ[ράτης?]*. Але в ольвійській догетській просопографії наявна лише одна історична особа, яка є носієм патроніма *Εὐκράτους*. Це член колегії Семи (декрет *IOSPE I² 76* про тарифи на жертвоприношення останнього десятиріччя III ст. до Р. Х.) *Ποσειδώνιος*

Εὐκράτους. Він є вихідцем з однієї із семи елітних родин Ольвії — Посидоніїв; ця історична особа раніше вже була об'єктом наших просопографічних (хронологічних) досліджень; згідно з генеалогічними розрахунками цього роду, Ποσειδώνιος Εὐκράτους був активним орієнтовно у 227—197 рр. до Р. Х. [19, с. 223—230].

Отже, за одним з варіантів інтерпретації графіті згадується особа на ім'я Евмен; згідно з побудованою системою просопографії, це ім'я належить до характерних імен гілки Леопрепидів роду Евресибіадів-Леократидів-Леопрепидів [19, с. 277]; з іншого боку, патронім Евкратів є характерним для роду Посидоніїв [19, с. 277]. Відповідно, з'являється можливість застосувати до особи Евмена Евкратова просопографічну гіпотезу на рівні елітних родин Ольвії (ще раз зауважимо, що існуюча система ольвійської просопографії на даний час застосовується лише щодо елітних родин). Таким чином, як варіант, ми ототожнюємо цю особу як рідного брата відомої історичної особи, члена колегії Семи з декрету *IOSPE I² 76* на ім'я Ποσειδώνιος Εὐκράτους — Посидоній Евкратів. Наявність патроніма пов'язана з необхідністю розрізняти особу Евмена Евкратова та широковідомої омонімічної особи — агораноме, епоніма Ольвії 201 р. до Р. Х. та дедиканта посвяти Деметрі в Неаполі Скіфському Евмена Сіріскова з гілки Леопрепидів роду Евресибіадів-Леократидів-Леопрепидів. Згідно з попередніми просопографічними дослідженнями, активність Посидонія Евкратова охоплює орієнтовно 227—197 рр. до Р. Х. [19, с. 223—230], Евмена Сіріскова — орієнтовно 216—186 рр. до Р. Х. У такому разі просопографічне датування нашого графіті — остання чверть III ст. до Р. Х. Бездоганні, на перший погляд, просопографічні збіги, однак, не позбавляють нас необхідності зробити застереження щодо їхнього беззаперечного застосування, адже просопографія Ольвії знаходиться лише на початковому етапі свого розвитку. Втім, вважаємо за необхідне додати ще один варіант інтерпретації досліджуваного писемного джерела як належного до ігор на симпосії.

Наукова новизна. До наукового обігу введено писемну пам'ятку — графіті з Ольвії, яка, за одним з варіантів інтерпретації, поєднує в собі ознаки дарчих написів з магічною символікою. Також не виключене застосування графіті у звичайних іграх на симпосії.

Висновки. Згідно з одним із пропонуванних варіантів інтерпретації, вкрай неохайно виконане магічне графіті з Ольвії на керамічному піддоні вторинного використання поєднує в собі як традиційні особливості побутових дарчих написів на керамічному посуді, так і магічну символіку. Зокрема, *recto* містить традиційний дарчий напис: «Θευφίλου δῶ(ρον?) — дар Феофіла»; при цьому недбале виконання напису не є характерним для дарчих написів. Зазначимо, що це лише другий випадок згадки імені особи, яка проклинає. Ми пропонуємо обережну та, ймовірно, «тимчасову» гіпотезу про те, що згадка імені автора закляття іноді притаманна тільки Ольвії. Ба

більше, дарчий напис обмежений, імовірно, магічним колом, а центр епіграфічного поля містить, мабуть, магічний трикутник, що одночасно виконує й функцію літери *дельта* (це лише одна з можливих інтерпретацій). На зворотному боці магічного графіті надряпане продубльоване повне ім'я особи, яка, ймовірно, проклинається: «Εὐμένης Εὐκρά[το]υς, Εὐμένης Εὐκρά(τους) — Евмен Евкратів, Евмен Евкратів». Наявність повтору — стереотипний спосіб побудови як магічного тексту, так й ігор [2, с. 481, прим. 3]. Тому ми пропонуємо ще один варіант інтерпретації, який не виключає й можливості використання цього графіті у симпосії. За якістю тьмяного чорного лаку, подекуди з матовим відтінком у верхній частині графіті, датування носія атрибутується орієнтовно від 300 до 100 рр. до Р. Х. За палеографією (місяцеподібна *сигма* (перехідний період), *тхета* з крапкою, *альфа* з горизонтальною гастрою тощо) напис датується *terminus post quem* 350 рр. до Р. Х., *terminus ante quem* 200 р. до Р. Х. Просопографічна інтерпретація особи на ім'я Θεύφιλος не видається можливою. Εὐμένης Εὐκράτους, згідно із сучасним рівнем ольвійської просопографії, містить характерне ім'я гілки Леопрепидів елітного роду Евресибіадів-Леократидів-Леопрепидів, а патронім — елітного роду Посидоніїв (переліки характерних імен ольвійських родів та фрагменти їхніх родових стем див. [19, с. 267—279]). Отже, як варіант, ми визначаємо цю особу як рідного брата відомої історичної особи, члена колегії Семи з декрету IOSPE I² 76 на ім'я Ποσειδώνιος Εὐκράτους. Наявність патроніма пов'язана з необхідністю розрізняти особу Евмена Евкратова із широко відомою омонімічною особою — агораномом, епонімом Ольвії 201 р. до Р. Х. та дедикантом посвяти Деметрі в Неаполі Скіфському Евменом Сірісковим з роду Евресибіадів-Леократидів-Леопрепидів. Згідно з попередніми просопографічними дослідженнями, активність Посидонія Евкратова охоплює орієнтовно 227—197 рр. до Р. Х. [19, с. 223—230], а активність Евмена Сіріскова — орієнтовно 216—186 рр. до Р. Х. У такому разі просопографічне датування нашого графіті — остання чверть III ст. до Р. Х. Втім, ми залишаємо можливість й інших варіантів інтерпретації, що притаманно графіті як писемному джерелу загалом.

Перелік скорочень

- DefOlb* — Belousov A.V. Defixiones Olbiae Ponticae (*DefOlb*), Leuven: Peeters, 2021 (Colloquia antiqua 30). 162 p.
- CIRB* — Corpus Inscriptionum Regni Bosporani. 1965.
- IGDOlb* — Dubois L. 1996. Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont. Geneva.
- Iolb* — Надписи Ольвии. 1968.
- IOSPE I²* — Latyshev B. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropolis, 1916.
- LGN IV* — Fraser P.M. et alii 2005. Lexicon of Greek Personal Names. IV. Macedonia, Thrace, Northern Regions of the Black Sea. Oxford.
- SEG* — Supplementum Epigraphicum Graecum. Leiden — Boston.

16 СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Русяева А.С. Граффити Ольвии Понтийской. Симферополь, 2010. 288 с.
2. Яйленко В.П. Историография и методика работы с древнегреческими граффити // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья. Археология, история, нумизматика, сфрагистика и эпиграфика, 2018. № 10. С. 479—515. <http://doi.org/10.24411/2219-8857-2018-00021>
3. Яйленко В.П. Греческая колонизация VII—III вв. до н. э. : по данным эпиграфических источников / отв. ред. Т.В. Блаватская ; АН СССР. Ин-т всеобщ. истории. Москва : Наука, 1982. 312 с.
4. Толстой И.И. Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. Москва ; Ленинград, 1953. 155 с.
5. Блаватский В.Д. Граффити Афродисии // Античная археология и история / отв. ред. М.М. Кобылина. Москва : Наука, 1985. С. 24—25.
6. Николаев Н., Цыганенко Л. Судебное магическое заклятие из Ольвии с «подписью автора» // Revista Arheologică. Chişinău. 2022. № 18 (2). С. 47—54. <http://doi.org/10.5281/zenodo.7543734>
7. Dana M., Dana D., Nikolaev M. Trois textes sur plomb d'Olbia du Pont : nouvelles formules de malédiction, recoupements prosopographiques et aspects économiques // Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. 2024. No. 229. Pp. 97—105.
8. Николаев Н.И. Неаполь Скифский в свете ольвийской просопографии // Stratum plus, 2019. № 6. С. 63—82.
9. Дложевський С.С. Епіграфічні дрібниці: (3 нових матеріалів Північного побережжя Чорного моря) // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. Одеса, 1930. Ч. 4/5. С. 49—57.
10. Dana M., Dana D., Nikolaev M. Raretés onomastiques et recoupements prosopographiques. Réédition d'une défexion opistographe d'Olbia du Pont // Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, 2022. No. 223, Pp. 83—92.
11. Николаев М. Монетні легенди як дзеркало ольвійської палеографії // The Ukrainian Numismatic Annual. 2023. № 7. С. 25—39.
12. Николаев Н.И. Новый взгляд на денежную реформу Ольвии второй половины IV в. до Р. X. // Stratum plus. 2023. № 6. С. 161—172.
13. Belousov A., Dana M., Nikolaev N. Deux nouvelles *defixionum tabellae* du territoire d'Olbia du Pont // Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. 2016. No. 197. Pp. 167—177.
14. Николаев Н.И. Интерпретация магической надписи *DefOlb* 24 с закодированным текстом // Stratum plus. 2022. № 6. С. 269—276.
15. Николаєв М.І., Циганенко Л.Ф. Новий напис на свинцевій пластині з Ольвії як історичне джерело // Рукописна та книжкова спадщина України. 2023. Вип. 30. С. 181—199.
16. Dana D., Dana M. Graffites grecs sur un groupe statuaire en plomb et defixio sur plomb (Olbia du Pont) : réédition et commentaires onomastiques // Вестник древней истории. 2021. № 81 (3). С. 713—724.
17. Николаєв М.І. Хронологія Північного Причорномор'я IV—I ст. до Р. X. Вибрані праці. Ізмаїл, 2022. 288 с.
18. Stolba V. A Prosopographical Note on *IOlbia* 71 (Dubois *IGDOLb* 11) // Mnemosyne. 2013. No. 66 (2). Pp. 293—302. <https://doi.org/10.1163/156852512X621402>
19. Николаев Н.И. Просопография Ольвии Понтийской V в. до н. э. — I в. н. э. Киев, 2014. 316 с.

20. Николаев Н.И. Об основании Неаполя Скифского // *Stratum plus*. 2020. № 6. С. 213—227.
21. Нечитайло В.В. Каталог античных монет Ольвии. VI в. до н. э. — III в. н. э. : каталог. Киев, 2000. 91 с.

Отримано 6 березня 2024 р.

REFERENCES

1. Rusiaeva A.S. Graffiti Olvii Pontiiskoi [Graffiti of Olbia Pontic]. Simferopol, 2010. 288 p. [In Russian].
2. Yailenko V.P. Istoriografii i metodika raboty s drevnegrecheskimi graffiti [Historiography and Methods of Study of Ancient Greek Graffiti]. *Materialy po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomoria. Arkheologiya, istoriya, numizmatika, sfragistika i epigrafika* [Materials on archaeology and history of the ancient and medieval Black Sea region. Archaeology, history, numismatics, sphragistics and epigraphy]. 2018. No. 10, pp. 479—515. <http://doi.org/10.24411/2219-8857-2018-00021> [In Russian].
3. Yailenko V.P. Grecheskaia kolonizatsiia VII—III vv. do n. e. : po dannym epigraficheskikh istochnikov [Greek colonisation in the 7th—3rd centuries BC: according to epigraphic sources] / T.V. Blavatsky (Ed.). Moscow, 1982. 312 p. [In Russian].
4. Tolstoi I.I. Grecheskie graffiti drevnikh gorodov Severnogo Prichernomoria [Greek graffiti of ancient cities of the Northern Black Sea coast.]. Moscow ; Leningrad, 1953. 155 p. [In Russian].
5. Blavatsky V.D. Graffito Afrosidii [Graffito of Afrosidia] // *Antichnaia arkheologiya i istoriya* [Ancient archaeology and history] / M.M. Kobylina (Ed.). Moscow, 1985. Pp. 24—25. [In Russian].
6. Nikolaev N., Tsyganenko L. Sudebnoe magicheskoe zakliatie iz Olvii s “podpisiu avtora” [The Magical spell from Olbia with “author's signature”]. *Revista arheologică. Chişinău*, 2022. No. XVIII (2), pp. 47—54. <http://doi.org/10.5281/zenodo.7543734> [In Russian].
7. Dana M., Dana D., Nikolaev M. Trois textes sur plomb d'Olbia du Pont : nouvelles formules de malédiction, recoupements prosopographiques et aspects économiques. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. 2024. No. 229, pp. 97—105.
8. Nikolaev N.I. Neapol Skifskii v svete olviiskoi prosopografii [Neapolis Scythica in the Light of Olbian Prosopography]. *Stratum plus*. 2019. No. 6, pp. 63—82. [In Russian].
9. Dlozhevskiy S.S. Epigrafichni dribnytsi: (Z novykh materialiv Pivnichnoho poberezhzhia Chornoho moria) [Epigraphic Trivia: (From New Materials of the Northern Black Sea Coast)]. *Visnyk Odeskoi komisii kraieznavstva pry Vseukrainskii Akademii nauk* [Bulletin of the Odesa Commission of Local Lore at the Ukrainian Academy of Sciences]. 1930. Ch. 4/5, pp. 49—57. [In Ukrainian].
10. Dana M., Dana D., Nikolaev M. Raretés onomastiques et recoupements prosopographiques. Réédition d'une défexion opistographe d'Olbia du Pont. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. 2022. No. 223, pp. 83—92.
11. Nikolaiev M. Monetni lehendy yak dzerkalo olviiskoi paleohrafi [The Coin Legends as a Mirror of Olbian Paleography]. *Ukrainian Numismatic Annual*. 2023. No. 7, pp. 25—39. <https://doi.org/10.31470/2616-6275-2023-7-25-39> [In Ukrainian].
12. Nikolaiev N.I. Novy vzgliad na denezhnyu reform Olvii vtoroi poloviny IV v. do R. Kh. [New look at monetary reform of Olbia of second half of 4th century BC]. *Stratum plus*. 2023. No. 6. Pp. 161—172. [In Russian].

13. Belousov A., Dana M., Nikolaev N. Deux nouvelles defixionum tabellae du territoire d'Olbia du Pont. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. 2016. No. 197, pp. 167—177.
14. Nikolaev N. Interpretatsiia magicheskoi nadpisi DefOlб 24 s zakodirovannym tekstom [The interpretation of the magical inscription DefOlб 24 with the encoded text]. *Stratum plus*. 2022. No. 6, pp. 269—276. <https://doi.org/10.55086/sp226269276> [In Russian].
15. Nikolaiev M.I., Tsyhanenko L.F. Novyi napys na svyntsevii plastyni z Olvii yak istorychne dzherelo [New inscription on lead plate from Olbia as historical source]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2023. No. 30, pp. 181—199. <https://doi.org/10.15407/rksu.30.181> [In Ukrainian].
16. Dana D., Dana M. Graffites grecs sur un groupe statuaire en plomb et defixio sur plomb (Olbia du Pont) : réédition et commentaires onomastiques. *Vestnik drevnei istorii* [Journal of ancient history]. 2021. No. 81 (3), pp. 713—724. <https://doi.org/10.31857/S032103910013862-1>
17. Nikolaiev M.I. Khronolohiia Pivnichnoho Prychornomoria IV—I st. do R. Kh. Vybrani pratsi [Chronology of the Northern Black Sea Region in the 4th—1st centuries BC. Selected Works]. Izmail, 2022. 288 p. [In Ukrainian].
18. Stolba V. A Prosopographical Note on IOlbia 71 (Dubois IGDOLb 11). *Mnemosyne*. 2013. No. 66, iss. 2, pp. 293—302. <https://doi.org/10.1163/156852512X621402>
19. Nikolaev N.I. Prosopografia Olvii Pontiiskoi V v. do n. e. — I v. n. e. [Prosopography of Olbia Pontica V cent. BC — I cent. AD]. Kyiv, 2014. 316 p. [In Russian].
20. Nikolaev N.I. Ob osnovanii Neapolia Skifskogo [About the foundation of Scythian Neapolis]. *Stratum plus*. 2020. No. 6, pp. 213—227. [In Russian].
21. Nechitailo V.V. Katalog antichnykh monet Olvii. VI v. do n.e. — III v. n.e. [Catalogue of ancient coins of Olbia. VI century BC — III century AD]. Catalogue. Kyiv, 2000. 91 p. [In Russian].

Received on March 6, 2024

Madalina Dana

Jean Moulin Lyon 3 University,

The History and Sources of Ancient Worlds Laboratory (Lyon, France)

ORCID: 0000-0003-4712-6252

E-mail: madalina-claudia.dana@univ-lyon3.fr

Dan Dana

French National Centre for Scientific Research.

The History and Sources of Ancient Worlds Laboratory (Lyon, France)

ORCID: 0000-0001-9462-7266

E-mail: dan.dana@mom.fr

Mykola Nikolaev

Central Ukrainian National Technical University (Kropyvnytskyi, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-3994-1150

E-mail: olbiopol@gmail.com

MAGICAL GRAFFITO FROM OLBIA WITH “GIFT INSCRIPTION”

The goal of the research. Initial research and variants of the interpretation of the graffito on a ceramic fragment from Olbia Pontica. **Methodology.** Methods of auxiliary historical discip-

lines, in particular, palaeography, chronology, genealogy, onomastics, prosopography, also, prosopographic interpretation, prosopographic dating, and prosopographic reconstruction. **Scientific novelty.** A graffito from Olbia is introduced into scientific circulation, which simultaneously holds signs of gift inscriptions and magical epigraphy. **Conclusions.** According to one of the variants of interpretation, this magical graffito combines both traditional features of household gift inscriptions and magical symbolism. In particular, the *recto* contains the donation inscription: “Gift of Theophilos”. The inscription contains, possibly, a magic circle and a magic triangle. The *verso* bears the name of a person, who is probably cursed: “Eumenes, son of Eukrates, Eumenes, son of Eukrates”. Repetitions are a feature of magical epigraphy and of use in the games of the symposium. Accordingly, the interpretation of the graffito as related to the games at the symposium cannot be ruled out. The author of the graffito, Theophilos, is from an unknown family; Eumenes, son of Eukrates has a characteristic name of the Heuresibiadai-Leokratidai-Leoprepidai family and a characteristic patronymic of the Poseidonios family. The presence of a full name, according to the modern interpretation, probably indicates the presence of a widely known homonymous person in the community and, accordingly, the need to distinguish homonymous persons. According to our hypothesis, Eumenes, son of Eukrates, belongs to the family of Poseidonios and could be the brother of a member of the collegium of Seven named Poseidonios, son of Eukrates (about 227—197 BC) from the decree of IOSPE I² 76. The homonymous person is contemporary and known in society as eponym of Olbia in 201 BC, agoranom and dedicant of the dedication of Demeter in Neapolis of Scythia: Eumenes, son of Syriskos (about 216—186 BC), from the Heuresibiadai-Leokratidai-Leoprepidai family. Accordingly, the prosopographic dating of the graffito: about 225—195 BC. The seemingly flawless prosopographic coincidences, however, do not relieve us of the need to remain cautious about their unquestioning application, since the prosopography of Olbia is at the very initial stage of its development.

Key words: Olbia, graffiti, gift inscription, magical inscription, symposium, prosopography, chronology.

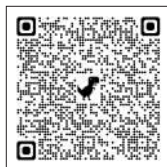
<https://doi.org/10.15407/rksu.36.020>

УДК 94(477)(І.Журман):026

Олексій Сокирко, кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри давньої та нової історії України,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0003-3841-9782
E-mail: sag@univ.kiev.ua

ЛИСТУВАННЯ ВІЙСЬКОВОГО КАНЦЕЛЯРИСТА ІЛЛІ ЖУРМАНА З РІДНИМИ З ФОНДІВ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Метою роботи є аналіз листів військового канцеляриста Іллі Журмана (1720—1783) до батьків, що зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського і є цінними джерелами із соціальної історії козацької старшини, історії повсякдення та рукописної культури Гетьманщини першої половини XVIII ст. Практичною метою є з'ясування обставин служби, приватних контактів, побуту представника верстви військових канцеляристів; контекстуалізація інформації, викладеної в листах, ідентифікація згаданих у них осіб; відтворення невідомих сторінок біографії автора та його родини в контексті соціально-політичної історії Гетьманщини. **Методологія** полягає в застосуванні базових підходів внутрішньої (текстологічно-змістової) та зовнішньої (палеографічний, сфрагістичний аналіз) джерелознавчої критики, контекстуалізації тематики листів щодо соціально-політичної ситуації, сімейних зв'язків, приватного та публічного життя фігурантів. **Наукова новизна** полягає у введенні до наукового обігу серії приватних листів представника спільноти військових канцеляристів Гетьманщини. Аналіз епістолярію дав змогу реконструювати картину службового та приватного

Цитування: Сокирко О. Листування військового канцеляриста Іллі Журмана з рідними з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2025. № 1 (36). С. 20—37. <https://doi.org/10.15407/rksu.36.020>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

життя представника старшинської спільноти, проаналізувати його соціальні зв'язки, стосунки з батьками, деталі побуту. Листи є також важливими пам'ятками староукраїнської рукописної культури; їх зовнішня та внутрішня джерелознавча критика дозволяє відстежити чимало рис освіти й діловодної культури козацької старшини. **Висновки.** Листування Іллі Журмана є цінним джерелом з історії приватного та публічного життя козацької старшини. Зміст листування з батьками розкриває емоційний світ молодого людини, яка щойно розпочала самостійне життя й кар'єру. Тексти листів сповнені подробицями щодо канцелярської служби, діяльності владних і судових установ Гетьманщини, особливостей ведення судових справ, побутового життя молодого канцеляриста, його службових і приватних контактів.

Ключові слова: Гетьманщина, військові канцеляристи, соціальна історія, історія повсякдення, рукописна культура, епістолярні джерела, генеалогія, палеографія, сфрагістика.

Актуальність теми дослідження. Приватний епістолярій часів Гетьманщини є надзвичайно цінним джерелом для студій із соціальної та політичної історії, історії освіти, побуту й приватного життя, інтерес до яких у сучасній історіографії стабільно зростає [18]. Втім, до сьогодні ми практично не маємо корпусних публікацій приватних листів, датованих серединою XVII — XVIII ст., хоча ступінь їх збереженості для пізнього періоду Гетьманщини досить високий [6; 7; 10; 13]. Епістолярій відклався переважно у фамільних архівах старшинських і священницьких родів, його виявлення, каталогізація і публікація безсумнівно є одним із пріоритетних напрямів сучасної археографічної роботи [38, с. 59—88; 43, с. 126—136; 47]. Разом з тим при підготовці приватної кореспонденції до публікації дослідники часто стикаються з труднощами в коментуванні й контекстуалізації описаних подій, персоналій, що спричинює необхідність опрацювання інших жанрових груп джерел: щоденників, мемуарів, судової й канцелярської документації.

Листи Іллі Журмана належать до початкового періоду його служби в Генеральній військовій канцелярії та на гетьманському дворі і є унікальними джерелами з історії спільноти військових канцеляристів, до шереги якої в різні періоди належали такі видатні особистості, як Самійло Величко, Микола Ханенко, Павло Ладинський, Пилип Борзаківський, Степан Луконський, Григорій Покас, Василь Туманський, Яків Козельський, Семен і Олексій Дівовичі, Опанас Лобисевич [15; 17; 35; 39; 40; 45; 49]. Ця спільнота була головним кадровим ресурсом адміністративної еліти Гетьманщини, висунувши зі свого середовища членів кодифікаційної комісії, що впорядкувала «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743), архітекторів судових і адміністративних реформ часів Розумовського тощо. Покоління колишніх військових канцеляристів, що жили на межі XVIII—XIX ст., утворили Новгород-Сіверське патріотичне товариство, з кола якого вийшла славнозвісна «Історія Русів». З огляду на це листи канцеляриста Іллі Журмана до вітчима й матері надають цілий спектр деталей і подробиць його приватного й службового життя у Глухові протягом 1740—1747 рр.

Аналіз досліджень і публікацій. У цій публікації пропонуємо увазі дослідників аналіз приватних листів до родичів одного з відомих діячів Гетьманщини середини — другої половини XVIII ст. Іллі Васильовича Журмана (бл. 1720—1783 рр.) [2], що зберігаються у фонді XII «Архів В.Л. Модзалевського (1882—1920), українського історика й генеалога» Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського [16]. Ці архівалії, вочевидь, походять з фамільного архіву Лашкевичів, які були родичами Журманів, що опосередковано підтверджується наявністю в архіві В. Модзалевського інших документів Лашкевичів більш раннього й більш пізнього часу. На межі XIX—XX ст. фамільна збірка Лашкевичів почала розпорошуватися поміж нащадками, які передавали окремі документи для публікації Російському географічному товариству, редакції «Київської старовини» та продавали приватним колекціонерам. Частина згаданих документів опинилася в зібраннях В. Тарновського та О. Лазаревського [38, с. 364]. Це дає підстави припускати, що обсяг приватного листування у зазначеному архіві був набагато більшим і документи, які були розпорошені, з часом віднайдуться в інших архівних фондах і колекціях.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі аналізу листів Іллі Журмана відтворити картину службового та приватного життя представника спільноти військових канцеляристів Гетьманщини першої половини XVIII ст., проаналізувати його соціальні зв'язки, стосунки з родичами, побутове життя, з'ясувати контекст і обставини написання листів, ідентифікувати події та персоналії, згадані в них, проаналізувати приватні листи в контексті ранньомодерної української рукописної культури.

Виклад основного матеріалу. Ілля Васильович Журман народився близько 1720 р. в сім'ї військового товариша Василя Матвійовича Журмана та Єфросинії Іванівни з Губчиців. Рід Журманів походив зі стародубського козацтва [21, с. 329—330; 26, с. 65—67, 100; 31, с. 60]. Батько Іллі, значковий товариш Василь Журман (?—1729), зазначений у присяжних реєстрах Стародубського полку 1718 р. як «житель стародубовский» у переліку «не умѣтних писма» [11, с. 94; 22, с. 330]. Тривалі судові тяжби за спадок тільки наприкінці життя дали йому змогу вступити у володіння родовою маєтністю — с. Задубенням, до якого він згодом долучив двір у Стародубі та двір у с. Гарцеві із землями, сінокосом і млином [8, с. 92—117; 23, с. 133; 26, с. 154—155, 222—223, 250—251, 323; 31, с. 61]. Статус Журмана-батька дещо підвищив вигідний шлюб з донькою почепського сотника Івана Губчиця Єфросинією [30, с. 344; 46].

1729 року Василь Михайлович Журман помер, залишивши по собі малолітніх сина Іллю та доньку Олену. Після численних перипетій, що розгорнулися довкола спадку небіжчика, Єфросинія вдруге вийшла заміж за значкового товариша Стародубського полку Івана Семеновича Лашкевича (1692—1765), у 1739 р. асесора стародубського полкового суду й стародуб-

ського городового отамана в 1740—1746 рр. [21, с. 330; 32, с. 27]. На відміну від Журманів, Лашкевичі були «новим» родом у середовищі стародубської старшини і завдяки шлюбу істотно збільшили свої статки, з часом значно посприявши кар'єрному просуванню своїх нащадків [31, с. 27]. У 1746 р., виходячи «за старостью лет своих и будучи при слабости здоровья» у відставку, Іван Лашкевич, імовірно, не без сприяння пасинка, що вже був наближеним до Розумовських, отримав титул бунчукового товариша [31, с. 27].

Родинні маєтності та помітне становище вітчима, вплив сім'ї якого в середовищі стародубської старшини зростав, допомогли Іллі здобути освіту в Київській академії й вступити на службу до Генеральної військової канцелярії. Скільки саме тривало його перебування у стінах академії, наразі невідомо, тож можна погодитися з думкою дослідників історії освіти, що зазвичай навчання старшинських синів тривало до класу риторики включно, становлячи термін від чотирьох до шести років [48, с. 154—187]. За даними В. Модзалевського, Журман випустився з академії в 1738 р. і наступного року вступив на службу, отже міг потрапити на навчання у віці 12 років (це цілком відповідає віковому діапазону учнів, що вступали до фари (підготовчого класу) [31, с. 61].

Кар'єру й усе подальше життя скромного канцеляриста карколомно змінив шлюб з Агафією Давидівною Стрешенець (Стрешенцовою) [3, с. 308]. Рід Стрешенців (Демешків-Стрешенців) був доволі численним, належачи до середнього прошарку козацтва Козелецької сотні Київського полку [14, с. 84—86]. З нього (очевидно, по жіночій лінії) походила мати Олексія та Кирила Розумовських — Наталія Дем'янівна Розумовська із Стрешенців-Демешків [14, с. 84—86, 112; 21, с. 325]. Агафія Давидівна, таким чином, доводилася гетьманші племінницею. Вхідження молодого канцеляриста до найвищих кіл гетьманату й імперії відразу ж посприяло його кар'єрі. Журман стає старшиною з особливих доручень (фактично, особистим ад'ютантом) Кирила Розумовського, доставляючи його листи до імператорського двору, Сенату, владних установ Гетьманщини [20, с. 492, 1022, 1033, 1040, 1041, 1048, 1053]. Окрім кур'єрської роботи з доправлення кореспонденції свого патрона, через Журмана також пересилалося чимало листів козацьких старшин, які перебували в імперських столицях, — Скоропадських, Ханенків, Лизогубів, Гудовичів [3, с. 308, 310, 313, 331, 354, 366]. 1745 року Ілля Журман отримав чин бунчукового товариша. 1750 року він був включений до складу старшинської делегації до Петербурга «для поднесения императрице учиненных всею Малою Россиею на гетманское достоинство выборов и для испрошения на те выборы высочайшей конфирмации» [20, с. 444; 31, с. 61]. Ця служба зробила Журмана відомим при дворі й дозволила налагодити корисні зв'язки в імперській столиці. Своєю чергою, це значно збільшило ставки Журмана й у Гетьманщині. Старшини шукали знайомства й протекції впливового гетьманського родича, хоча

водночас збільшувалася кількість його недоброзичливців і заздрісників [4, с. 343, 356, 357, 359, 360—361]. Чи не єдиною розлогою характеристикою його постаті є відгуки, залишені радником і помічником Розумовського Григорієм Тепловим (1717—1779). Щоправда, зауважимо, що оцінки Тепловим оточення гетьмана, старшини й духовенства, як і більшості його візаві з російських кіл, грішать на гіпертрофований суб'єктивізм і мізантропічні ескапади. Одна з перших згадок про Журмана міститься в листі Теплова до Михаїла Воронцова за січень 1752 р.: «Господин Журман хочет быть человеком излишне сановитым. Сие чувствует наш погреб петербургской и денежная сумма, которая не на его расходы оставлена, а им, яко его собственная, издержана» [20, с. 1131]. У листі до Воронцова від 12 вересня 1760 р. Теплов писав: «Судом всем малороссийским, который живот и смерть определяет, правит один плут и грабитель... Журман, а дела от недовольных в апелляцию к Безбородку приходят. Прочие, то есть Кочубеи, Журавки, яко неделовые, послухами иногда приглашаются для умножения в подписании рук к приговору, а ведает про то Журман и Безбородко... Следовательно, сей суд прямое торжище лихоимства» [20, с. 581, 1180—1181].

4 жовтня 1756 р. гетьман призначив Іллю Журмана та Дем'яна Оболонського генеральними суддями [4, с. 343; 20, с. 492]. Цей казус, коли другий за значенням уряд у службовій ієрархії держави посіла людина, в кар'єрному досягненні якої не було для цього достатніх підстав, є промовистою ілюстрацією кадрової політики Розумовського, котрий у перші роки свого правління прагнув замінити найважливіші уряди людьми свого клану. Карколомне призначення маловідомого канцеляриста з незнатного роду, який лише через шлюб з гетьманською родичкою забезпечив собі кар'єрний стрибок, мало сприйматися в колах козацької знаті неоднозначно [34, с. 161].

Обережність і розсудливість Журмана дозволили йому успішно пережити чергову кризу гетьманства і втриматись як політику в нових імперських реаліях. Як генеральний суддя, він був членом II Малоросійської колегії. Після ліквідації адміністративної автономії Гетьманщини Журмана було призначено очільником Новгород-Сіверського намісництва (1782—1783); 1783 року йому пожалувано чин дійсного статського радника [31, с. 61]. На перших етапах демонтажу гетьманської державності, що збіглися в часі з процесами набуття козацькими старшинами й малоросійською шляхтою імперського дворянства, метрополія не наважувалася ставити на ключові посади новостворених адміністративних структур чужинців. Ці обставини грали на руку Іллі Журману та йому подібним, що стали першими поколіннями імперських урядовців в Україні, але одночасно сприяли збереженню «малоросійської» ідентичності й корпоративної єдності українського дворянства.

У зібранні Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського зберігається комплекс листів Іллі Журмана до батьків за

період 1740—1747 рр. Усі вони сповнені життєвих подробиць побуту Гетьманщини 40-х років XVIII ст. і належать до раннього періоду кар'єри автора. За частотністю та обсягом їхню інформацію можна поділити на декілька тематичних блоків. Перший з них стосується побутових питань, зокрема надсилання продуктів та одягу. Так, у листі від 22 лютого 1741 р. Ілля наводить цілий перелік своїх харчових потреб: «муки ситной и пшеничной, крупъ, олѣи, соли, оцету, водки и протчего питья, осетра и протчеи реби, понеже в Стародубѣ дешевле и простей, как вы сами довольно изволите ведать, харчеи прислат прощѣ, також и грибовъ, шаткованой капусты и огурковъ» [2, од. зб. 220, арк. 2]. Принагідно він нагадує про обіцяні батьками гостинці для його приятеля, офіцера глухівського гарнізону [2, од. зб. 220, арк. 1 зв.]. У листі від 23 жовтня 1743 р. Журман надсилає вітчиму «реестръ масла, витчини, сала, птиць дворовихъ, оцоту, водки, и п(р)отчое, что по усмотрению родительскому угодно явится, такъ и денегъ кошуль, чоботы или лучше козлинку на чоботы молодика, которого я принявши до себе, писалъ до васъ, кошуль пари двѣ и ежели ест какой старий китаевий кафтан, и болше что потреба можете лутче сами знать» [2, од. зб. 227, арк. 3]. Ще одна постійна тема, що стосувалася побуту, це надсилання з батьківського дому коней, колясок, палубів і возів. Улітку 1742 р. Ілля просив вітчима «прислатъ по мене коней двоих на которых би я могъ без стыда дорогою також из куреня виехать» [2, од. зб. 223, арк. 1 зв.]. Для поїздок у службових справах канцеляристи не завжди мали казенний транспорт, тому заможніші їздили у відрядження верхи або в колясках. Однак, окрім практичності, тут важив й інший аспект, оскільки для старшини коні та власний транспорт були статусними речами, вартість і якість яких слугували ознаками престижу.

У таких проханнях, звісно, слід убачати не прояви егоїзму чи то меркантильності, адже жалування канцеляристів було дуже скромним і не покривало навіть половини витрат, необхідних для життя у столичному Глухові. Молода людина, яка щойно вступила на службу, не лише прагнула побутових вигод і користання з «люксусів», а й намагалася відповідно виглядати й вести спосіб життя, гідний її статусу й соціального походження. Дуже суголосними клопотам Журмана є спогади його молодшого сучасника й далекого родича Григорія Вінського. Приїхавши 1769 р. у Глухів для служби в канцелярії Генерального суду, Вінський так згадує початок свого столичного життя: «Город Глухов в сие время, по причине пребывания в нем вышних властей малороссийских, был как бы небольшая столица. Шляхетство, начиная тут свое служение по значительному количеству и видной жизни, стечение всех состояний по делам казали сей город и многолюдным, и оживленным. Роскош, хотя и не повсеместно, но уже водворялась» [5, с. 85].

Інший блок інформації з листування стосується служби й клопотів щодо залагодження різних сімейних справ (судових процесів, переговорів стосовно купівлі-продажу майна тощо). Предметом особливих турбот

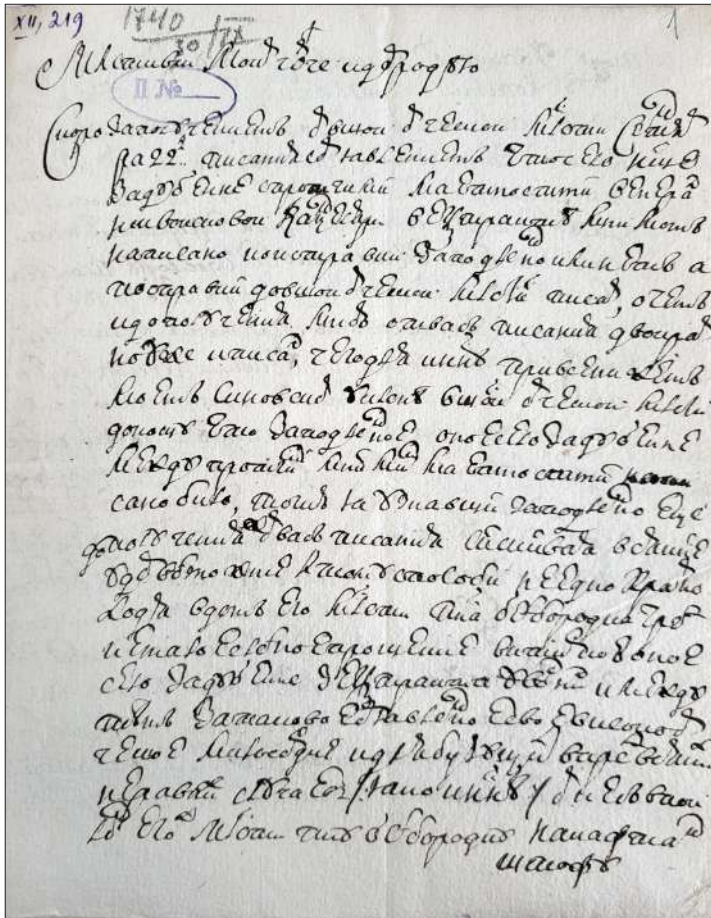
молодого канцеляриста був супровід судових справ, які вели його батьки, в Генеральній військовій канцелярії та Генеральному суді. Статус канцеляриста давав йому вигідні можливості відстежувати проходження документів інстанціями, подання чолобитних і апеляцій, радитися з досвідченими канцеляристами й суддями та, звісно, впливати на судові ухвали, що було цілком звичною практикою того часу. Однією з довгих судових справ, яка розпочалася ще за діда й батька Журмана, була тяжба за с. Старе Задубення (Бакланська сотня Стародубського полку) [2, од. зб. 219, арк. 1; од. зб. 222, арк. 1—2]. 1688 року село було пожалуване на ранг стародубському полковому обозному Дмитру Журману, а 1696 р. затверджене в його володінні царською грамотою. Після його смерті селом «зуполно» володіли його сини Василь та Михайло Журмани; по смерті Михайла його дружина повторно вийшла заміж за міщанина Германа Синяка, який позичив гроші в полкового стародубського писаря Григорія Скорупи на викуплення іншої частки Задубення, але не зміг повернути борг і вона мала перейти у власність Скорупи. Як видно з листів, по смерті Василя Журмана Скорупи оскаржили свої права на село й цією справою почав опікуватися новий чоловік удови, Іван Лашкевич. Ще однією земельною тяжбою, провадженою Лашкевичем у 1730—1748 рр., була справа за володіння с. Брахловим (Топальська сотня Стародубського полку). Ця маєтність належала старшинському роду Рубців і після смерті в 1726 р. власника, Федора Рубця, була у спільному володінні його сестер, у тому числі Марії Яківни Рубець — матері Івана Лашкевича. 1730 року кузени, що були спадкоємцями Брахлова, пересварилися між собою, і Рубці зуміли домогтися передання їм села в повну власність — як мажоритарних власників. Лашкевич та його кривні безуспішно опротестовували це рішення в Генеральному суді та Генеральній військовій канцелярії (про цей етап процесу якраз і йдеться в листах Іллі Журмана) [2, од. зб. 220, арк. 1; од. зб. 225, арк. 1 зв.], аж поки в 1743—1747 рр. не звернулися до Сенату [26, с. 399, 408—411].

Окрім регулярних звітувань перед вітчимом, Журман часто просив надіслати йому гроші, адже попри те, що він як канцелярист мав певні преференції у просуванні родинних тяжб у вищих установах, саме процесування було тривалою й витратною справою [2, од. зб. 219, арк. 2; од. зб. 220, арк. 1; од. зб. 221, арк. 1; од. зб. 224, арк. 1]. Позивачі мали сплачувати традиційні збори-акциденталії на судових урядників, підносити «поклони» й «упоминки» суддям, оплачувати відвідування суду свідками [44, с. 195—209]. Обсяг цих витрат, особливо якщо процес тривав декілька років, був дуже значним і не завжди підйомним навіть для старшинських бюджетів. Наприклад, тільки за 1730 р., судячись зі своїми родичами за Брахлів, Іван Лашкевич витратив близько 280 руб., причому третину цієї суми він був змушений позичати [26, с. 411]. Окрім грошових інвестицій, успіх у судових змаганнях значною мірою залежав від патронів, підтримка яких відіграла

вирішальну роль у прийнятті бажаного рішення. В амплу протектора родинних інтересів Журманів-Лашкевичів ми бачимо особу відомого в майбутньому політика й урядовця Андрія Яковича Безбородька (1711—1780), кар'єра якого тільки-но набирала обертів [2, од. зб. 219, арк. 1]. У період 1739—1741 рр., коли його допомогою користувався Ілля Журман, він виконував функції генерального писаря й фактичного керівника Генеральної військової канцелярії [27, с. 377—381].

Серед іншого, в листах знаходимо цікаві повідомлення, що проливають додаткове світло на історію владних установ Гетьманщини. Так, у листі від 17 червня 1742 р. Журман нарікає: «я н[и]нї в Архиву опредѣленъ с протчими товарищами где будучи никакой ползи иметь невозможно» [2, од. зб. 223, арк. 1 зв.]. Це свідчення дозволяє порушити питання про перегляд дати заснування «Генеральної малоросійської архіви», яку дослідники традиційно пов'язували із запровадженням штатної посади архіваріуса в 1763 р. [19, с. 594—596]. Згадка про «архіву» в листі Журмана, попри свою лапідарність, вказує на його існування як самостійного підрозділу, що міг постати від 1739 р., коли вперше було проведено розбір і сортування справ Генеральної військової канцелярії. Для цього було призначено 25 канцеляристів на чолі з військовим канцеляристом Андрієм Лишнею; вочевидь, ці службовці «наряжались» для роботи почергово й одним з них і став Ілля Журман [43, с. 108].

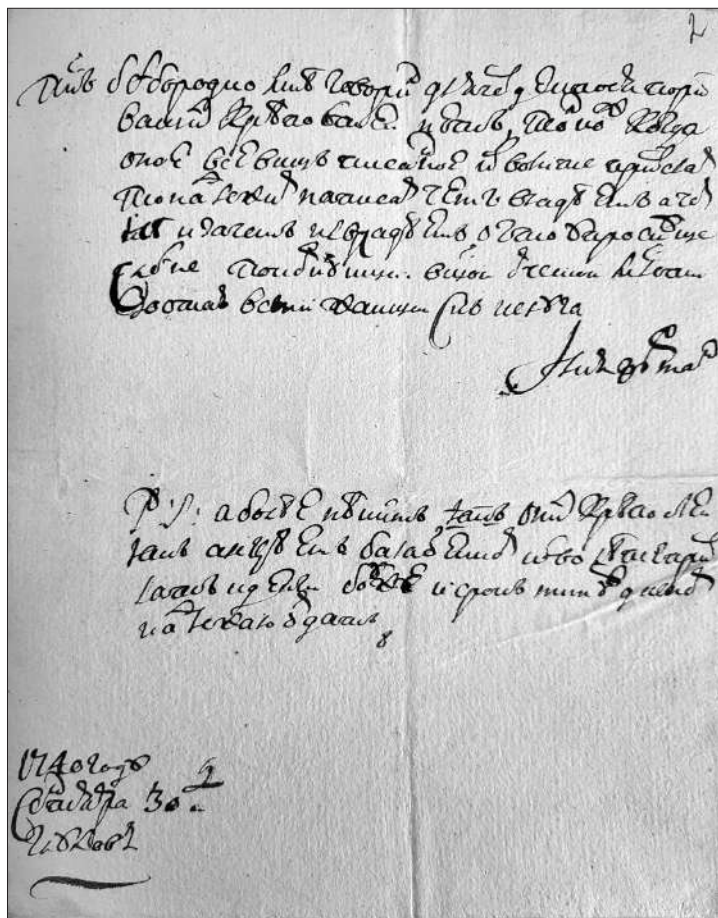
Листи Іллі Журмана до батьків змальовують дуже цікаву картину емоційного світу молодії людини (автору на той час заведве виповнилося 20 років), яка щойно залишила рідну домівку, ступивши на стежу самостійного життя. Тон цих звернень неодмінно поштивий і чемний, але за етикетними кліше раз-у-раз прочитуються тривога й хвилювання через затягування справ, несвоєчасне надсилання грошей, необхідних для сплати судових витрат і боргів, або ж просто відсутність відповідей на листи. Молодий Журман часом нервує через те, що не отримує звісток з дому, почувачись обділеним «родителскою» ласкою та увагою. Водночас він поспішає привітати батьків з великими святами й обіцяє «извещать» рідних про новини зі столиці. Надзвичайно емоційним і теплим є лист до матері, в якому йдеться про стан її здоров'я й надіслані сином ліки [2, од. зб. 229, арк. 1—2]. Як відомо, у Глухові перебувало чимало лікарів і аптекарів, що обслуговували гетьманів, старшину й російський генералітет, тож не дивно, що Журман користався можливістю роздобути найкращі ліки та отримати консультації, з чим у Стародубі на той час могло бути сутужніше. Цікавим і досить промовистим, з точки зору зміни характеру спілкування між родичами, є лист Іллі Журмана за 1747 р. з Петербурга, коли після одруження з племінницею гетьмана Розумовського розпочався новий етап його кар'єри. Тон цього послання вже виразно відрізняється від попередніх «прохальних» листів бідного канцеляриста. Тепер гетьманський свояк просить батьків

Іл. 1. Лист Іллі Журмана до вітчима Івана Лашкевича від 30 вересня 1740 р. (Глухів). Автограф. Джерело: Інститут рукопису НБУВ. Ф. XII. Од. зб. 219. Арк. 1

не про власну підтримку, а винагороду для одного з клієнтів, канцеляриста Домбровського, якого належить щедро обдарувати за його послуги [2, од. зб. 230, арк. 1—1 зв.] (іл. 1—2).

Досліджувані нами листи являють собою яскраву пам'ятку староукраїнської рукописної культури XVIII ст. Усі вони є власноручними автографами, написані твердим і каліграфічним почерком, що засвідчує добру освіту й практичну підготовку, здобуту в «київських школах» (водночас окремі фрагменти листів мають дещо нерівний почерк, особливо в заключних частинах, коли автор, імовірно, втомлювався, поспішав або ж хвилювався). Стилiстичні ознаки почерку тяжіють до т. зв. «нового київського письма», з курсивним характером начерку, послідовним з'єднанням рядкових літер, використанням лігатур при написанні рядкових і надрядкових літер [36,

Лл. 2. Лист Іллі Журмана до вітчима Івана Лашкевича від 30 вересня 1740 р. (Глухів). Автограф. Джерело: Інститут рукопису НБУВ. Ф. XII. Од. зб. 219. Арк. 2

с. 37, 65]. При цьому начерк літер зберігає лаконічність, особливо в написанні надрядкових і підрядкових елементів, які не мають характерної для попереднього періоду «розмашистості», що є ознакою чотирилінійного курсиву. Обмеженням є також використання латинських літер, серед яких зустрічаються «z», «g» та «v»; грецькі літери («ω», «ξ») вживаються також нечасто й у здебільшого усталених для староукраїнської ділової мови орфографічних формах. Результати навчання професійному письму простежуються також у доволі вишуканому, але при цьому лаконічному стилі звернень, викладу головних думок автора, в яких виразно проступають мовні кліше, почерпнуті зі шкільної практики. Загалом барвиста й колоритна мова приватних листів, не скута шаблонами канцелярського письменства, свідчить про доволі високий рівень начитаності й володіння писаним словом.

Іл. 3. Печатка з гербом Лашкевичів, 1743 р.
Джерело: Інститут рукопису НБУВ. Ф. XII.
Од. зб. 225. Арк. 2 зв.

гінали гербових печаток Журманів (зокрема й самого Іллі Васильовича) дослідниками наразі не виявлені. Один з листів від серпня 1743 р. [2, од. зб. 225, арк. 2 зв.] запечатаний печаткою з гербом Лашкевичів — щит з шестипроменевою зіркою та півмісяцем, увінчаний короною [28, с. 92, табл. IX]. Печатки з вензелями мають різні малюнки у формі «плетених» літер, характерних для вензельних сфрагісів XVIII ст. На думку дослідників, у козацької старшини та малоросійської шляхти була поширена практика паралельного використання сигнетів з родовими гербами та вензелями [33, с. 187—197; 41, с. 365—393; 42, с. 2—3]. Першими здебільшого засвідчували документи та офіційну кореспонденцію, другими — приватний епістолярій.

Наукова новизна дослідження полягає в аналізі приватного листування представника спільноти військових канцеляристів Гетьманщини Іллі Журмана (1720—1783), що зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Аналіз листів дав змогу реконструювати картину службового та приватного життя автора, який походив із середнього прошарку козацької старшини, проаналізувати його соціальні зв'язки, стосунки з батьками, деталі побуту. Листи є також важливими пам'ятками староукраїнської рукописної культури; їхня зовнішня та внутрішня джерелознавча критика дозволяє відстежити чимало рис освітньої й діловодної культури козацької старшини.

Висновки. Представлене листування є цінним джерелом з історії приватного та публічного життя козацької старшини першої половини

Певну загадку, над розв'язанням якої ще належить попрацювати, становлять печатки, якими були запечатані листи (іл. 3). Усі п'ять відбитків з червоного сургучу мають різні штемпелі, жоден з яких не повторюється. За характером зображень їх можна поділити на дві групи: 1) штемпелі з гербами (2), 2) штемпелі з вензелями (3). Через малий розмір гербових печаток і нечіткість відбитків їх важко точно атрибутувати, але в жодній з них ми не зустрічаємо родового герба «Шеліга», про використання якого Журманами писали В. Лукомський та В. Модзалевський [28, с. 56, табл. XXXIX]. При цьому ори-

XVIII ст. Зміст листування військового канцеляриста Іллі Журмана з батьками розкриває деталі службового та приватного побуту, емоційний світ молодшої людини, яка щойно розпочала самостійне життя й кар'єру. Текст листів сповнений подробиць щодо канцелярської служби, діяльності владних і судових установ Гетьманщини, особливостей ведення судових справ, побутового життя автора, його службових і приватних контактів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф. І. Од. зб. 766. Арк. 1—24.
2. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф. XII. Од. зб. 219. Арк. 1—3; Од. зб. 220. Арк. 1—2; Од. зб. 221. Арк. 1—2; Од. зб. 222. Арк. 1—2; Од. зб. 223. Арк. 1—3; Од. зб. 224. Арк. 1—1 зв.; Од. зб. 225. Арк. 1—2; Од. зб. 226. Арк. 1—1 зв.; Од. зб. 227. Арк. 1—3; Од. зб. 228. Арк. 1—2; Од. зб. 229. Арк. 1—3; Од. зб. 230. Арк. 1—1 зв.; Од. зб. 231. Арк. 1—1 зв.
3. *Дневник генерального хорунжего Николая Ханенка. 1727—1753 гг.* / изд. А. Лазаревский. Киев : Тип. Г. Корчак-Новицкого, 1884. 584 с.
4. *Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича.* Москва : Тип. В. Готье, 1859. Ч. 2. 414 с.
5. *Записки Винского* / публ. П. Бартенева с предисл. А. Тургенева // *Русский архив.* 1877. Январь. С. 76—123.
6. *Любецкий архив графа Милорадовича.* Киев : Тип. Н. Корчак-Новицкого, 1898. Вып. 1. 256 с.
7. Мицик Ю. З листування козацької старшини середини XVIII ст. // *Рукописна та книжкова спадщина України.* 2005. Вип. 10. С. 358—365.
8. Модзалевский В. Два старинных духовных завещания // *Историко-литературный сборник : Посвящается В. Срезневскому (1891—1916).* Ленинград, 1924. С. 92—117.
9. Николайчик Ф. Род Лашкевичей и дневник одного из них // *Киевская старина.* 1887. № 12. С. 696—716.
10. *Приватні листи XVIII ст.* / підг. до вид. В. Передрієнко. Київ : Наук. думка, 1987. 173 с.
11. *Присяга Стародубського полку 1718 року* / упоряд. І. Ситий, С. Горобець. Чернігів : Видавець Лозовий В., 2017. 304 с.
12. *Распоряжение гетмана К.Г. Разумовского о преобразовании генерального суда. 1760 г., ноября 17* // *Чтения в Историческом обществе Нестора летописца.* Киев, 1891. Кн. V. С. 122—123.
13. *Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скороуп и Войцеховичей. XVII—XVIII вв.* Киев : Тип. К. Милевского, 1884. 353 с.
14. Аброскін П., Кривошея В., Стасенко О. Київщина козацька : люди і долі. Київ: Вид. дім «Стилос», 2004. 183 с.
15. Апанович О. Урядові службовці Гетьманщини — українська інтелігенція XVIII ст. // *Український історичний журнал.* 1997. № 2. С. 92—97.
16. *Белоконь С. Генеалогические материалы в архиве В.Л. Модзалевського* // *Археографический ежегодник за 1979 г.* Москва : Наука, 1981. С. 266—273.
17. Грушевський М. Про українську історіографію XVIII століття. Кілька міркувань // *Грушевський М. С. Твори : у 50 т. / ред. П. Сохань.* Львів : Вид-во «Світ», 2015. Т. 10. Кн. 2. С. 74—81.

18. Дзюба О. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2012. 347 с.
19. Історія державної служби в Україні : у 5 т. / відп. ред. Т. Мотренко, В. Смолій. Київ : Ніка-Центр, 2009. Т. 3. 654 с.
20. Киселев М., Кочегаров К., Лазарев А. Патроны, слуги и друзья. Русско-украинские неформальные связи и управление Гетманщиной в 1700—1760-х гг. Исследование и источники. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2022. 1244 с.
21. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва : Нариси історії козацьких полків. Київ : Вид. дім «Стилос», 2002. 396 с.
22. Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ : ІПНЕНД ім. І.Ф. Кураса НАНУ, 2008. 452 с.
23. Кривошея В., Кривошея І., Кривошея О. Неурядова старшина Гетьманщини. Київ : Вид. дім «Стилос», 2009. 432 с.
24. Кривошея І. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII—XVIII ст.). Біла Церква : Видавець О. Пшонківський, 2016. Т. 2. 730 с.
25. Лаєвський А. Козацька старшина Стародубського полку у другій половині XVII — XVIII ст. : дис. ... канд. іст. наук. Чернігів, 2016. 364 с.
26. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Киев : Тип. К. Милевского, 1888. Т. 1. 470 с.
27. Лазаревский А. Очерки из быта Малороссии в XVIII веке. Сотники // Русский архив. 1873. Кн. 3. С. 341—388.
28. Лукомский В., Модзалевский В. Малороссийский гербовник. Санкт-Петербург : Тип. «Сириус», 1914. 254 с.
29. Мицик Ю. Про видання «Українського жіночого дипломатарія доби Гетьманщини» // Спеціальні історичні дисципліни. Питання теорії та методики. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2000. Число 5. Ч. 1. С. 42—53.
30. Модзалевский В. Малороссийский родословник. Киев : Тип. Г. Фронцкевича, 1908. Т. 1. 519 с.
31. Модзалевский В. Малороссийский родословник. Киев : Тип. Г. Фронцкевича, 1910. Т. 2. 720 с.
32. Модзалевский В. Малороссийский родословник. Киев : Тип. С. Кульженко, 1912. Т. 3. 824 с.
33. Однороженко О. Геральдичні традиції українського козацтва // Історія українського козацтва : Нариси : у 2 т. Київ : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2006. Т. 2. С. 177—214.
34. Окиншевич Л. Центральні установи України-Гетьманщини XVII—XVIII вв. Київ : Друкарня Всеукр. Академії наук, 1930. Ч. 2. 352 с.
35. Панащенко В. З історії національних державних інституцій : Генеральна військова канцелярія // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття : політика, ідеологія, військове мистецтво. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 1998. С. 252—276.
36. Панащенко В. Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. Київ : Наук. думка, 1974. 106 с.
37. Панащенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII — XVIII ст.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 1995. 221 с.
38. Папакін Г. Архів Скоропадських: Фамільні архіви української еліти другої половини XVII — XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських. Київ, 2004. 420 с.

39. Прицак О. Доба військових канцеляристів // Київська старовина. 1993. № 4. С. 62—66.
40. Сас П. Військові канцеляристи в Україні XVIII ст.: засади елітарної свідомості // Українська козацька держава : витоки та шляхи історичного розвитку. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2000. Вип. 7. С. 226—237.
41. Ситий І. Козацька Україна: печатки, герби, знаки та емблеми кінця XVI — XVIII століть. Київ : Темпора, 2017. 972 с.
42. Ситий І. Печатки військових канцеляристів // Знак. 2003. Ч. 29. С. 2—3.
43. Сокирко О. Організація архівної справи на Лівобережній Україні XVIII ст. // Нариси історії архівної справи в Україні / ред. І. Матяш та К. Климова. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2002. С. 103—136.
44. Сокирко О. Скільки коштує порозуміння? «Поклони» та «наклади» в українських судах першої чверті XVIII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2007. Вип. 7. С. 195—209.
45. Струкевич О. Тема окремішності Гетьманщини періоду Української революції у творах військових канцеляристів XVIII ст. // Українська козацька держава : витоки та шляхи історичного розвитку. Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2000. Вип. 7. С. 238—249.
46. Філіпова Г., Горькова А. Козацько-старшинська опозиція князю О. Меншикову в Стародубському полку // Сіверянський літопис. 2019. № 1. С. 40—46.
47. Швидько Г. Фамільні архіви Гетьманщини: археографічний аналіз публікацій // Український археографічний щорічник. 2002. Вип. 7. С. 13—22.
48. Яременко М. «Академіки» та Академія. Соціальна історія освіти й освіченості в Україні XVIII ст. Харків : Акта, 2014. 543 с.
49. Losson K. «Komu miła całość Ojczyzny». Świadomość i aspiracje polityczne kancelistów kozackich (1670—1720). Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2013. 228 s.

Отримано 27 грудня 2023 р.

REFERENCES

1. Fond I. Unit 766. Fols. 1—24. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
2. Fond XII. Unit 219. Fols. 1—3; Unit 220. Fols. 1—2; Unit 221. Fols. 1—2; Unit 222. Fols. 1—2; Unit 223. Fols. 1—3; Unit 224. Fols. 1—1 v.; Unit 225. Fols. 1—2; Unit 226. Fols. 1—1 v.; Unit 227. Fols. 1—3; Unit 228. Fols. 1—2; Unit 229. Fols. 1—3; Unit 230. Fols. 1—1 v.; Unit 231. Fols. 1—1 v. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
3. Dnevnik generalnogo horunzhego Nikolaia Khanenka. 1727—1753 gg. [Diary of General Standartbearer Nikolai Khanenko. 1727—1753] / A. Lazarevskii (Comp.). Kyiv, 1884. 584 p. [In Ukrainian and Russian].
4. Dnevnye zapiski malorossiiskogo podskarbiia generalnogo Yakova Markovicha [Daily notes of the Little Russian General Treasurer Yakov Markovich]. Moscow, 1859. Vol. 2. 414 p. [In Ukrainian and Russian].
5. Zapiski Vinskogo [Vinsky's notes] / Comp. P. Bartenev with introduction of A. Turgenev. Russkii arkhiv [The Russian archive]. 1877. No. 1, pp. 76—123. [In Russian].
6. Liubetskii arkhiv grafa Miloradovicha [Lyubetsk archive of Count Miloradovich]. Kyiv, 1898. Iss. 1. 256 p. [In Ukrainian and Russian].

7. Mytsyk Yu. Z lystuvannia kozatskoi starshyny seredyny XVIII st. [From the correspondence of a Cossack Officials of the mid — 18th century]. Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2005. Iss. 10, pp. 358—365. [In Ukrainian].
8. Modzalevskii V.L. Dva starinnykh dukhovnykh zaveshchaniia [Two old testaments] // Istoriko-literaturnyi sbornik: Posviashchaetsia V. Sreznevskomu (1891—1916) [Historical and literary collection: Dedicated to V. Sreznevskii (1891—1916)]. Leningrad, 1924. Pp. 92—117. [In Ukrainian and Russian].
9. Nikolaichik F. Rod Lashkevichei i dnevnik odnogo iz nikh [The Lashkevich family and the diary of one of them]. Kievskai starina [Kyiv antiquity]. 1887. No. 12, pp. 696—716. [In Russian].
10. Pryvatni lysty XVIII st. [Private letters of the 18th century] / V. Peredriienko (Comp.). Kyiv, 1987. 173 p. [In Ukrainian].
11. Prysiaha Starodubskoho polku 1718 roku [The Swear of the Starodub regiment in 1718] / I. Sytyi, S. Horobets (Comp.). Chernihiv, 2017. 304 p. [In Ukrainian].
12. Rasporiazhenie getmana K.G. Razumovskogo o preobrazovanii generalnago suda. 1760 g., noiabria 17 [Order of Hetman K.G. Razumovsky on the transformation of the General Court. 1760, November 17]. Chteniia v Istoricheskom obshchestve Nestora letopistsa [Readings in the Historical Society of Nestor the Chronicler]. Kyiv, 1891. Vol. V, pp. 122—123. [In Ukrainian and Russian].
13. Sulimovskii arkhiv. Familnye bumagi Sulim, Skorup i Voitsekhovichei. XVII—XVIII vv. [Sulimovsky archive. Family papers of Sulim, Skorup and Voitsekhovich. 17th — 18th centuries]. Kyiv, 1884. 353 p. [In Ukrainian and Russian].
14. Abroskin P., Kryvosheia V., Stasenko O. Kyivshchyna kozatska: liudy i doli [Kyiv Cossack region: people and destinies]. Kyiv, 2004. 183 p. [In Ukrainian].
15. Apanovych O. Uriadovi sluzhbovtsi Hetmanshchyny — ukrainska intelihentsiia XVIII st. [Government officials of the Hetmanship — Ukrainian intelligentsia of the 18th century]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]. 1997. No. 2, pp. 92—97. [In Ukrainian].
16. Belokon S. Genealogicheskie materialy v arkhive V.L. Modzalevskogo [Genealogical materials in the archive of V.L. Modzalevsky]. Arheograficheskii ezhegodnik za 1979 g. [Archaeographical Yearbook for 1979]. Moscow, 1981. Pp. 266—273. [In Russian].
17. Hrushevskiy M. Pro ukrainsku istoriografiu XVIII stolittia. Kilka mirkuvan [About Ukrainian historiography of the 18th century. A few considerations] // Hrushevskiy M.S. Tvory: u 50 t. [Hrushevskiy M.S. Works: in 50 volumes] / P. Sokhan (Ed.). Lviv, 2015. Vol. 10 (pt. II), pp. 74—81. [In Ukrainian].
18. Dziuba O. Pryvatne zhyttia kozatskoi starshyny XVIII st. (na materialakh epistoliarnoi spadshchyny) [The private life of a Cossack Officials of the 18th century (on the materials of the epistolary heritage)]. Kyiv, 2012. 347 p. [In Ukrainian].
19. Istorii derzhavnoi sluzhby v Ukraini: u 5 t. [History of civil service in Ukraine] / T. Motrenko, V. Smolii (Eds.). Kyiv, 2009. Vol. 3. 654 p. [In Ukrainian].
20. Kiselev M., Kochegarov K., Lazarev A. Patrony, slugi i druza. Russko-ukrainskie neformalnye sviazi i upravlenie Getmanshchinoi v 1700—1760-h gg. Issledovanie i istochniki [Patrons, servants and friends. Russian-Ukrainian informal connections and management of the Hetmanate in the 1700—1760 s. Research and sources]. Ekaterinburg, 2022. 1244 p. [In Russian].

21. Kryvosheia V. Henealohiia ukrainskoho kozatstva: Narysy istorii kozatskykh polkiv [Genealogy of Ukrainian Cossacks: Essays on the History of Cossack Regiments]. Kyiv, 2002. 396 p. [In Ukrainian].
22. Kryvosheia V. Kozatska elita Hetmanshchyny [The Cossack elite of the Cossack Hetmanate]. Kyiv, 2008. 452 p. [In Ukrainian].
23. Kryvosheia V., Kryvosheia I., Kryvosheia O. Neuriadova starshyna. Hetmanshchyny [Non-governmental Cossack Officials of the Cossack Hetmanate]. Kyiv, 2009. 432 p. [In Ukrainian].
24. Kryvosheia I. Neuriadova starshyna Ukrainskoi kozatskoi derzhavy (XVII—XVIII st.) [Non-governmental Cossack Officials of the Cossack Hetmanate (17th — 18th centuries)]. Bila Tserkva, 2016. Vol. 2. 730 p. [In Ukrainian].
25. Laievskiy A. Kozatska starshyna Starodubskoho polku u druhii polovyni XVII—XVIII st.: Dys. ... kand. ist. nauk [Cossack Officials of the Starodub Regiment in the second half of the 17th — 18th centuries] (Candidate's thesis). Chernihiv, 2016. 364 p. [In Ukrainian].
26. Lazarevskii A. Opisanie staroi Malorossii [Description of old Little Russia]. Kyiv, 1888. Vol. 1. 470 p. [In Russian].
27. Lazarevskii A. Ocherki iz byta Malorossii v XVIII veke. Sotniki [Sketches from the life of Little Russia in the 18th century. Sotniki]. Russkii arhiv [The Russian archive]. 1873. No. 3, pp. 341—388. [In Russian].
28. Lukomskii V., Modzalevskii V. Malorossiiskii gerbovník [Little Russian armorial]. St. Petersburg, 1914. 254 p. [In Russian].
29. Mytsyk Yu. Pro vydannia "Ukrainskoho zhinochoho dyplomatiarii doby Hetmanshchyny" [About the publication of "Ukrainian Women's Diplomacy of the Age of the Cossack Hetmanate"]. Spetsialni istorichni dystsypliny. Pytannia teorii ta metodyky [Special historical disciplines. Questions of theory and methodology]. Kyiv, 2000. Vol. 5. Iss. 1, pp. 42—53. [In Ukrainian].
30. Modzalevskii V. Malorossiiskii rodoslovnik [Little Russian ancestry]. Kyiv, 1908. Vol. 1. 519 p. [In Russian].
31. Modzalevskii V. Malorossiiskii rodoslovnik [Little Russian ancestry]. Kyiv, 1910. Vol. 2. 720 p. [In Russian].
32. Modzalevskii V. Malorossiiskii rodoslovnik [Little Russian ancestry]. Kyiv, 1912. Vol. 3. 824 p. [In Russian].
33. Odnorozhenko O. Heraldychni tradytsii ukrainskoho kozatstva [Heraldic traditions of the Ukrainian Cossacks] // Istoriia ukrainskoho kozatstva: Narysy: U 2 t. [History of the Ukrainian Cossacks: Essays: In 2 vols.] Kyiv, 2006. Vol. 2, pp. 177—214. [In Ukrainian].
34. Okynshevych L. Tsentralni ustanovy Ukrainy — Hetmanshchyny XVII—XVIII vv. [Central institutions of Ukraine-Hetmanate of the 17th — 18th centuries]. Kyiv, 1930. Vol. 2. 352 p. [In Ukrainian].
35. Panashenko V. Z istorii natsionalnykh derzhavnykh instytutstii: Heneralna viiskova kant-seliariia [From the history of national state institutions: General Military Chancellory] // Natsionalno-vyzvolna viina ukrainskoho narodu seredyny XVII stolittia: polityka, ideolohiia, viiskove mystetstvo [The national liberation war of the Ukrainian people in the middle of the 17th century: politics, ideology, military art]. Kyiv, 1998. Pp. 252—276. [In Ukrainian].
36. Panashenko V. Paleohrafiia ukrainskoho skoropysu druhoi polovyny XVII st. [Paleography of the Ukrainian cursive script of the second half of the 17th century]. Kyiv, 1974. 106 p. [In Ukrainian].

37. Panashenko V. Sotsialna elita Hetmanshchyny (druha polovyna XVII — XVIII st.) [The social elite of the Hetmanate (second half of 17th century — 18th century)]. Kyiv, 1995. 221 p. [In Ukrainian].
38. Papakin H. Arkhiv Skoropadskykh: Familni arkhivy ukrainskoi elity druhoi polovyny XVII — XVIII st. ta arkhivna spadshchyna rodu Skoropadskykh [The Skoropadskyi Archive: family archives of the Ukrainian elite of the second half of the 17th and 18th centuries and archival heritage of the Skoropadsky family]. Kyiv, 2004. 420 p. [In Ukrainian].
39. Pritsak O. Doba viyskovykh kantseliarystiv [Age of the Military Chancellors]. Kyivska starovyna [Kyiv antiquity]. 1993. No. 4, pp. 62—66. [In Ukrainian].
40. Sas P. Viyskovi kantseliarysty v Ukraini XVIII st.: zasady elitarnoi svidomosti [Military Chancellors in Ukraine of the 18th century: basics of elitist consciousness]. Ukrainska kozatska derzhava: vytoky ta shliakhy istorichnoho rozvytku [The Ukrainian Cossack state: origins and path of historical development]. 2000. Iss. 7. Pp. 226—237. [In Ukrainian].
41. Sytyi I. Kozatska Ukraina: pechatky, herby, znaky ta emblemy kintsia XVI—XVIII stolit [Cossack Ukraine: seals, coats of arms, signs and emblems of the late 17th — 18th centuries]. Kyiv, 2017. 972 p. [In Ukrainian].
42. Sytyi I. Pechatky viyskovykh kantseliarystiv [Seals of the Military Chancellors]. Znak [The Sign]. 2003. Iss. 29, pp. 2—3. [In Ukrainian].
43. Sokyрко O. Orhanizatsiia arkhivnoi spravy na Livoberezhnii Ukraini XVIII st. [Organization of archival servis in Left Bank Ukraine of the 18th century] // Narysy istorii arkhivnoi spravy v Ukraini [Essays on the history of archival affairs in Ukraine] / I. Matiash, K. Klymova (Eds.). Kyiv, 2002. Pp. 103—136. [In Ukrainian].
44. Sokyрко O. Skilky koshtuie porozuminnia? “Poklony” ta “naklady” v ukrainskykh sudakh pershoi chverti XVIII st. [How much is compromise? “Obeisances” and “invoices” in Ukrainian courts of the first quarter of the 18th century. Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii [Society. Almanac of Social History]. 2007. Iss. 7, pp. 195—209. [In Ukrainian].
45. Strukevych O. Tema okremishnosti Hetmanshchyny periodu Ukrainskoi revoliutsii u tvorakh viiskovykh kantseliarystiv XVIII st. [The theme of the separateness of the Hetmanate during the Ukrainian Revolution in the works of the 18th century chancellery writers]. Ukrainska kozatska derzhava: vytoky ta shliakhy istorichnoho rozvytku [The Ukrainian Cossack state: origins and path of historical development]. 2000. Iss. 7, pp. 238—249. [In Ukrainian].
46. Filipova H., Horkova A. Kozatsko-starshynska opozytsiia kniazia O. Menshykovu v Starodubskomu polku [Cossack opposition to Prince O. Menshikov in the Starodub regiment]. Siverianskyi litopys [Siverianskyi chronicle]. 2019. No. 1, pp. 40—46. [In Ukrainian].
47. Shvydko H. Familni arkhivy Hetmanshchyny: arkhеоhrafichnyi analiz publikatsii [Family archives of the Hetmanate: archeographic analysis of publications]. Ukrainskyi arkhеоhrafichnyi shchorichnyk [Ukrainian archeographic yearbook]. 2002. Iss. 7, pp. 13—22. [In Ukrainian].
48. Yaremenko M. “Akademiky” ta Akademia. Sotsialna istoriia osvity y osvichenosti v Ukraini XVIII st. [“Academics” and the Academy. Social history of education in Ukraine in the 18th century]. Kharkiv, 2014. 543 p. [In Ukrainian].
49. Losson K. “Komu miła całość Ojczyzny”. Świadomość i aspiracje polityczne kancelistów kozackich (1670—1720) [“Who loves the whole of the Homeland” Awareness and political aspirations of Cossack Chancellors (1670—1720)]. Warszawa, 2013. 228 s.

Received on December 27, 2023

Oleksii Sokyрко

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-3841-9782

E-mail: sag@univ.kiev.ua

CORRESPONDENCE OF COSSACK OFFICIAL ILYA ZHURMAN
WITH RELATIVES FROM INSTITUTE OF MANUSCRIPT
OF V.I. VERNADSKYI NATIONAL LIBRARY OF UKRAINE

The goal of the research is to analyse unpublished letters of the military official Ilya Zhurman (1720—1783) to his parents were discovered in the fonds of the Institute of Manuscript of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine, which are valuable sources of the social history of Cossack Officials, the history of everyday life and the manuscript culture of the Cossack Hetmanate of the first half of the 18th century; clarify the circumstances of the service, private contacts, and the life of a representative of the class of Cossack Officials; contextualization of the information of the letters, identification of the persons mentioned in them; reconstruction of unknown pages of the biography of the author and his family in the context of the socio-political history of the Cossack Hetmanate. **The methodology** consists in the application of basic approaches of internal (textological) and external (paleographic, spragistic analysis) source analyse, contextualization of the subject of the letters in relation to the socio-political situation, family ties, private and public life of the participants. **Academic novelty** consists in the introduction into scientific circulation of a series of private letters of a representative of the community of the Cossack Officials (Military Chancellors) of the Cossack Hetmanate. The analysis of the epistolary made it possible to reconstruct the picture of the official and private life of a representative of the Cossack Officials (Starshyna) community, to analyze his social connections, relations with his parents, and details of his life. Letters are also important monuments of the Old-Ukrainian manuscript culture; their external and internal analyse shows many features of the education and chancellor culture of the Cossack Starshyna. **Conclusions.** The correspondence of Ilya Zhurman is a valuable source of the history of the private and public life of the Cossack Starshyna. The content of correspondence with parents reveals the emotional world of a young person who has just started an independent life and career. The text of the letters is full of details about the chancellor service, the history of the Hetmanate's government and judicial institutions, the peculiarities of conducting court cases, the everyday life of the young clerk, his official and private contacts.

Key words: Cossack Hetmanate, Military Chancellors, Cossack Officials (Starshyna), social history, everyday history, handwritten culture, epistolary sources, genealogy, paleography, spragistics.

<https://doi.org/10.15407/rksu.36.038>
УДК 821.161.2–6:94(477)"1907/1910"

Світлана Іваницька, доктор історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії України, Сумський державний
педагогічний університет ім. А.С. Макаренка (Суми, Україна)
ORCID: 0000-0003-1677-1013
E-mail: roxsolana1964@gmail.com

«ОЗИВАЙТЕСЯ ЧАСТІШЕ ХОЧ КОРОТЕНЬКИМИ ЛИСТАМИ»: ЕПІСТОЛЯРІЙ БОРИСА І МАРІЇ ГРІНЧЕНКІВ ТА СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА 1907—1910 РОКІВ

Метою статті є аналіз листування Бориса і Марії Грінченків із Сергієм Єфремовим з 1907 по 1910 роки, яке зберігається у фондах Відділу рукописів та текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка. Завданнями є оцінка джерельного потенціалу даного епістолярію, виявлення нової інформації, яку ці листи надають для розуміння взаємин між Грінченками і Єфремовим, а також маловідомих фактів й основних напрямів їхньої діяльності, системи взаємодії в середовищі лідерів й активістів українського руху в зазначений період. **Методологія.** Основними засобами дослідження послуговували метод архівної евристики, історико-логічний і критичний методи вивчення історичних джерел, історико-біографічний. **Наукова новизна.** До наукового обігу введено й прокоментовано листування Бориса й Марії Грінченків із Сергієм Єфремовим у критично важливий для українського руху період. Проаналізовано стан епістологографічних студій у царині грінченкознавства. Висвітлено головні проблеми, які обговорювалися в листах Бориса Грінченка, і стиль листовної комунікації. **Висновки.** Як свідчить аналіз джерел та літератури, в останні роки спостерігається зростання зацікавленості дослідників в археографічному опрацюванні та науковому осмисленні епістолярію Бориса Грінченка. Представлені в Додатках тексти листів подружжя Грінченків до Сергія Єфремова.

Цитування: Іваницька С. «Озивайтесь частіше хоч коротенькими листами»: епістолярій Бориса і Марії Грінченків та Сергія Єфремова 1907—1910 років. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2025. № 1 (36). С. 38—61. <https://doi.org/10.15407/rksu.36.038>

© Видавець ВД «Академпериодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ва розкривають нові факти біографічного характеру, містять інформацію про творчі наміри й досягнення, окремі деталі видавничих проєктів й різні аспекти громадської діяльності кореспондентів, щодо сімейного життя та стану здоров'я Грінченка, відтворюють унікальність епістолярного стилю літератора, дають змогу порівняти його зі стилем Марії Грінченко. Для самого Єфремова Грінченко був не просто «людиною повинності», а одним із «значущих Інших», пам'ять про якого він зберігав усе своє життя.

Ключові слова: Борис Грінченко, Марія Грінченко, Сергій Єфремов, Михайло Грушевський, Михайло Драгоманов, епістолярна комунікація, газета «Рада», журнал «Нова громада», «Просвіта».

Актуальність теми дослідження. Листування діячів українського руху на початку ХХ ст. відігравало важливу роль в організації та координації різних політичних та культурних ініціатив, сприяючи збереженню зв'язків з-поміж української спільноти, обміну думками та ресурсами задля підтримки національного руху. Листування стало важливим інструментом для поширення української самосвідомості та реалізації ідеї політичної окремішності й культурної самостійності. Епістоли родини Грінченків до історика літератури, критика, публіциста та громадського діяча Сергія Єфремова (1876—1939) дають змогу простежити зазначені аспекти комунікації. Листування Бориса Грінченка зберігається в архівних фондах різних установ та інституцій, отже, важливим є археографічне опрацювання і залучення до наукового обігу виявлених матеріалів. Це дозволить сформулювати епістолярний масив унікального подружжя та оцінити його як явище культури.

Аналіз досліджень і публікацій. Як слушно зазначає один з найкращих сучасних знавців літературної творчості письменника Д. Єсипенко, «за життя Бориса Грінченка його літературна творчість викликала значний читацький інтерес та широкий дискурс критичного обговорення. Однак особливо часто серед найвизначніших українських авторів його згадували вже після смерті, у 1910-х роках. За рівнем впливу на національну свідомість людини “з народу” Дмитро Дорошенко ставив Грінченкові твори поруч із Шевченковим “Кобзарем”. Оригінальні та перекладні поетичні, драматичні й прозові твори письменника, які витримали кілька видань, цінувалися в першій чверті ХХ ст. як важливе національне надбання та культурна вартість. Якщо у високій естетичній, власне художній, якості спадщини Грінченка деякі критики все ж сумнівалися, то її історико-літературне та історичне значення визнавалося практично безумовно. За літератором все міцніше закріплювався статус класика української літератури» [6, с. 54]. На пошанування пам'яті діяча було видано кілька книжок: «На могилу Бориса Грінченка. Три промови, виголошені В. Сімовичем, доктором З. Кузелею і доктором М. Кордубою на жалібній академії дня 22 мая 1910 року в Чернівцях» (Чернівці, 1910), Миколи Плевака «Життя та праця Бориса Грінченка»

(Харків, 1910), Петра Стебницького «Борис Грінченко. Нарис його життя та діяльності» (Київ: Час, 1920), літературно-публіцистичний збірник «Над могилою Бориса Грінченка» (Київ, 1910), упорядником якого став С. Єфремов. Простежуючи трансформацію комеморативного канону Б. Грінченка, Д. Єсипенко виокремлює 1910-ті роки (піднесення Грінченка на п'єдестал шани і водночас вибірковість у поданні його життєпису, формування образу зразкового борця за справу народної просвіти), початок 1920-х років (продовжувалося вшановування пам'яті літератора, зокрема з нагоди в десяти- та п'ятнадцятиліття з дня його смерті, публікувалися спогади, епістолярна та художня спадщина, огляди життя і творчості, хоча й рідше, ніж на початку 1910-х років), Марія Грінченко активно популяризувала його творчість, обговорювалося питання фактичного авторства «Словника української мови»; на початку 1920-х років іменем Грінченка називали педагогічні курси на Київщині, розгорнулася діяльність Київських вищих педагогічних курсів ім. Б.Д. Грінченка, і, нарешті, період від другої половини 1920-х років, коли все яскравіше виявлялася тенденційна течія в інтерпретації творчості письменника, зокрема «ідеологічно правильне» критичне прочитання в передмових видань супроводжувалося свідомим втручанням редакторів у тексти творів Бориса Дмитровича; зрештою, після 1931 р. творчість Грінченка загалом була вилучена з канону українського письменства і такі критики, як Володимир Коряк, Леонід Смілянський та Степан Рудниченко, таврували з «ідеологічно правильних позицій» літературне надбання Грінченка [6, с. 54—57]. У період «відлиги» та за брежнєвських часів у радянській Україні певний час толерувалася пам'ять про Б. Грінченка [1, с. 70]. В. Яременко надрукував невідомі листи Грінченка в журналі «Радуга» (1963, № 12), у 1966 р. оприлюднено в журналі «Архіви України» (№ 5) три листи літератора за 1899—1900 рр. з фондів Чернігівського обласного державного архіву, де йшлося про впорядкування ним музейної колекції В. Тарновського. Наприкінці 1960-х років побачили світ дисертаційні дослідження В. Яременка («Борис Грінченко. Проза», Київ, 1969) та А. Погрібного («Ідейно-естетичні позиції Бориса Грінченка в літературно-критичній боротьбі кін. XIX — поч. XX ст.», Київ, 1970). Останній продовжував вивчати творчість майстра в роки «перебудови» [23; 24]. А. Погрібний доводив, що Борис Грінченко — це «титан праці», який поєднав у собі художника й політика, людину тонких естетичних почуттів і громадсько-культурного діяча, якого раз у раз «полонила невідкладна практична робота для нації» [22, с. 231].

У незалежній Україні постать Б. Грінченка відразу потрапила у фокус уваги дослідників і стала кульговою. Опанування архівної і книжкової спадщини Грінченка, що зберігається у фондах НБУВ, у посткомуністичній період започатковано працями Наталії Зубкової: це була дисертація 1994 р. («Бібліотека і архів Б.Д. Грінченка як джерело з історії народної просвіти України кін. XIX — поч. XX ст.»), що в подальшому трансформу-

валася в монографічне дослідження «Архів та бібліотека видатного діяча українського просвітництва Б.Д. Грінченка. (З фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського)» (Київ, 2008). Н.М. Зубкова упорядкувала також цінний покажчик «Б.Д. Грінченко. Документи і матеріали з фондів Інституту рукопису ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України» (1994).

У межах даного історіографічного огляду неможливо охопити всі напруження сучасного грінченкознавства. Зупинимося на найбільш вагомій у межах окресленої теми складовій, якою є публікація та коментування епістолярної спадщини, використання листів як джерела для реконструкції взаємин Б. Грінченка з діячами з народницько-ліберального середовища.

Перші ґрунтовні публікації Грінченкового листування з'являються друком у 2000-ні роки. У другому томі видання листів до М. Коцюбинського (2002) вміщено колекцію епістол Бориса Дмитровича до чернігівського колеги [15, с. 54—78]. С. Кіраль оприлюднює збірку «“Віддати зуміємо себе Україні”. Листування Трохима Зіньківського з Борисом Грінченком» (Київ—Нью-Йорк, 2004). У подальшому це видання стало джерелом для вивчення мови листування Б. Грінченка. «Мова епістолярію Бориса Грінченка через вербалізовані національно-культурні стереотипи відображає етнічне “я” автора, його сприймання зовнішнього світу та відтворення у слові через ціннісні домінанти» [17, с. 24], — зазначає Л. Марчук.

У 2005 р. Інститут сходознавства НАНУ випустив перший том видання «Епістолярна спадщина Агатангела Кримського». Листування з Грінченками представлене 136 дописами [5, с. 40, 43, 49, 55—122, 123—128, 130—133, 136—139, 143—146, 214—216, 225—226, 245—247, 254—257, 260, 263—274, 278—292, 295—299, 301—302, 305—318, 320—322, 326, 327, 332—338, 340—342, 345—347, 348—351, 355—362, 365—414, 415, 419—422]. І. Старовойтенко в додатках до книги «Євген Чикаленко. Людина на тлі епохи» (Київ: Темпора, 2009) надрукувала листи Є. Чикаленка до Б. Грінченка. В окремій розвідці дослідниця на підставі листування реконструювала їхні громадські й приватні взаємини [25]. Щоправда, відповідей на кореспонденції Чикаленка знайти не вдалося. І. Старовойтенко припускає, що вони не збереглися. «Обидва були особистостями колоритними та впливовими, часто визначальними у плані важливих подій національного життя» [25, с. 17]. Наостанок авторка робить висновки щодо еволюції й специфічних рис їхніх стосунків [25, с. 30—31]. В іншій розвідці дослідниця розглядає в контексті листування з Б. Грінченком постать Л. Жебуньова [26, с. 97—111].

Осмислюючи листовну комунікацію І. Шрага й Б. Грінченка, Т. Демченко зауважує, що «Б. Грінченка інтенсивно досліджують, але його громадсько-політична діяльність опинилася в тіні. Добре відомо, що Б. Грінченка недолюбливали саме за прагнення бути першим, командувати, звідси — прізвисько: “генерал”. Можливо, підкреслена люб'язність, що так і струменіє з рядків листів, пояснюється дружніми стосунками двох людей, що

роблять спільну працю, можливо, цьому сприяв доброзичливий характер І. Шрага і розуміння, що справу хтось повинен доводити до кінця» [3, с. 46].

О. Степченко репрезентувала листування П. Стебницького й Б. Грінченка як джерело з вивчення національної видавничої справи в Україні [27, с. 294—305], зазначивши, що у «Благодійному товаристві видання загальнокорисних і дешевих книг» у Петербурзі, яким опікувався Петро Януарійович, друкувалися власні твори Б. Грінченка та його дружини — письменниці Марії Грінченко (М. Загірньої), зокрема «Оповідання про Івана Котляревського», «Оповідання про Євгена Гребінку», «Як жив український народ» тощо. Громадська діяльність Б. Грінченка у цей період була пов'язана з Київським товариством «Просвіта». «Нарешті, — писав П. Стебницький до Б. Грінченка в листі від 4 листопада 1906 р., — просвітне видавництво знайшло свій природний центр — і коли-б се не було трудно з формальних причин, то й наше “Добродійне Товариство” слід-би перевести до Києва та злити з Київською “Просвітою”. За чотири роки “Просвіта” видала 36 популярних наукових книг» [27, с. 295]. Інформаційний потенціал листування В. Доманицького і подружжя Грінченків проаналізувала Л. Кузьменко [14, с. 252—279].

Епістолярій Б. Грінченка з архіву Інституту рукопису НБУВ став предметом дисертаційного дослідження І. Погребняк у царині філології [19]. Авторка намагалася визначити специфіку листовного спілкування письменника через структурування реалізованих у ньому громадського і приватного дискурсів, прочитати листи як особливий субтекст до його спадщини. У подальшому І. Погребняк в окремих розвідках цитувала значні фрагменти з листів Б. Грінченка до М. Комарова, І. Зозулі, І. Липи стосовно питань громадсько-політичного життя [20], з листів до А. Кримського, О. Кониського, М. Комарова, П. Куліша, П. Грабовського, І. Нечуя-Левицького, М. Кропивницького, М. Заньковецької — думки щодо проблем розвитку української літератури, книговидавництва, театральної справи [21].

Патріарх грінченкознавства В. Яременко в межах масштабного проекту Київського університету ім. Б. Грінченка з видання й популяризації доробку Бориса Грінченка упорядкував першу книгу його «Епістолярної спадщини» (Київ, 2020. 680 с.). Серед кореспондентів письменника — М. Аркас, Ганна Барвінок, І. Белей, В. Гнатюк, О. Кониський, В. Короленко, М. Кропивницький, Д. Яворницький та інші відомі особистості. Один з розділів іншої, узагальнюючої праці В. Яременка має назву «Епістолярні діалоги Бориса Грінченка про українські національні справи» [30]. Опубліковано також журнальний варіант даного тексту [29].

І. Стамбол підготував до друку листи І. Липи, де чимало місця відведено посланням одеського лікаря й громадського діяча до Б. Грінченка за 1892—1897 рр. і до М. Грінченко за 1895—1912 рр. [16]. Листи дружини письменника свого часу надрукувала Л. Нежива [18].

Отже, хоча постать Бориса Грінченка та його епістолярна комунікація стали предметом інтенсивних досліджень українських науковців в останні десятиліття, все ще існують маловідомі архівні матеріали й окремі аспекти, які потребують більш детального розгляду. Зокрема, важливими є вивчення його взаємин із Сергієм Єфремовим як представником молодшого українського покоління в національному русі, спільної діяльності в організаційних структурах під час політизації національного руху, дружби та співробітництва в бурхливі дні революції 1905—1907 рр. та на початку століпінської реакції.

Метою дослідження є аналіз листування Бориса і Марії Грінченків з Сергієм Єфремовим з 1907-го по 1910 рр., яке зберігається у фонді 120 відділу рукописів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України. Завданнями є оцінка джерельного потенціалу даного епістолярію, виявлення нової інформації, яку ці листи надають для розуміння взаємин між Грінченками і С. Єфремовим, маловідомих фактів й основних напрямів їхньої діяльності, системи взаємодії в середовищі лідерів та активістів українського руху в зазначений період.

Виклад основного матеріалу. Борис Дмитрович Грінченко (27 листопада (9 грудня) 1863 р., хутір Вільховий Яр, Харківська губернія — 23 квітня (6 травня) 1910 р., Оспедалетті, Італія) — письменник, педагог, літературознавець, лексикограф, етнограф, історик, публіцист, видавець, діяч Чернігівської громади, член Всеукраїнської безпартійної демократичної організації (1897—1904 рр.). У 1904—1910 рр. одна з найближчих до С. Єфремова особистостей [12, с. 423—429]. У роки першої революції деякий час редагував газету «Громадська думка» та журнал «Нова громада». У 1904 р. — один з організаторів Української радикальної партії (УРП), з грудня 1905 р. — діяч Української демократично-радикальної партії (УДРП). У 1906—1909 рр. — голова товариства «Просвіта» в Києві, у 1905—1907 рр. очолював Всеукраїнську учительську спілку. У політико-публіцистичних, літературознавчих та педагогічних працях («Листи з України Наддніпрянської», 1892—1893; «Нова сім'я. Було, є, буде», 1895; «Галицькі вірші», 1891; «Перед широким світом», 1907; «Яка тепер народна школа на Україні», 1896; «Народні вчителі і українська школа», 1906, «Тяжким шляхом», 1906 та ін.), популярних життєписах українських письменників (І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки та ін.) відстоював принципи української культурної окремішності та право українських етнічних територій на політичне самоврядування (національно-територіальну автономію). Велику культурну цінність становить упорядкований ним і виданий за підтримки Старої громади «Словарь української мови» (т. 1—4. Київ, 1907—1909), відзначений другою премією імені М. Костомарова Імператорської Академії наук.

У 1902 р. Б. Грінченко перебрався з Чернігова до Києва, де завдяки своєму радикалізму й енергії став активно впливати на молодих громадянців.

Яскрава, харизматична, наділена письменницьким талантом, політично активна особистість привернула увагу С. Єфремова. Ще задовго до того Сергій Олександрович читав його твори, повісті «Соняшний промінь» та «На розпутті» він назвав у споминах серед тих, що сприяли формуванню українських переконань у київського семінарста: «Я побачив, що ті книжки українською мовою, що вже потрапляли мені до рук і попереду, не були тільки поодинокими книжками, випадковими з'явищами, примхою тієї чи іншої людини, а що вони всі витягуються в один ланцюг розвитку, кожне кільце якого щільно пригнане одне до одного та одне з одного виникає» [10, с. 346].

І. Гирич визначає як суперечливий вплив Грінченка на баланс сил у середовищі національно активних діячів у Києві. «Він поселився поруч із С. Єфремовим і утворив з ним публіцистичний тандем. Поволі відсторонюючи Сергія Олександровича від М. Грушевського, Б. Грінченко підштовхував С. Єфремова провадити власну політичну лінію» [2, с. 43]. Але «нове становище Сергія Олександровича розхитувало громадську рівновагу, роками вибудовану стратегію, з соборницького культурного об'єднання обох Україн» [2, с. 43]. Історик негативно оцінює цей факт, бо «замість пошуків спільного, відчуття важливості моменту, розуміння цінності галицького досвіду, Б. Грінченко сіяв ворожнечу і недовіру до всього галицького», хоча саме «М. Грушевський уособлював собою соборність, був своєрідною еманациєю ідеї». «І хоч би як ми ставилися до нього, в інтересах України було здійснити саме план М. Грушевського, а не Б. Грінченка / С. Єфремова» [2, с. 43—44]. Зазначені колізії змальовано в першому (1907 р.) та другому (1908 р.) дописах подружжя Грінченків до Єфремова.

Зазнавши великого особистого горя, втративши єдину доньку й новонародженого онука, Борис Дмитрович захворів на сухоти й помер у 1910 р. Ця передчасна смерть справила на Єфремова величезний вплив, завдавши йому справжнього болю. У статті «Лицар обов'язку. Пам'яті Б.Д. Грінченка» до другої річниці смерті Бориса Дмитровича Єфремов подав узагальнене бачення його постаті: «лицар обов'язку», «вождь покоління», «борець за темпераментом», людина, яка не йшла ні на які компроміси, поєднувала в собі пристрасність і стійкість переконань, висловлював упевненість, що діячів українського руху буде довго ще надихати й підбадьорювати постать «незабутнього лицаря повинності», ця на диво міцна і цілісна особистість [4, с. 39—43]. Якості, які Єфремов цінував у Грінченка, були властиві й самому Сергію Олександровичу: відданість ідеї, висока працездатність, творче горіння, почуття повинності перед народом, відповідальність у виконанні взятих на себе зобов'язань. Скромність та самопосягання, вміння й бажання «служити інтересам рідного краю і без спочинку для його добра працювати...» — ці риси Єфремов теж додавав до образу свого старшого друга [11, с. 310—320].

Тематично-сюжетні лінії листів Грінченків з особового фонду С. Єфремова (ф. 120), що зберігається у відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка і текст яких з коментарями друкується в Додатку, вказують на важливі події та взаємодію українських публіцистів і видавців на початку ХХ ст. У січні 1907 р. згадується про новий формат газети «Рада» як щоденної й безпартійної, про розрив оновленої редакції з родиною Грінченків, фактично відлучення їх від роботи в газеті. Йдеться про потенційний конфлікт з М. Грушевським («суне до нас Галичина...»), припинення видання журналу «Нова громада» — улюбленого дитяти Єфремова (сам публіцист на той час відбував «тюремну повинність» і не міг зарадити в цій справі), обговорюється стан української преси, проблеми її виживання й еволюції.

У липні того ж року Грінченко обмірковує потенційне поле діяльності С. Єфремова як українського публіциста, говорить про необхідність реорганізації видавництва «Вік», просить адресу для контактів з письменником Д. Марковичем, який жив на Волині, брав активну участь у місцевій організації партії народної свободи і водночас був тісно заангажований в українські справи. Борис Дмитрович у листі від 28 квітня 1908 р. згадує критичний виступ С. Єфремова проти укладача антології «Українська муза», поета й перекладача О. Коваленка. Цей сюжет потребує пояснень. Фахівець з літературознавства Н. Тихолоз, віддаючи належне діяльності Олекси Коваленка як упорядника і видавця літературно-художніх альманахів, збірників, читанок, антологій, слушно зауважує, посилаючись на факти, що скептичне ставлення до останнього в тогочасному літературному дискурсі було непоодиноким. «Серед майстрів слова про нього ходила недобра слава. Його художню творчість вважали графоманською, банальною, примітивною, а “добродійну” видавничу діяльність такою, що переслідувала найперше меркантильні інтереси» [28, с. 187—188]. Тому публічний конфлікт між Єфремовим і Коваленком на шпальтах газети «Рада» не можна вважати випадковим. Історія виглядала наступним чином. У квітні 1908 р. С. Єфремов опублікував у газеті «Рада» «Лист до редактора “Української музи” д. Олекси Коваленка», де піддав критиці щойно видану «поетичну антологію од початку до наших днів»: «Я не говоритиму зараз про те, з яким багажем відомостей взялися ви до своєї серйозної праці: даючи історію поетичної творчості в антології, ви просто пробуєте “об’яць необ’ятно”, і це найкращий квиток на ваш багаж... Мене цікавить поки що інша сторона вашої праці, а саме — ваш спосіб редагування» [7]. Єфремов обурювався тим, що О. Коваленко багато що запозичив з антології «Вік» (Сергій Олександрович називав її «історичною хрестоматією»), яка вийшла 1902 р. у Києві ще за старих цензурних порядків, і «дивним дивом» забувся про це згадати у своїй «Українській Музі». Писав, що «ваша “антологія” (поки що перший випуск) єсть не що інше, як передрук з де-якими додатками тієї історичної хрестоматії. Майже все, що

вибрала для свого видання редакція “Віку”, берете також і ви до “Української Музи”. ...Є певні вказівки, що ви здебільшого брали просто з “Віку”, не заглядаючи до перших джерел, бо в своєму виданні ви пильно додержуєте навіть друкарських помилок того збірника, не кажучи вже про всі скорочення та інші поправки, які були пороблені для “Віку” і яких нігде більше не знайти» [7]. Єфремов указував на запозичення біографічних довідок, крім біографій Устияновича та Могильницького, яких у «Вікові» немає, говорив про те, що «де-яка самостійність у пунктуації — не дає вам права вважати свій збірник за самостійну роботу. Згодьтесь і з тим, що такі “позички” дуже незручні й суперечать з усіма загально-принятими в письменстві звичаями та що для таких учинків єсть дуже негарні назвища. Згодьтесь нарешті, що публіка на підставі ваших оповісток мала право чекати од “Українській Музі” чогось іншого, а не передруку з де-якими додатками й одмінами старого збірника» [7]. Єфремов радив Коваленкові в подальшому складати й редагувати випуски самостійно, принаймні щодо біографій.

Відповідь О. Коваленка, надрукована у числі 94 «Ради» за 18 квітня 1908 р., написана в нахабно-наступальному тоні. Упорядник заперечував факти запозичень, стверджував, що йому подобається саме така форма біографій. «Вважаючи таку форму біографії за найвідповіднішу і найкращу, я й далі так само їх писатиму, не зважаючи на те, чи данний автор і його біографія були у “Вікові”, чи ні». Щодо іронії Єфремова з приводу збірників-декламаторів «Розвага», то видавець доводив їхню популярність у публіки, яка протягом двох років розкупила 10 000 примірників. «За всяку розумну, щирішу вказівку і пораду я буду завжди вдячний. На жаль, тільки в даному разі — якби мені не хотілось — вдячним бути вам не можу» [13]. У тому ж таки числі було вміщено зворотнє послання Єфремова під виразною назвою «Редактор у стилі modern»: «Далеко несвятої простоти у модерного редактора знайшлося стільки, щоб навіть іронізувати, коли його обвинувачують за літературне мародерство... Учинивши літературне мародерство, учинивши його до того ж свідомо, д. Коваленко навіть не соромиться свого вчинку і тільки дбає про те, щоб сліди позамітати» [9]. Вчинок недобросовісного редактора-видавця Єфремов лишав на публічний суд, а у випадку подальших порушень видавничої етики пообіцяв ступити на дорогу судового процесу. Можливо, попередження Єфремова щодо «літературного мародерства» вплинули-таки на ставлення Коваленка до «першоджерел», бо в подальшому трапляються поклики (принаймні на літературно-критичні праці І. Франка) в бібліографічній частині антології.

У вересні 1908 р. Грінченко в листі звертається до Єфремова з проханням написати до російського видання статтю про перший том політичних писань М. Драгоманова, повідомляє про книжкові новинки, зокрема про вихід власних творів. Він обмірковує питання, як пережити час століпінської реакції, вважаючи, що «нехай висунеться наперед справа з просвітни-

ми книжками і на якийсь час стане першою». До реалізації цих планів він мав намір залучити В. Доманицького. Йшлося також про останні штрихи у процесі видання книжки Єфремова «Тарас Шевченко, про життя його і діла» (вийшла як видання київської «Просвіти» в 1908 р.), про позичання потрібних для роботи книжок (обидва були затятими бібліофілами), про необхідність провести спільне засідання Ради «Просвіти» і Контрольної комісії у квітні 1909 р.

Найбільш суттєвим моментом у даному листі є пропозиція відгукнутись у пресі на публікацію інтелектуальної спадщини М. Драгоманова. Це Єфремов зробив у газеті «Рада» (1908, № 29 від 5 (18) лютого), в розділі «Бібліографія»: по-перше, згадав про читання за студентських років заборонених тоді в імперії закордонних творів Драгоманова; по-друге, зазначив щодо змісту статей щойно виданого першого тому, що «кожний українець повинен перечитати їх в цілості сам, щоб безпосередньо напитися з самої криниці тієї чистої, як слюза, кришталюво-ясної політичної науки, що невичерпним джерелом б'є з творів Драгоманова» [8, с. 206]. Згадав також про здійснене Б. Кістяківським коштом «українців-демократів» (тобто фактично Є. Чикаленка) попереднє, 1905—1906 рр., видання творів мислителя, яке «не тільки не зробилось популярним у Росії, а лишилося цілком невідомим — до того, що не знаєш, звідки й як його добути»; отже, рецензоване видання можна вважати першим і яким «можуть користуватися зовсім вільно й безборонно наші читачі» [8, с. 206]. Єфремов перелічив статті, що увійшли до цього тому, розповів про плани на видання другого тому під назвою «Національність і культура», третього — «Слов'янство і федералізм», четвертого — «Політична свобода і права особистості». Підкреслив, що всі тексти в оригіналі писані Драгомановим російською мовою. До першого тому додавалася стаття Б. Кістяківського, від критики якої Єфремов не втримався, закидаючи автору «чудне натягання» поглядів Драгоманова під партійну «кадетську мірку» й «огульні і безтямні» звинувачення української преси й інтелігенції в «націоналістичності» [8, с. 206]. Наприкінці критик висловив сподівання, що «новознайдена спадщина напевне зробиться однією з найміцніших підвалин нового українства...» [8, с. 207]. Загалом того року на шпальтах «Ради» з'явилися п'ять єфремовських текстів про Драгоманова. До редакції газети «Русские ведомости» Єфремов свою публікацію, вірогідно, не надсилав, і вона відсутня у власноруч складеному переліку його праць. Але 1908 р. у № 97 там вийшла друком стаття, присвячена пам'яті Бориса Грінченка.

Лист від 14 лютого 1910 р. був написаний Марією Грінченко, на той час Борис Дмитрович був уже тяжко хворим і лікувався під її наглядом закордоном. Лист — детальний, сповнений почуттями тривоги, суму, переживань за здоров'я Бориса Дмитровича, тугою за Києвом і величезним інтересом до новин з українського культурно-громадського життя. Окремі моменти епістоли були прояснені самим Грінченком на маргінесах.

Висновки. Згідно з аналізом джерел та літератури, останнім часом спостерігається зростання зацікавленості дослідників в археографічному опрацюванні та науковому осмисленні епістолярію Б. Грінченка. Представлені тексти листів подружжя Грінченків до Сергія Єфремова розкривають нові факти біографічного характеру, інформують про творчі наміри й досягнення, окремі деталі видавничих проєктів та різні аспекти громадської діяльності кореспондентів, щодо сімейного життя та стану здоров'я Грінченка, відтворюють унікальність епістолярного стилю літератора, дають змогу порівняти його зі стилем М. Грінченко. Видно, що тон листів Марії Грінченко більш душевний і теплий, в останньому листі — ностальгійний; стиль листів Грінченка — переважно діловий, завжди по суті справи, але помітно, що Борис Дмитрович добре орієнтувався у справах свого молодшого друга і давав раціональні поради. Для самого Єфремова Грінченко був не просто «людиною повинності», а одним із «значущих Інших», світло об'разу й пам'ять про якого він зберігав усе своє життя.

ДОДАТКИ

**Листи Бориса і Марії Грінченків до Сергія Єфремова
(Відділ рукописів та текстології Інституту літератури
ім. Т.Г. Шевченка НАНУ)**

№ 1

Лист Б. і М. Грінченків

б/д [датування за змістом: січень 1907 р.], [Київ]

«Дорогий, любий Сергію Олександровичу!

Вичитали ми в газетах, що звелено швидче кінчати політичні справи, та й уже мені вчувалося навіть, що Ваш ціпок стукає по сходах. Але вийшло, що то тільки вчувалося. Ну, то вже як більше ждалося, тепер легше ждати зосталося. Кажу це не на те, щоб підбадьорювати Вас, бо то дурниця, тим не підбадьорити, а просто таки певна, що так буде. Та й сами Ви це, звісно, знаєте. Думаю, що в цьому місяці ще побачимося¹. А скільки у нас нового, хоча, правда, майже нічого доброго. Суне до нас Галичина: вже приїхали: Грушівський², Лозинський³, Кривецький⁴, Джиджора⁵. Всі вони працюють у «Раді»⁶ та в «ЛНВ»⁷. Опріче того, приблудився до редакції

¹ Під час першої революції С. Єфремов перебував у в'язниці двічі (29.12.1905—24.04.1906; 18.08.1906—24.01.1907).

² Грушівський — Грушевський Михайло Сергійович.

³ Лозинський Михайло Михайлович — політичний діяч, публіцист. Співробітник і співредактор львівської газети «Діло», у 1907 р. керівник закордонного відділу газети «Рада».

⁴ Кривецький Іван Іванович (1883—1940) — історик, бібліограф, довголітній директор Бібліотеки Наукового товариства імені Шевченка у Львові.

⁵ Джиджора Іван Миколайович (1880—1919) — історик, громадський діяч, публіцист, учень та співпрацівник М. Грушевського.

⁶ «Рада» — щоденна українська газета, виходила в Києві в 1906—1914 рр.

⁷ «Літературно-науковий вістник» — перший всеукраїнський літературно-науковий і громадсько-політичний часопис; щомісячний журнал; видавався з січня 1898 до груд-

якийсь «москвофіл» та й Шпонька⁸ його прийняв та й досі він у редакції. Та ще в книгарню виписано з Галичини якогось добродія помічником Ф[едора] Павл[овича]. І це ще тільки початок, а далі ще й більш їх насуне нас дурних учити. Грушівський думає й філію книгарні «Наук[ового] Тов[ариства]»⁹ тут завести. Ну, та це діло добре.

Вийшло два числа нової «Ради». Тепер вона зветься газета безпартійна і міжпартійна, не дає зовсім телеграм і коштує 6 карбованців на рік. В першому числі¹⁰ Грушівський написав, що коли й цього року газета йтиме погано, то на 1908-й рік вона буде ще дорожча (!). Нового ще те, що тепер ні одна душа не одержуватиме газету дурно, всі співробітники мусять передплачувати. Що до змісту, то ще як вийшло тільки два числа, то й трудно сказати, чи багато в йому нового. Редактує по-кіль що Грушівський. Шукали когось замість Шпоньки та не знайшли. А Шпонька достогнався до того, що йому дано «урльо́п», поки спочине, але грошей йому за час відпочинку не платитимуть. Тепер же редакторську плату має Мехед¹¹, бо він же тепер «головний редактор», як каже Грушівський. А як Шпонька відпочине і знову стане працювати, тоді Мехед «вернеться в первобытное состояние», — так сказав Грушівський. Одно слово, тепер Грушівський усе, і Пан¹² боїться навіть, коли б йому, крий Боже, не приснився сон без дозволу Грушівського. Знаєте, аж «обидно» за людину, що так вона може під чужу дудочку танцювати.

Мабуть, здивуєтєся, як почувєте, що в редакції Людмила Михайлівна Старицька¹³ працює. Еге, пише «По Росії».

А Грінченків тепер у редакції зовсім немає. Перед кінцем року звелено було навіть сповістити, що Грінченків не буде. Ну, і не має.

Нових українських газет ніде не чуть. З старих залишилося «Рідний Край» (редакційний комітет: Мирний, Пчілка та Дмитрієв)¹⁴ та «Світова Зірниця»¹⁵ (перейшла на фонетику). Обидві даватимуть додатки для дитячого читання.

ня 1906 та з травня 1922 до липня 1932 рр. у Львові, з січня 1907 до серпня 1914 та з липня 1917 до вересня 1919 р. — у Києві.

⁸ Матушевський Федір Павлович (21.06.1869—21.10.1919) (дружнє прізви́сько — Шпоня, Шпонька) — український громадський і політичний діяч, публіцист, дипломат. Наприкінці 1905 р. і далі у 1906 р. — редактор першої української щоденної газети «Громадська думка» (з вересня 1906 р. — «Рада»). Згодом його на цій посаді змінив М. Павловський.

⁹ Наукове товариство імені Шевченка (НТШ) (засновано 1873 р.), голова Товариства в 1897—1913 рр. М. Грушевський. У 1905 р. відкрито книгарню НТШ, згодом — філіали в Києві, Харкові, Катеринославі.

¹⁰ Перше число вийшло 15 вересня 1906 р. У редакційному слові (без підпису) про збільшення ціни на передплату не йшлося. Ціна окремого номера — 3 коп. Ціна газети з 15 вересня і до кінця року — 1 руб. 70 коп. Це зазначено на першій сторінці.

¹¹ Мехед — невідома особа.

¹² Чикаленко Євген Харлампович (1861—1929) — громадський діяч, агроном, меценат української культури, видавець газети «Рада», публіцист.

¹³ Старицька Людмила Михайлівна (1868—1941) — письменниця, перекладачка, прозаїк, драматург, громадська діячка.

¹⁴ «Рідний край» — український громадсько-політичний, економічний і літературно-науковий тижневик. Виходив у 1905—1907 рр. у Полтаві, редакційний комітет: Олена Пчілка (Косач), Панас Мирний і адвокат Микола Дмитрієв.

¹⁵ «Світова зірниця» — тижневик (у 1913 р. двотижневик) для селян, виходив у Могилеві Подільської губернії (1906—1907), у селі Пеньківці (1908—1911), у Києві (1912—1913 і 1917) та в Кам'янці-Подільському (1920). Видавець і редактор — Й. Волошиновський.

«Нова Громада»¹⁶ перестала виходити. Розвагою нам хай буде те, що перестала вона жити не од «малокровія і худосочія»: з покажчика виявилось, що з вісімдесят авторів давали до неї свою роботу. Грушівський написав у «Раді», що редакції «ЛНВ» та «Нової Громади» поєдналися, тепер замість двох буде один місячник. Мабуть, професорські очі добре вміють усе переморгати.

Ех, друже дорогий, якби Ви були тут, то не все б так зробилося, як зробилося. «Україна»¹⁷ скоро має вийти. Побачимо, що там нового буде.

Був Кримський¹⁸, дуже жалкував, що Вас не бачив. А сам він нікчемний, слабий. Бідний хлопець! Мені здається, що я знаю трагедію його душі.

Про своїх певне знаєте. Бідним дівчатам немає просвітку: одного лиха не забули ще, а тут Маруся з двома чадами. І звісно весь клопіт, всі турботи — на бідних дівчатах окошилися, а надто — на Он[исі] Федорівні¹⁹. Та оце врешті за кілька день може таки вирвуться та поїдуть одпочинуть.

А я все-таки вірю, що вже скоро ціпок застукає в нас по сходах!

До побачення! Щиро цілую і бажаю, щоб Вам дні швидче минали.

Ваша [закреслено]

Привітання Ю. О.

[Дописано Б. Грінченком] Літерально всі новини посписувала, і мені нічогогінько не залишилося, окрім хіба того, що Стешенко²⁰ читав лекції (по українському, чотири, здається) про соціальний елемент в укр[аїнському] письменстві, але я на тих лекціях не був, то й не відаю, що воно. Літературні новинки книгами деякі є, хоч невеликі і незначні. Та скоро може самі Ви їх побачите, бо колись же та мусять нарешті зняти з Вас «не принадлежащее Вам звание» політичного агітатора (та ще й соціал-демократа! — от іронія долі!) і Ви вернетесь у первобутнє становище українського літератора.

Стискаю Вашу руку й цілую Вас.

Ваш щирий [підпис Б. Грінченка]

Відділ рукописів та текстології ІЛ НАНУ.
Ф. 120. № 80. Автограф. 13,5×21. 2 арк.

¹⁶ «Нова громада» — літературно-науковий часопис, виходив 1906 р. у Києві коштом Є. Чикаленка та В. Смиренка за редакцією Б. Грінченка. Усього вийшло 12 номерів. Наприкінці 1906 р. з ініціативи М. Грушевського було порушено питання про об'єднання журналу з «Літературно-науковим вістником», видання якого планувалося перевести до Києва.

¹⁷ «Україна» — щомісячний історико-етнографічний та літературно-публіцистичний часопис. Видавався в Києві 1907 р. як продовження «Киевской старины», вийшли 4 томи (12 кн.). Редактор — В. Науменко.

¹⁸ Кримський Агатангел Юхимович (1871—1942) — історик, сходознавець, мовознавець, літературознавець, фольклорист, етнограф, письменник, перекладач.

¹⁹ Дурдуківська Онисія Федорівна (1869—1950) — сестра В.Ф. Дурдуківського, громадська діячка, цивільна дружина С. Єфремова.

²⁰ Стешенко Іван Матвійович (1873—1918) — громадський і політичний діяч, педагог, літературознавець, письменник.

29 липня 1907 р., Святошин

«Дорогий Сергію Олександровичу!

Хоч і шкодую, що Ви зараз не в Києві, як думали попереду, але коли Ви приїдете в серпні, щоб уже більше на село не вертатися, то се буде добре — не за для Вас звісно, бо певне Вам ліпше бути на селі, — але за для діла.

Ну, в Києві вже (після листа Груш[евського] до Пана²¹) говорять про те, що Ви «зірвали з Вістником», «чого й треба було сподіватися (ніби так пише Груш[евський]), зважаючи на той тон, який він (=Ви) узяв з самого початку»). Таким робом Ви і Ваш тон винні в тому, що не будете писати в «Вістнику».

Що мовчати Ви не можете і не будете, то се певно. Звісно, можете найти роботу в москов[ських] виданнях на українські теми. Вам я вже не раз казав, що дуже я ціню такі Ваші статті; але ж зрозуміло, що число укр[аїнських] тем, які будуть придатні до московських виданнів, дуже обмежене — се раз, а друге: писання по московських виданнях не задовольнить Вас як українського письменника.

Що треба органу, в якому Ви могли б бути українським письменником без замка на устах, який одмикається тільки задля відомих тем, то це річ, про яку нема чого сперечатися.

Який має бути той орган, — те треба ще обміркувати, але він мусить бути [підкреслено автором листа. — С. І.] і він найде задля себе робітників, бо є ще люде, які стоять у підходяжому до Вашого становищу.

Певне, Ви читали про видавництво «Дзвін»²². Коли згаданий орган має бути збірниками, то треба поспішитися. Я не думаю, щоб «Дзвін» міг щось сотворити серйозне, але він може попусувати «Вікові»²³ справу.

От-же, — «Вік» повинен яко мога швидче взятися до діла.

Я вже Вам писав, що в мене є план реорганізації «Віку». Нетерпляче Вас дожидаюся, що б поговорити з Вами про це.

Дякую за статійку до Календаря²⁴.

У нас більш-менш так, як і було.

Наше щире привітання Вам.

Стискаю Вашу руку.

1907. VII. 29

Ваш Б. Грінченко.

Святошин

²¹ Пан — Є. Чикаленко.

²² «Дзвін» — видавнича спілка В. Винниченка, Ю. Тищенка (директор) та Л. Юркевича, заснована 1907 р. у Києві. У 1914—1916 рр. видавництво не діяло, діяльність поновлено 1917 р., у 1918 р. об'єднане з видавництвом «Українська школа».

²³ «Вік» — видавництво, засноване 1895 р. у Києві з ініціативи О. Кониського й В. Доманицького. Співробітники видавництва — В. Дурдуківський, С. Єфремов, О. Лотоцький, Ф. Матушевський, В. Прокопович. Серія книжок «Наші справи» (1908—1918) мала слугувати містком від інтелігенції до народу й налічувала 21 випуск, переважно публіцистичні твори на злободенні теми (соціально-політичного та просвітницького характеру).

²⁴ Йдеться, вірогідно, про статтю С. Єфремова «Шевченко про наше письменство» (Календар «Просвіти» на 1908 р.). Київ, 1907).

[На маргінесі] У вівторок і в четвер я не буваю в Святошині, а завжди буваю в Києві.

[На маргінесі] Сергію Олександровичу! Гріх Вам буде, коли не напишете кількох книжок для «Просвіти»²⁵! Погляньте сьогоднішнє число «Киев[ских] Вестей»²⁶ і рецензію на просвітні видання».

*Відділ рукописів та текстології ІЛ НАНУ.
Ф. 120. № 57. Автограф. 13 × 21. 2 арк.*

№ 3

Лист Б. Грінченка

4 квітня 1908 р. [Київ]

«Обіцяйте мені перемінити Марковича²⁷, Сергію Олександровичу. Дайте, будьте ласкаві, Ситникові 3, 4, 5 та 6 томи Ібсена.

Як будете писати до М[аркови]ча, то мабуть же треба згадати про гонорар (24 руб. за аркуш). Чи може Ви думаєте, що краще від Просвіти написати? Тоді дасте мені адресу — я напишу.

Ваш *[підпис Б. Грінченка]* 1908.IV.4»

*Відділ рукописів та текстології ІЛ НАНУ.
Ф. 120. № 60. Автограф. 11 × 17,7. 2 арк. (один чистий)*

№ 4

Лист Б. Грінченка

24 квітня 1908 р. [Київ]

«Чи Ви, Сергію Олександровичу, помітили суперечність між тим, що кажете в своїй відповіді Коваленкові (про Костомарова й Метлинського), і тим, що надруковано у [Олекси] Коваленка²⁸? Що це за знак? Не могли ж Ви не доглянути того, що було у К[оваленка], коли воно було! Чи не думаєте Ви, що Вам треба добути рукопис, а може й коректу К[оваленко]вого тексту?

Б. Г.

Посилаю 3 тома Ібсена²⁹.

²⁵ Київське товариство «Просвіта» ім. Т. Шевченка — громадська організація, що діяла на території Київської губернії в 1906—1910 та 1917—1920 рр. Зареєстрована 26 травня 1906 р. Головою обрано Б. Грінченка. До першого складу Ради входив С. Єфремов (червень 1906 — квітень 1907 рр.).

²⁶ «Киевские вести» — щоденна газета, виходила від червня 1907 р. по лютий 1911 р.

²⁷ Маркович Дмитро Васильович (1848—1920) — правознавець, громадсько-політичний діяч, письменник. Мешкав у маєтку в с. Михалківці на Волині, займався господарською, кооперативною, культурно-освітньою діяльністю. Член ТУП і товариства «Просвіта». Можливо, йдеться про його збірку оповідань «По степах і хуторах» (Москва, 1899; Київ, 1908).

²⁸ Коваленко Олекса Кузьмович (1880—1927) — український поет, перекладач, видавець. Йдеться про редакцію й видану ним антологію поезії «Українська муза» (1908), до якої увійшли твори 134 визначних українських поетів від 1798 р., а також біографічний і бібліографічний матеріал про них.

²⁹ Б. Грінченко вважав необхідним оновлення репертуару українського театру, надаючи перевагу драматичним творам Г. Ібсена, Г. Гауптмана, А. Шніцлера. У Ібсена йому імпонували «Підпори громадянства» та «Ворог народу». Здійснив редагування перекладів дружини та доньки п'єс Г. Ібсена «Гедда Габлер», «Жінка з моря», «Нора», «Підпори громадянства», «Примари», «Ворог народу», «Росмерсгольм».

Будьте ласкаві, дайте те Ібсена, що у Вас іще осталось.
1908.IV.24»

Відділ рукописів та текстології ІЛ НАНУ.
Ф. 120. № 62. Автограф. 10,5 × 17,3. 2 арк. (один чистий)

№ 5

Лист-листівка Б. Грінченка

23 травня 1908 р., Київ

«Київ V.23 року 1908

Дякую за запитання, любий Сергію Олександровичу.

Може й приїду, — побачу, як буде дома. Поки що нічого веселого нема.

Був Крим[ський]. Дуже просив Вас написати до «Русских Ведомостей»³⁰ статтю про перший том москов[ського] Видання писаннів Драг[оманова] і послати цю статтю в редакцію на Вячеслава Євгеневича Якушкина³¹. Цю статтю треба, щоб допомогти ширитися цьому томові, а без того не буде другого. Цю політику з редактором тому він Вам уже надав, — не повторюю. Якушкін обіцявсь надрукувати статтю.

Наші кланяються Вам. Я надрукував (ще не вийшло) «Забавки» Шніцлера і здав у друк «В. Телля». Це з ласки добрих старих людей. — Стискаю Вашу руку.

Ваш Б. Г.

На звороті поштової картки адреса:

Ст. Попельня

Юго-Зап. ж. д.

с. Кривое

Дом: Доктора Юркевича³²

СПб. Сергію Олександровичу Єфремову»

Відділ рукописів та текстології ІЛ НАНУ.
Ф. 120. № 63

№ 6

Лист Б. Грінченка

23 вересня 1908 р., Київ

«Усе, що Ви розказали мені вчора, Сергію Олександровичу, дуже сумне, але що сумом нікому лихові не зарадиш, то треба нам подумати, як пережити прикрий час. Один з способів: наготувати стільки літературного матеріалу і видати поки можна видавати, щоб стало його якимось той час перебідувати. Може, як його буде багато вже, то не буде й «скорпіонів» таких. Та як би не було — певна річ, що нам треба поспішати з роботою. Через те дуже [підкреслено автором листа. — С. І.]

³⁰ «Русские ведомости» — суспільно-політична газета, виходила в Москві з 1863 до березня 1918 рр.; з 1905 р. орган правої течії в конституційно-демократичній партії (партії народної свободи).

³¹ Якушкін В'ячеслав Євгенович (1856—1912) — російський історик, публіцист, громадський діяч. Член «Союзу визволення», один із засновників кадетської партії, член її ЦК, депутат І Державної думи (1906). У 1907 р. засуджений до 3 місяців в'язниці за участь у складанні Виборзької відозви.

³² Юркевич Осип В'ячеславович (1855—1910) — український громадський діяч, лікар, член київської Старої Громади, один з фундаторів кооперативного руху в Україні.

прошу Вас написати нам для Просвіти ще кілька книжок на теми цензурні і українські [підкреслено автором листа. — С. І.] — з історії літератури, з історії чи чого хочете. Не одсувайте цього діла, сідайте зараз за таку роботу! [підкреслено автором листа. — С. І.] мені не треба Вам розказувати, яку це вагу має. Коли я це пишу, то тільки через те, що з власного досвіду знаю, як часто одні справи відсувають на довгий час інші. От я й прошу: нехай висунеться наперед справа з просвітними книжками і на якийсь час стане першою. Дуже прошу Вас одписати мені про це. Чи не порекомендували б Ви ще кого, до кого б удалися за цим (удаємося ще до Вас[илия] Мик[олайовича]³³).

Сьогодні пішла в цензуру коректа Ваша «Т[арас] Шевч[енко]». Чи не можна отой хвостик на кінці якось втиснути в попередні сторінки? А то через його п'ять [підкреслено автором листа] зайвих сторінок! Коли ж ні, то доведеться там, на тих сторінках, дещо поставити. От що треба зробити:

а) чи не краще портрета становити так, щоб текст сторінки був не над, а під [підкреслено автором листа. — С. І.] портретом, — це буде чепурніше;

б) на загол[овній] сторінці треба петітом додати: чотирьома портретами та двома малюнками.

Одпишіть мені хоч пару слід про те — чи можете написати для Просвіти.

Стискаю Вашу руку.

Ваш Б. Г.

1907.IX. 24».

[На маргінесі]: «Забув у Вас зонтика — дайте його Степ[ану] — Може й книжки дасте».

Відділ рукописів та текстології ІЛ НАНУ.
Ф. 120. № 65. Автограф. 3,5 × 20,7. 2 арк.

№ 7

Лист (секретка) Б. Грінченка

6 березня 1909 р., [Київ]

«Любий Сергію Олександровичу, будьте ласкаві, позичте мені на який час отого «Путеводителя», що ми з ним їздили за кордон, та «Повести» Шевченка (по моск[овськи]).

Стискаю Вашу руку.

Б. Г.

6.III. 6».

Відділ рукописів та текстології ІЛ НАНУ.
Ф. 120. № 69. 1 арк. 10 × 12,5

³³ Доманицький Василь Миколайович (1877—1910) — історик, літературознавець, публіцист, громадський діяч, організатор кооперативного руху серед селянства Київської губернії.

7 квітня 1909 р. [Київ]

«Учора, Сергію Олександровичу, був у мене Д.І. Дорошенко³⁴ і сказав, що двоє членів Ради Просвіти і мабуть Ви — ідуть на Шаляпина; а треба б, щоб засідання було людніше, бо є важні справи. Через те я, хоч і лаючись, переніс засідання ради на суботу. Я думаю, що треба запросити на засідання *всю* [підкреслено автором листа. — С. І.] Контр[ольну] Комісію, щоб одразу вже скінчити справу, бо як вона буде вся, то зможемо тут же робити й постанови. Як Ви про це думаєте? Коли згожуєтесь, то чи сами пошлете до своїх товаришів, чи мені послати повістку?

Ваш Б. Г.
1909.IV.7».

Відділ рукописів та текстології ІЛ НАНУ.
Ф. 120. № 72. 10 × 15,6. 2 арк. (один чистий)

№ 9

Лист Б. і М. Грінченків

14 лютого 1910 р. [Оспедалетті, Італія]

«Любий Сергію Олександровичу! Не знаю, чи листи наші розминулися, чи мій лист до Вас загинув. Я в йому писала про те, що виписала од Череповського³⁵ два романи Дюма: «Двадцять лет спустя» і «Королева Марго». Це прикмета того листа. Може він і загинув, бо листи таки гинуть. От і чисті аркуші «Серед темної ночі» Ви послали, а ми їх не одержали. А книжечку одержали і дуже Вам за неї дякуємо.

[На маргінесі дописано олівцем рукою Б. Грінченка]: Маємо надруковане в 4 стор. «Серед темн[ої] ночі».

Так уже хочеться написати Вам щось радісне, та все немає нічого. Борис Дмитрович і досі лежить. Оце другий тиждень температура піднялася та й ще дужче змучила: ледве може підвестися й посидіти на ліжкові кілька хвилин. Та ще на лихо весни й досі немає. Страшно нещасливо все складається!

І од Вас звістки невеселі. Столипінський наказ дуже нас пригнітив, а звістки про Савенківські³⁶ заходи коло Просвіти та коло Клубу³⁷ ще більшого суму додали. Звичайно, що тепер не 1876 рік і так придавити, як придавлено тоді, вже не можна, вбити нас вони тепер уже не здолають, але шкоди великої накоїти можуть.

Тяжко в такий час бути на чужині і не мати змоги приєднатися до боротьби. Правда, можна розважатися тим, що лихо не мине так швидко і ми ще матимемо час докинути й своєї праці до гуртової, але ж це сумна розвага.

Хочеться бачити останні видання «Просвіти», — мабуть, гарні.

³⁴ Дорошенко Дмитро Іванович (1882—1951) — історик, публіцист, державний та громадський діяч. У квітні 1907 р. обрано новий склад Ради товариства «Просвіта»: Б. Грінченко (голова), Д. Дорошенко (секретар; від 10 квітня ці обов'язки виконував В. Страшкевич). У 1909 р. Дорошенко перебрався до Катеринослава.

³⁵ Череповський Євген — київський видавець, власник «Малоросійської книгарні».

³⁶ Савенко Анатолій Іванович (1874—1922) — юрист, голова Київського клубу російських націоналістів.

³⁷ «Український клуб» — літературно-художня громадська організація, утворена 1908 р. в Києві. Ініціатором створення був М. Лисенко. Закритий міською владою 1912 р., продовжив своє існування як клуб «Родина» до 1918 р.

Чи багато передплатників має «Рада»? А може й про «Село»³⁸ знаєте, як йому ведеться?

Цікавимося Вашим рефератом, що в Клубі читано³⁹. Мабуть, він у «Раді» друкуватиметься?

Чи почали вже писати історію літератури⁴⁰?

Якщо пришлете нам прочитати «Историю моего современника»⁴¹, то будемо дуже вдячні.

Що тепер у № 27⁴² діється? Чи всі дужі? Чи будується будинок? Володимир Федорович не озивається до нас.

Озивайтесь частіше хоч коротенькими листами. Якось веселіше стає, як щира душа з рідного краю хоч кількома словами обізнеться. Спершу частіше до нас люде писали, а тепер перестали. Мабуть, того, що ми не завсігди одписуємо. Та тільки це не по правді тепер рахуватися з нами листами.

Цілую вас, наші любі, рідні, і бажаємо всього доброго.

Ваші М. та Б. Грінченки.

[1]910.II.14.

[На маргінесі поряд з датою дописано олівцем рукою Б. Грінченка]: Міцно стискаю Вашу руку і цілую Вас, Сергію Олександровичу. От що ще: треба швидче забрати шахи Вас[иля] Мик[олайовича]⁴³, а то щоб не було з ними клопоту.

Ваш Б. Г.

1910.II.15».

*Відділ рукописів та текстології ІЛ НАНУ.
Ф. 120. № 79. Автограф. 17,5 × 21. 2 арк.*

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бойко С. Борис Грінченко як представник української національної еліти кінця XIX — початку XX століття // Українознавчий альманах. 2014. Вип. 14. С. 67—71.
2. Гирич І. Михайло Грушевський і справа перенесення його львівських інституцій до Києва в часах Першої російської революції // Михайло Грушевський. Студії та джерела. Кн. 1 / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Київ, 2019. С. 29—58.
3. Демченко Т.П. Листи Іллі Шрага до Бориса Грінченка // Сіверянський архів. 2009. Вип. 3. С. 46—71.
4. Е[фре]мов С. Рыцарь долга. Памяти Б.Д. Гринченка // Украинская жизнь. 1912. Кн. 4. С. 39—43.
5. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890—1941): [в 2 т.]. Т. 1: 1890—1917 / відп. ред. О.Д. Василюк. Київ, 2005. 499 с. — (Наукова спадщина сходознавців).

³⁸ «Село» — ілюстрований тижневик для селян і робітників, виходив у Києві в 1909—1911 рр. за редакцією М. Грушевського.

³⁹ У зазначений період у газеті «Рада» була надрукована праця С. Єфремова «Великопанські ілюзії та сила фактів» (про народ і українську мову) (1910, № 24, 30 січня (12 лют.), с. 1).

⁴⁰ Йдеться про «Історію українського письменства» С. Єфремова, яка вийшла у світ у Петербурзі в червні 1911 р.

⁴¹ С. Єфремов відгукнувся на мемуари В. Короленка в газеті «Рада» (1910. № 41. 20 лют. (5 березня). С. 2—3 (рубрика «З нашого життя»). Продовження: № 47, 60, 65, 82.

⁴² Будинок Дурдуківських на вул. Гоголівській, 27 у Києві, де жив С. Єфремов.

⁴³ Йдеться про В.М. Доманицького.

6. Єсипенко Д. **Препарування канону: до історії критичної інтерпретації та публікації художніх текстів Бориса Грінченка у 1920-х — на початку 1930-х рр.** // Літературний процес: методологія, імена, тенденції : Зб. наук. праць (філол. науки). 2013. № 2. С. 54—57.
7. Єфремов С. Лист до редактора «Української музи» д. Олекси Коваленка // Рада. 1908. № 83. 9 (22) квітня. С. 4.
8. Єфремов С. Політична спадщина Драгоманова // Сергій Єфремов. *Personalialia*: Публіцистика 1899—1917 років: («Значущі Інші»: статті, посвяти, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка) / упоряд. С.Г. Іваницька. У 2-х томах. Т. 1. Запоріжжя—Херсон : Гельветика, 2016. С. 205—207.
9. Єфремов С. Редактор у стилі modern // Рада. 1908. № 94. С. 4.
10. Єфремов С. Щоденник (1.01.1895 — 4.02.1896). Про дні минулі (спогади) (1876—1907). Київ : Темпора, 2011. 792 с.
11. Іваницька С.Г. Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій: історико-біографічні аспекти (кінець XIX ст. — 1920 рік) : моногр. Херсон : Гельветика, 2018. 595 с.
12. Іваницька С.Г., Демченко Т.П. Сергій Єфремов: «Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці» / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досліджень ім. І.Ф. Кураса. Київ: Парламентське вид-во, 2020. 568 с. — (Політичні портрети).
13. Коваленко О. Відповідь д. Сергію Єфремову // Рада. 1908. № 94. С. 3—4.
14. Кузьменко Л. Листування Василя Доманицького з подружжям Борисом та Марією Грінченками як історичне джерело // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. Т. 20. Київ, 2010. С. 252—279.
15. Листи до Михайла Коцюбинського / Чернівці. літ.-меморіальний музей-заповідник М.М. Коцюбинського, Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України; В. Мазний (упоряд. та комент.); В. Шевчук (вступ. ст.). Т. 2 : Горошовський—Іткін. Ніжин, 2002. 344 с.
16. Листування Івана Липи (1892—1922) / упоряд. І. Стамбол. Київ : Темпора, 2020. 576 с.
17. **Марчук Л.М. Ціннісні домінанти в епістолярії Бориса Грінченка** // *Лексикографічний бюлетень*: Зб. наук. пр. Київ : Ін-т укр. мови НАН України, 2014. Вип. 23. С. 24—29.
18. Нежива Л. Листи Марії Загірньої до Івана Липи // Слово і Час. 2000. № 5. С. 67—74.
19. Погребняк І. Громадське і приватне в епістолярії Бориса Грінченка : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2013. 19 с.
20. Погребняк І. Дискурс народництва в епістолярії Бориса Грінченка // Синопис: текст, контекст, медіа. 2014. № 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stkm_2014_3_6.
21. Погребняк І. Культурологічні концепти епістолярію Бориса Грінченка // Синопис: текст, контекст, медіа. 2016. № 1 (13). С. 73—78.
22. **Погрібний А. Борис Грінченко** // **Погрібний А. Поклик дужого чину. Статті. Портрети. Силуети. Наближення. Публіцистика** / вст. слово В.Г. Дончика та П.П. Кононенка. Київ : Просвіта, 2009. С. 153—234. — [Бібліотека Шевченківського комітету].
23. **Погрібний А.Г. Борис Грінченко в літературному русі кінця XIX — початку XX століття: Питання ідейно-естетичної еволюції.** Київ : Либідь, 1990. 230 с.
24. Погрібний А.Г. Борис Грінченко: нарис життя і творчості. Київ : Дніпро, 1988. 268 с.
25. **Старовойтенко І. Борис Грінченко та Євген Чикаленко: громадські та особисті взаємини** // Борис Грінченко — відомий і невідомий: Мат. щорічних Грінченківських читань (Київ, 5 груд. 2012 р.). Київ: [Київ. ун-т ім. Б. Грінченка], 2013. С. 17—32.

26. Старовойтенко І. Леонід Жебуньов у сюжетах епістолярію до Бориса Грінченка (1905—1910 роки) // Славістична збірка. 2016. Вип. 2. С. 97—111.
27. Степченко О.П. Епістолярій П. Стебницького та Б. Грінченка з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського як джерело з вивчення національної видавничої справи в Україні // Рукописна та книжкова спадщина України. 2010. Вип. 14. С. 294—305.
28. Тихолоз Н. Між батьком та сином (Олекса Коваленко, Іван і Тарас Франки: дискурс взаємин) // Сіверянський літопис. 2009. № 2—3. С. 183—191.
29. Яременко В. Епістолярні діалоги Бориса Грінченка про українські національні справи // Українська мова і література в школах України. 2020. № 7/8 (206—207). С. 10—21.
30. Яременко В.В. Наукова і епістолярна спадщина Бориса Грінченка: моногр. Київ : Юрко Любченко, 2021. 383 с.

Отримано 19 березня 2024 р.

REFERENCES

1. Boyko S. Borys Hrinchenko yak predstavnyk ukrainskoi natsionalnoi elity kintsia 19 — pochatku 20 stolittia [Borys Hrinchenko as a representative of the Ukrainian national elite of the late 19th and early 20th centuries]. *Ukrainoznavchyi almanakh* [Ukrainian Studies Almanac]. 2014. Iss. 14, pp. 67—71. [In Ukrainian].
2. Hyrych I. Mykhailo Hrushevskiy i sprava perenesennia yoho lvivskykh instytutsii do Kyieva v chasakh Pershoi rosiiskoi revoliutsii [Mykhailo Hrushevskiy and the case of transferring his Lviv institutions to Kyiv during the First Russian Revolution]. *Mykhailo Hrushevskiy. Studii ta dzherela. Kn. 1* [Mykhailo Hrushevskiy. Studies and sources]. Book 1. Kyiv, 2019. Pp. 29—58. [In Ukrainian].
3. Demchenko T. Lysty Illi Shraha do Borysa Hrinchenka [Letters of Ilia Shrah to Borys Hrinchenko]. *Siverianskyi arkhiv* [Siverianskyi archive]. Chernihiv, 2009. Iss. 3, pp. 46—71. [In Ukrainian].
4. Efremov S. Rytsar dolga. Pamiati B.D. Grinchenka [Knight of duty. In memory of B.D. Grinchenko]. *Ukrainskaia zhizn* [Ukrainian Life]. 1912. Book 4, pp. 39—43. [In Russian].
5. Epistoliarna spadshchyna Ahatanhela Krymskoho (1890—1941) [Epistolary heritage of Ahatanhel Krymskyi (1890—1941)] : [in 2 vols.]. Vol. 1 : 1890—1917. Kyiv, 2005. 499 p. [In Ukrainian].
6. Yesypenko D. Preparuvannia kanonu : do istorii krytychnoi interpretatsii ta publikatsii khudozhnikh tekstiv Borysa Hrinchenka u 1920-kh — na pochatku 1930-kh rr. [Dissecting the Canon : On the History of Critical Interpretation and Publication of Borys Hrinchenko's Literary Texts in the 1920s and early 1930s]. *Literaturnyi protses: metodolohiia, imena, tendentsii : Zbirnyk naukovykh prats (filolohichni nauky)*. [Literary Process : Methodology, Names, Trends: Collection of scientific works (philological sciences)]. 2013, No. 2, pp. 54—57. [In Ukrainian].
7. Yefremov S. Lyst do redaktora "Ukrainskoi muzy" d. Oleksy Kovalenka [Letter to the Editor of the Ukrainian Muse, Mr. Oleksa Kovalenko]. *Rada* [Rada]. 1908. No. 83, April 9 (22), p. 4. [In Ukrainian].
8. Yefremov S. Politychna spadshchyna Drahomanova [Political heritage of Drahomanov] // *Serhii Yefremov. Personalialia : Publitsystyka 1899—1917 rokiv : ("Znachushchi Inshi" : statti, posviaty, sylvetky, nekrolohy, retsenzii, polemika)* [Serhii Yefremov. Personalialia : Pub-

- licistics of 1899—1917 : (“Significant Others” : articles, dedications, silvestries, obituaries, reviews, polemics)] / S. Ivanytska (Comp.). In 2 vols. Vol. 1. Zaporizhzhia—Kherson, 2016. Pp. 205—207. [In Ukrainian and Russian].
9. Yefremov S. Redaktor u styli modern [Editor in the style of modern]. *Rada* [Rada]. 1908. No. 94, p. 4. [In Ukrainian].
10. Yefremov S. Shchodennyk (1.01.1895 — 4.02.1896). Pro dni mynuli (spohady) (1876—1907) [Diary (1.01.1895 — 4.02.1896). About the days gone by (memoirs) (1876—1907)]. Kyiv, 2011. 792 p. [In Ukrainian].
11. Ivanytska S. Publitsystychna spadshchyna Serhiia Yefremova v konteksti suspilnykh transformatsii: istoryko-biohrafichni aspekty (kinets XIX st. — 1920 rik): monohrafiia [Publicistic heritage of Serhii Yefremov in the context of social transformations: historical and biographical aspects (late 19th century — 1920): a monograph]. Kherson, 2018. 595 p. [In Ukrainian].
12. Ivanytska S., Demchenko T. Serhii Yefremov: “Tse zhyttia bulo odnym sutsilnym podvyhom neustannoï pratsi” [Serhii Yefremov: “This life was one continuous feat of tireless work”]. Kyiv, 2020. 568 p. — (Political portraits). [In Ukrainian].
13. Kovalenko O. Odpovid d. Serhiu Yefremovu [Confession to Mr. Serhii Yefremov]. *Rada* [Rada]. 1908. No. 94, pp. 3—4. [In Ukrainian].
14. Kuzmenko L. Lystuvannia Vasylia Domanytskoho z podruzzhiam Borysom ta Marieiu Hrinchenkami yak istorychne dzherelo [Vasyl Domanytskyi’s correspondence with the couple Borys and Maria Hrinchenko as a historical source]. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv* [Scientific notes. Collection of works of young scientists and graduate students]. 2010. Vol. 20, pp. 252—279. [In Ukrainian].
15. Lysty do Mykhaila Kotsiubynskoho [Letters to Mykhailo Kotsiubynskyi] / V. Maznyi (Comp. and commented). Nizhyn, 2002. Vol. 2 : Horoshovskyi—Itkin. 344 p. [In Ukrainian].
16. Lystuvannia Ivana Lypy (1892—1922) [Correspondence of Ivan Lypa (1892—1922)] / I. Stambol (Comp.). Kyiv, 2020. 576 p. [In Ukrainian].
17. Marchuk L. Tsinnisni dominanty v epistoliarii Borysa Hrinchenka [Value dominants in the epistolary of Borys Hrinchenko]. *Leksykohrafichniy biuleten: Zbirnyk naukovykh prats* [Lexicographic bulletin: Collection of scientific papers]. 2014. Iss. 23, pp. 24—29. [In Ukrainian].
18. Nezhyva L. Lysty Marii Zahirnoi do Ivana Lypy [Letters of Maria Zahirna to Ivan Lypa]. *Slovo i Chas* [Word and Time]. 2000. No. 5, pp. 67—74. [In Ukrainian].
19. Pohrebniak I. Hromadske i pryvatne v epistoliarii Borysa Hrinchenka : avtoreferat dysertatsii ... kand. filol. nauk [Public and Private in the Epistolary of Borys Hrinchenko] (Extended abstract of Candidate’s thesis). Kyiv, 2013. [In Ukrainian].
20. Pohrebniak I. Dyskurs narodnytstva v epistoliarii Borysa Hrinchenka [Discourse of folklore in the epistolary of Borys Hrinchenko]. *Synopsys: tekst, kontekst, media* [Synopsis: Text, Context, Media]. 2014. No. 3. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/stkm_2014_3_6. [In Ukrainian].
21. Pohrebniak I. Kulturolohichni kontsepty epistoliarii Borysa Hrinchenka [Cultural concepts of Borys Hrinchenko’s epistolary]. *Synopsys: tekst, kontekst, media* [Synopsis: Text, Context, Media]. 2016. No. 1 (13), pp. 73—78. [In Ukrainian].
22. Pohribnyi A. Borys Hrinchenko [Borys Hrinchenko]. *Pohribnyi A. Poklyk duzhoho chynu. Stati. Portrety. Syluety. Nablyzhennia. Publitsystyka* [The Call of a High Rank. Articles. Portraits. Silhouettes. Approaching. Publicistics]. Kyiv, 2009. Pp. 153—234. [In Ukrainian].

23. Pohribnyi A. Borys Hrinchenko v literaturnomu rusi kintsia 19 — pochatku 20 stolittia: Pytannia ideino-estetychnoi evoliutsii [Borys Hrinchenko in the literary movement of the late 19th — early 20th century: Issues of ideological and aesthetic evolution]. Kyiv, 1990. 230 p. [In Ukrainian].
24. Pohribnyi A. Borys Hrinchenko: narys zhyttia i tvorchosti [Borys Hrinchenko: an essay on life and work]. Kyiv, 1988. 268 p. [In Ukrainian].
25. Starovoitenko I. Borys Hrinchenko ta Yevhen Chykalenko : hromadski ta osobysti vzaiemyny [Borys Hrinchenko and Yevhen Chykalenko : Public and Personal Relations Borys]. *Borys Hrinchenko — vidomyi i nevidomyi: Materialy shchorichnykh Hrinchenkivskyykh chytan. 5 hrudnia 2012 roku, m. Kyiv* [Hrinchenko — Known and Unknown : Materials of the annual Hrinchenko readings. December 5, 2012, Kyiv]. Kyiv, 2013. Pp. 17—32. [In Ukrainian].
26. Starovoitenko I. Leonid Zhebunov u siuzhetakh epistoliarii do Borysa Hrinchenka (1905—1910 roky) [Leonid Zhebunov in the plots of the epistolary to Borys Hrinchenko (1905—1910)]. *Slavistychna zbirka* [Slavic Studies Collection]. 2016. Iss. 2, pp. 97—111. [In Ukrainian].
27. Stepchenko O. Epistoliarii P. Stebnytskoho ta B. Hrinchenka z fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho yak dzherelo z vyvchennia natsionalnoi vydavnychoi spravy v Ukraini [Epistolary of P. Stebnytskyi and B. Hrinchenko from the collections of the Institute of Manuscript of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine as a source for the study of national publishing in Ukraine]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. Kyiv, 2010. Iss. 14, pp. 294—305. [In Ukrainian].
28. Tykholoz N. Mizh batkom ta synom (Oleksa Kovalenko, Ivan i Taras Franky: dyskurs vzaiemyn) [Between father and son (Oleksa Kovalenko, Ivan and Taras Franko: discourse of relations)]. *Siversianskyi litopys* [Severiansky chronicle]. 2009. No. 2—3, pp. 183—191. [In Ukrainian].
29. Yarenenko V. Epistoliarni dialohy Borysa Hrinchenka pro ukrainski natsionalni spravy [Epistolary dialogues of Borys Hrinchenko about Ukrainian national affairs]. *Ukrainska mova i literatura v shkolakh Ukrainy* [Ukrainian language and literature in schools of Ukraine]. 2020. No. 7/8 (206—207), pp. 10—21. [In Ukrainian].
30. Yarenenko V. Naukova i epistoliarna spadshchyna Borysa Hrinchenka : monohrafiia [Scientific and epistolary heritage of Borys Hrinchenko : a monograph]. Kyiv, 2021. 383 p. [In Ukrainian].

Received on March 19, 2024

Svitlana Ivanytska

Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko (Sumy, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-1677-1013

E-mail: roxsolana1964@gmail.com

“WRITE BACK MORE OFTEN, EVEN WITH SHORT LETTERS”: EPISTOLARY OF BORYS AND MARIA HRINCHENKOS TO SERHII YEFREMOV, 1907—1910

The purpose of the article is to analyze the correspondence of Borys and Maria Hrinchenko to Serhii Yefremov from 1907 to 1910, which is stored in the fonds of the Department of Manuscripts and Textual Studies of the Taras Shevchenko Institute of Literature. The objec-

tives are to assess the source potential of this epistolary, to identify new information that these letters provide for understanding of the relationship between Hrinchenkos and Yefremov, little-known facts and main directions of their activities, and the system of interaction among the leaders and activists of the Ukrainian movement during this period. **Methodology.** The main research methods were the method of archival heuristics, historical and critical methods of studying historical sources, and historico-biographical method. **Scientific novelty.** The correspondence of Borys and Maria Hrinchenkos to Serhii Yefremov during a critical period for the Ukrainian movement was introduced and commented on. The state of epistolary studies in the field of Hrynchenko studies is analyzed. The main issues discussed in Borys Hrinchenko's letters and the style of his correspondence are highlighted. **Conclusions.** According to the analysis of sources and literature, in recent years there has been an increase in the interest of researchers in the archaeographic study and scientific understanding of Borys Hrinchenko's epistolary. The presented texts of letters from the Hrinchenko couple to Serhii Yefremov reveal new biographical facts, inform about creative intentions and achievements, provide some details of publishing projects and various aspects of the correspondents' public activities, contain information about Hrinchenko's family life and health, reproduce the uniqueness of the writer's epistolary style, and allow comparing it with Maria Hrinchenko's style. For Yefremov himself, Hrinchenko was not just a "man of duty" but one of the "significant Others" whose memory he kept in his academic life.

Key words: Borys Hrinchenko, Maria Hrinchenko, Serhii Yefremov, Mykhailo Hrushevskyi, Mykhailo Drahomanov, epistolary communication, newspaper "Rada", "Nova Hromada" magazine, "Prosvita".

<https://doi.org/10.15407/rksu.36.062>
УДК 27-47](438+477.8)"16-17":[930.2:003.072]

Сергій Шумило, кандидат історичних наук, доктор теології,
директор Міжнародного інституту афонської спадщини,
запрошений науковий співробітник кафедри класики,
древньої історії, релігії та теології, Ексетерський університет
(Великобританія), науковий співробітник, Інститут історії України
НАН України (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0001-7041-7766
E-mail: institute@afon.org.ua

Людмила Гнатенко, доктор історичних наук, старший науковий
співробітник, старший науковий співробітник відділу кодикології та
кодикографії Інституту рукопису, Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0001-5287-0081
E-mail: gnatenko.manus@gmail.com

УКРАЇНСЬКИЙ ЗОГРАФСЬКИЙ ПОМ'ЯНИК XVII—XVIII СТОЛІТЬ: АРХЕОГРАФІЧНА РОЗВІДКА

Мета роботи — опрацювати за оригіналом український зографський Пом'яник XVII—XVIII ст., який міститься в рукописному кодексі-конволюті у складі з російським Синодиком-пом'янником 1639 р. (Афон, Зографський монастир, шифр зберігання: Зогр. 77). Виконати опис кодексу-конволюту на основі кодикологічного та палеографічного дослідження. **Методологічні засади** дослідження ґрунтуються на принципах історизму, наукової об'єктивності й системності, застосовані кодикологічні та палеографічні методи аналізу, що посприяло отриманню новітніх даних. **Новизна роботи** обумовлена виявленням українського Пом'яника в рукописному конволютному кодексі, у складі з російським Синодиком-пом'янником 1639 р. Уперше проведені дослідження й опис усього кодексу, основна увага приділена українському Пом'янику. Доведено окремішність українського Пом'яника від ро-

Цитування: Шумило С., Гнатенко Л. Український зографський Пом'яник XVII—XVIII століть: археографічна розвідка. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2025. № 1 (36). С. 62—84. <https://doi.org/10.15407/rksu.36.062>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

сійського і штучність їх об'єднання під однією оправою. **Висновки.** Український зографський рукописний Пом'яник XVII—XVIII ст. є **значущими національним історичним джерелом і писемною пам'яткою.** Він укладався впродовж 1682—1769 рр. під час збирання зографськими ченцями на землях Гетьманщини та Слобожанщини пожертв на монастир від українських гетьманів та козацької старшини, що також підтримувало існування національного духовного осередку на Афоні. Український Пом'яник, об'єднаний під однією оправою з російським Синодиком-пом'яником 1639 р. (Москва), не пов'язаний з ним часом і місцем написання, мовою, типом письма й художнім оздобленням. Український Пом'яник став укладатися лише в 1682 р., ймовірно, в Чернігові, і доведений до 70-х років XVIII ст. Писаний рукопис церковнослов'янською мовою української редакції й староукраїнською мовою, українськими півуставними та скорописними типами письма, в художньому оздобленні використані народні рослинні елементи. Записи у ньому робилися українськими духовними та світськими особами, книжниками-писцями, канцелярськими писарями, в містах і селищах на Чернігівщині, Київщині, Переяславщині, Полтавщині, Сумщині, Харківщині та ін.

Ключові слова: Афон, Свята Гора, Зограф, український зографський Пом'яник XVII—XVIII ст., російський Синодик-пом'яник 1639 р., конволют, рукопис, кодикологічні та палеографічні метадані.

Актуальність теми дослідження обумовлена виявленням нового важливого історичного джерела — українського рукописного зографського донатного Пом'яника, що сприятиме встановленню й вивченню як української козацької та церковної еліт, їхніх родів, так і їхньої ролі в духовному й культурному розвитку Афону XVII—XVIII ст. Завдяки фінансовій та культурній (мистецькій і книжній) підтримці українськими гетьманами й заможними козацькими меценатами Зографський монастир певний час відігравав важливу роль в українсько-болгарсько-афонських зв'язках духовного осередку Афону [1, с. 24—40]. Це засвідчує український Пом'яник, який знаходиться у складі кодексу-конволюту (Афон, Зографський монастир, шифр зберігання: Зогр. 77). Значимим є наукове кодикологічне й палеографічне вивчення та опис кодексу¹.

Аналіз досліджень і публікацій. Досліджуваний український Пом'яник XVII—XVIII ст. знаходиться в Зографському монастирі на Горі Афон, ймовірно, з XVIII ст. До новітнього часу про його існування в науці не було відомо. У 2015 р. він був виявлений С. Шумилом в рукописному кодексі-конволюті у складі з російським Синодиком 1639 р., зберігається під

¹ Дослідження здійснено в рамках отриманого від British Academy гранту CRFG\105969 на тему «The Synodicon from the Zograf Monastery as a source for the genealogy of the Ukrainian Cossack elite and the history of Ukrainian-Athonite relations in the 17th—18th centuries».

Пам'ятка досліджувалася за оригіналом: С. Шумило безпосередньо працював з рукописом, оскільки на Святу Афонську Гору вхід дозволено лише чоловікам, а Л. Гнатенко — в онлайн-режимі через інтернет. Далі робота продовжувалася за електронною копією.

сучасним шифром «Зогр. 77», попередній шифр «П.6.16». Ученим зроблені перші повідомлення про український рукопис з науковим висвітленням окремих питань у подальших роботах [2; 3; 4, с. 44, 52, 83, 97, 102, 109, 189 (№ 49), 255—256, дод. Д, с. 258—260, дод. Е., іл. 2—4].

В інвентарному каталозі архіву Зографського монастиря 1895 р. рукописний кодекс-конволют записаний під № 224, шифр П.6.16.: «Сендик² (помяник), 29 × 19, XVII в., 116 л. Русский» («Русский» вписано пізніше. — *Авт.*) [5, с. 29—30, № 244]. Наявний в архіві монастиря й «Каталогъ на пергаментитѣ и книжни рѣкописи. 1937». У науковому обігу кодекс, в якому містяться два кириличні східнослов'янські пом'яники, зафіксований як Руський зографський пом'яник від 1639 р. Основні короткі відомості про цю рукописну книгу подані в наукових археографічних описах у каталогах рукописів Зографського монастиря, опублікованих у 1985 та 1994 рр. [6; 7, с. 63, № 77]. До попередніх опублікованих описів монастирського рукописного зібрання, зокрема до опису Г. Ільїнського [Ильинский 8], кодекс не включений. У болгарському каталозі 1994 р. кодекс представлений як «Руський зографський пом'яник від 1639 р. 116 паперових аркушів; 295 × 157 мм. Повний, без втрат. Папір — хорошої якості. Письмо — середній новий правильний півустав, який імітує друкований шрифт, по 27 рядків на сторінці. Оздоблення — заставки й ініціали барокового стилю, наслідують стародруковані книги. Писаний у Москві для Зографського монастиря. Церковнослов'янська редакція» [7, с. 63, № 77, с. 223—224, табл. 77, арк. 1а, табл. 78, арк. 26]. Ця інформація про кодекс була використана Ю. Белянкіним у 2023 р. при дослідженні Синодика сербського монастиря Студениця [9, с. 104—105]. У бібліотеці Зографського монастиря примірник каталогу 1994 р. використовується як фондовий, до нього вписуються й додаткові дані, зокрема щодо оцифровування рукописів. У Зографському монастирі від 2009 р. розпочався сучасний етап вивчення й оцифрування рукописної спадщини [10]. Основну частину оцифрування монастирських зібрань було завершено до 2012 р., проте процес їхньої каталогізації досі не завершений. Першу цифрову копію кодексу під назвою «Руський зографський пом'яник від 1639 р.» було зроблено фотографічним методом 27.05.2011 р., на DVD. Вона доступна лише для роботи офлайн, як й інші електронні копії зібрання, в Електронній науковій бібліотеці «Зограф» у Софійському університеті «Св. Климента Охридського» [11]. На сайті університету до електронної копії подано короткий супровідний опис кодексу за каталогом 1994 р., останнє редагування метаданих проведено на сайті 14.10.2022 р.

Факсимільної публікації кодексу немає.

Виклад основного матеріалу. Рукописна книга є кодексом-конволютом, складеним із двох різних пам'яток: російського Синодика-пом'яника 1639 р.,

² Так у рукопису.

доведеного до 1734 р., та українського Пом'яника 80-х років XVII ст. — початку XVIII ст., доведеного до 1769 р.

Кодекс розміром у 2° (292 × 185 мм), 116 арк. Оздоблений мініатюрою, заставками та великими ініціалами стародрукованого стилю, у заголовках книг, частин — в'язь; використано золоту фарбу, кіновар, сурик. Мініатюра та заставки, вірогідно, початку XVIII ст.

Аркуші обрізані під час останнього оправлення книги. Нумерацій аркушів дві, простим олівцем, у правому верхньому куті: перша проставлена після реставрації рукопису (напр., на заклеєному полі арк. 107); друга — 2011 р., зроблена зографським ієромонахом Атанасієм перед оцифруванням книги, вона вписана поруч з першою або по ній, з наведенням. У нижніх та верхніх кутах аркушів російського Синодика та в нижніх кутах аркушів українського Пом'яника наявні цифри, проставлені в різний час простим і хімічним олівцями, деякі по заклеєних папером пошкоджених кутах. Можливо, цими цифрами відмічали «донати» на поминання під час служб у монастирі.

Кодекс декілька разів брався в оправу. Точно не відомо, коли український Пом'яник був об'єднаний під однією оправою з російським Синодиком. Востаннє кодекс був оправлений, вірогідно, у другій половині XIX ст. (до часу запису в інвентарному каталожному описі монастиря 1895 р.). Розмір оправи: 305 × 190 × 26 мм. Оправлений кодекс у палітурній майстерні Зографського монастиря, яка діяла від середини XIX ст. до 30-х років XX ст. Кришки оправи з картону в дерматині темно-коричневого кольору, кути кришок та корінець шкіряні, темно-зеленого кольору; наявні потертості по краях. На кришках тисненням зроблені середники: на верхній — хрест, на нижній — ваза з квітами. Звороти кришок заклеєні папером мармурового синьо-чорного забарвлення (відклеюється на кутах нижньої кришки), з такого ж паперу й форзаці аркуші; зі звороту форзаца верхньої кришки оправи олівцем проставлено рік «1639». Книжний блок зшитий по зошитах у 5 шнурів, валики від яких проступають крізь корінець оправи. На корінці оправи відтиснуто золотом стилізовані квіти, орнаментовані смужки та приналежність книги монастиреві (грецькою мовою кириличними літерами): «Ι. Μ. ΖΟΓΡΑΦΥ» [Ιερά Μονή Ζωγράφου, перекладається, як «Священний Монастир Зограф»], перша літера назви монастиря «З» виглядає як «Ә». У верхній частині корінця наявні залишки бібліотечної наклейки із цифрою 16, останніми цифрами старого шифру «II.6.16»; на нижній частині корінця — трохи здерта наклейка з номером «224» за монастирським інвентарним каталогом 1895 р. Цей номер і старий шифр указані олівцем на арк. 2: «224 II.6.16». Зі звороту верхньої кришки оправи наявна наклейка із сучасним шифром зберігання та основними даними за каталогом 1994 р. [7, с. 63, № 77]: «77. Руски зографски поменик от 1639 г. 116 листа хартия. II.6.16. У Илински липсва» (див. іл. 1).

Ил. 1. Оправа книги. а — верхня кришка; б — корінець; в — середник верхньої кришки; з — середник нижньої кришки

Кодекс повний, без утрат аркушів; книжний блок обрізався при оправленні книги. В українському Пом'янику частково зрізані пізніші записи. Вірогідно, книжний блок усього кодексу обрізався з урахуванням розміщення записів саме в українському Пом'янику. Від активного використання книги нижні праві кути аркушів забруднені. Аркуші поточені шашелем, ймовірно, вже тоді, коли обидва рукописи були об'єднані в одному кодексі, ще при попередньому оправленні. Про це свідчать, зокрема, однакові проїдені шашелем дірки на арк. 1 з мініатюрою, який раніше належав до українського Пом'яника, та на арк. 2 російського Синодика, ще до реставрації кодексу. Кодекс був відреставрований перед останнім оправленням книги; переважно на початку та в кінці кодексу поля аркушів підклеєні смужками паперу, частково заклеєна зі звороту арк. 1 й проїдена шашелем дірка, що опосередковано засвідчує попереднє реставраційне поновлення аркушів.

Два рукописи тривалий час перебували окремо, про що свідчить забруднення в українському Пом'янику першого аркуша і звороту останнього аркуша зошитів. Імовірно, російський Синодик був взятий в оправу зразу після укладання в 1639 р. Зошити українського Пом'яника спочатку не були зшиті між собою й використовувалися окремо різними ченцями під час служби. Взагалі процедура зачитування поминальних записів

Ил. 2. Мініатюра із зографського українського Пом'яника, арк. 1

Ил. 3. Ікона «Єлецька-Чернігівська» Пресвятої Богородиці 1690-х років (до 1698 р.)

пом'яників ченцями під час служби священника прописувалася в монастирях чи на працьовувалася практично [12, с. 15]. У великих обителях синодиками (пом'яниками) відав спеціальний розпорядник [13, с. 113].

Книга відкривається мініатюрою, на якій зображено монастирську обитель, у верхній частині вказано Зографський монастир, проте аналіз зображення засвідчує, що це не Зографський монастир, про що далі. Мініатюра вставлена на початку книги, ймовірно, при попередньому опрацюванні. Ця мініатюра має непересічне значення, оскільки використання мініатюр є рідкісним для оздоблення таких пам'яток. Мініатюра детально промальована пером (чорний контур) й розфарбована кольоровою аквареллю, колір у кількох тонах: мідянка, мідно-зелений, червоний, охра, коричневий, чорний. У техніці виконання відчувається вплив гравюри. Спостерігається пізніше втручання в мініатюру — зроблено на червоній стрічці напис у верхній частині великими літерами золотом на червоному тлі: «МОНАСТЫРЪ ИЗЪУГРАФСКОГО»; червоним кольором розфарбовані й ворота. На мініатюрі також зображено трьох ченців. Мініатюра по контуру пошкоджена шашелем (див. іл. 2).

На нашу думку, мініатюра спеціально була написана для прикрашення саме українського Пом'яника. Вона розташовувалася в розворот до

68 першого аркуша, на якому розміщено заставку й прописано поминання гетьмана Івана Самойловича і його роду. Написана мініатюра на папері з водяним знаком «Аламода», на якому зроблені всі записи в українському Пом'янику (в російському Синодику використовується зовсім інший папір, про що далі). Ймовірно, для мініатюри був використаний один із чистих аркушів рукопису з українського Пом'яника, багато з яких на момент написання мініатюри ще залишалися не заповненими записами.

Проведене дослідження мініатюри дає підстави припустити її чернігівське походження. Малюнок на мініатюрі виявився дуже близьким до зображення Успенського собору Єлецького Успенського монастиря м. Чернігова на іконі «Єлецькій-Чернігівській» Пресвятої Богородиці, написаний невідомим художником у 1690-х роках (до 1698 р.). У ті часи чернігівський Єлецький монастир, заснування якого в XI ст. пов'язується з прп. Антонієм Печерським, був визначним релігійним і культурним центром Лівобережної України, серед ктиторів якого були представники родини майбутнього гетьмана Івана Самойловича. Успенський собор монастиря збудований у другій половині XI — на початку XII ст. у візантійському стилі з хресто-во-купольною композицією та з наявними елементами романського стилю. Первісно собор мав три куполи, проте за ігуменства Йоанікія Галатовського (бл. 1620—1688) у 60—80-ті роки XVII ст. був перебудований у стилі українського бароко, отримавши замість трьох — п'ять куполів. Чудотворна монастирська ікона із зображенням Успенського собору збереглася до нашого часу і знаходиться в Успенському соборі Єлецького монастиря — у 1999 р. її туди передали із Чернігівського історичного музею (див. іл. 3). Ікона детально досліджена, зокрема А. Адругом [14]. На іконі в нижній частині композиції розміщено ліворуч Єлецький монастир з Успенським собором та частиною монастирських будівель і мурів з вежами, праворуч — окремо західний фасад Успенського собору. На досліджуваній мініатюрі зображено тільки Успенський собор, оточений фортечним муром з вежами. Схожий сюжетний малюнок знаходимо на мальованому плані Чернігова «Абриси Чернігівському» 1706 р., укладеному прапорщиком чернігівського Жилова полку Іваном Доли[нським] (папір 63 × 97 см, туш, перо, пензель, олівець; вказано виконавця: «Иван Ильин сын Доли...», далі нерозбірливо) [15, табл. XXXIII; 16, публ.; 17]. На плані представлений Єлецький монастир (це засвідчує напис на стрічці вгорі над монастирською огорожею), в центральній частині якого знаходиться Успенський собор, що розміщений не дуже точно й значно збільшений у розмірах (див. План Google, 2011 р.: https://www.pslava.info/Chernigiv_MonJeleckyj_ChernigivElec2011,252213.html). В «Абриси Чернігівському» спостерігається деяка неточність й стосовно розташування інших споруд монастиря. А. Адруг зауважує, що даний план Чернігова є оковимірним [18, с. 34]. Для атрибуції мініатюри українського Пом'яника значимими є особливості зображення на плані Успенського собору, які дозволяють

припустити, що мініатюра для Пом'яника могла бути написана не раніше 1706 р., можливо картографом або маляром, знайомим із цим планом.

Імовірно, при написанні мініатюри для рукопису було використане іконописне зображення чернігівського Успенського собору і його композиційне розміщення за планом 1706 р. А напис на стрічці, який міг бути зроблений і пізніше, — засвідчує приналежність книги Зографському монастиреві. На мініатюрі чернігівський Успенський собор зображено з п'ятьма куполами, оточеним фортечним муром з вежами, як він виглядав після перебудови у 60—80-ті роки XVII ст. Привертають увагу на малюнку куполи в характерному стилі українського бароко, які сильно відрізняються від тогочасних куполів у Московії і засвідчують українське походження зображення. Цікавим і важливим для нашого дослідження фактом є вписане до українського Пом'яника на арк. 62 поминання за здоров'я архимандрита чернігівського Єлецького монастиря Ісаака Васинкевича (1704—†1714), за сприяння якого книга могла поновлюватися.

Російський Синодик (арк. 2—55 зв.)

Це Синодик-пом'яник [19, с. 257—261] царський, писаний 1639 р. в Москві при цареві Михайлові Феодоровичі, першому правителі Московського царства з династії Романових (1613—1645 рр.), доведений до 1734 р. На думку Ю. Белянкіна, рукопис міг бути створений, за якістю й багатством оформлення, в московській Оружейній палаті (!) [20, с. 104]. Синодик-пом'яник належить до т. зв. вічних Синодиків, до яких записи вносилися для довічного поминання. Він прочитувався під час літургії особою, яка не брала участь у богослужінні. Ймовірно, рукопис є одним зі списків Синодика царя Михайла Феодоровича, які робилися для вкладання в різні монастирі. Він був спеціально зроблений у 1639 р. для Зографського монастиря на Афоні, що закріплено вихідними даними, в яких книгу названо «сенадик», арк. 2.

Російський Синодик складається з 54 паперових аркушів, чистий арк. 2. Розмір аркушів 290—292 × 181—184 мм. Поле тексту, приблизно: 230 × 120 мм. П'ять зошитів по десять аркушів + чотири тогочасних вставних арк. 12, 14, 16, 49. Орнаментальне оздоблення титулу (арк. 2 зв.), заставок (арк. 3, 12 зв.) та ініціалів різноколірне, стародрукованого стилю, великий кіноварний ініціал з рослинними елементами на арк. 15 зв., 20 (див. іл. 4, 5). Назви виконані золотою фарбою й кіновар'ю, перший рядок писаний в'яззю на арк. 3, 20, ініціали й заголовні літери в'яззю й золотою фарбою, кіновар'ю — починаючи тільки з арк. 12 зв.

Вихідні дані російського Синодика подані в орнаментованому картуші стародрукованого стилю на арк. 2 зв., писані півуставом кіновар'ю, заголовні літери — золотою фарбою: «Лѣта / седмъ тысячъ .рѣз-г. [1639] году. / При державѣ бл҃гочести/ваго великаго гсѣра цѣра и велика/го кнѣза Михайла Феодоровича всѣа Рѣсии / і прѣ его бл҃говѣрною цѣрце и великои кнѣгнѣ / Евдокеѣ Лѣвсановнѣ. И

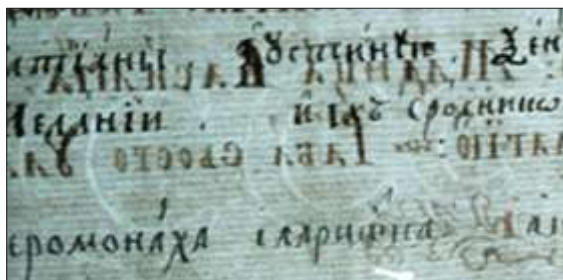
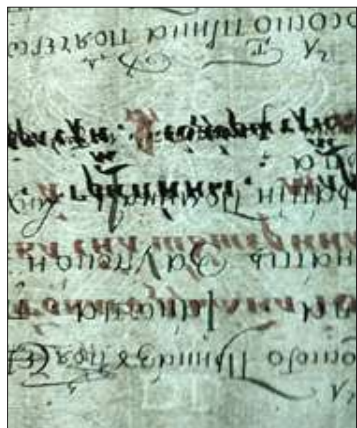
Ил. 4. Вихідні дані російського Синодика, арк. 2 зв.

Ил. 5. Початок російського Синодика, арк. 3

прі ихъ блгородныхъ / чадѣхъ при блговѣрномъ црѣвичѣ и великомъ кнѣзе Але/ксѣе Ми/хайловичѣ. І при блговѣрной црѣне и ве/ликой кнѣжнѣ Иринѣ Михайловнѣ. І при блгвѣ/рной црѣне и великой кнѣжнѣ Аннѣ Михайловнѣ. І прі блгвѣрной црѣне великой кнѣжнѣ Татіанѣ / Михайловнѣ. Положенъ сей сенадикъ в домъ сѣтъ / Афонскіа горы гречес/кїа земли црскаго бгомо/лїа въ сѣненю обителъ чюдотворнаго образа / сѣго и славнаго велікомучка и побѣдоносца Хсва Георгїа страсто/терпца. / Зѣграфъ/скаго монас/тыря. Пи/санъ на Мв/сквѣ»; у кутахъ аркуша проставлено: у лівому верхньому — «ІС», у правому верхньому — «ХС», у нижньому лівому — літери затерті, у нижньому правому — «КЛ». Деякі фарби, як, наприклад, мідно-зелена, та чорнило просякли крізь папір і залишили плями на звороті аркуша.

При виготовленні Синодика використаний папір з водяними знаками, рисунки яких відповідають довідковим філігранологічним альбомам: 1) «Герб Базеля = DD» на арк. 4, 5, 7, 8, 10, 18, 19, 21, 26, 27, 28, 29, 30, 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 50, 53, 54, 55 — тотожний Дианова, Костюхина 1980 № 994 (1636 р.) [21]; 2) «Башти» на арк. 12, 14 — схожий Дианова, Костюхина 1980 № 30 (1635, 1639 pp.) [21]; 3) «Три місяці» на арк. 13 — схожий Дианова, Костюхина 1980 № 1083 (1631 р.) [21], Дианова 1993 № 620 (1643 р.) [22]; 4) «Якір у колі» на арк. 16 — схожий Дианова, Костюхина 1980 № № 1283 (1649 р.) [21]; 5) «Голова блазня» на арк. 49 — схожий Гераклитов № 1281 (1646 р.) [23] (див. іл. 6—10).

Ил. 7. Три місяці, арк. 13

◀ Ил. 6. Герб Базеля, арк. 41

Ил. 8. Башти, арк. 14

Ил. 9. Якір в колі, арк. 16

Ил. 10. Голова блязня, арк. 49

Написаний Синодик церковнослов'янською мовою російської редакції, московським півуставним і скорописним письмом [24; 25]. Основний текст написаний півуставом (4 мм) декількох почерків та скорописом 30-х років XVII ст. (поминання вписані скорописом, переважно одним почерком, датовані 1639 р.); рядків на повних сторінках основного тексту від 15—16 до 17—18. Вписані пізніше поминальні записи зроблені різними почерками півуставом і скорописом XVIII ст. Тексти писані темно-коричневим та чорним чорнилом, золотом й кіновар'ю. У XIX ст. проведено розрахунок років простим олівцем: на арк. 33 зв. — $7158 - 5508 = 1650$; тим же почерком на арк. 77 зв., на нижньому полі вказано рік 1722, поруч — розрахунок: $1745 - 1722 = 23$.

Російський Синодик знаходився в Зографському монастирі на Афоні. Його брали із собою зографські ченці, коли приїздили до Московії для збирання пожертв на монастир. Тоді ж до книги були вписані на вільних місцях аркушів поминальні записи з вказівкою років: 1642 (24 зв., 37), 1649 (23 зв., 32 зв., 37), 1657 (23 зв., 30 зв., 33 зв., 34, 35, 35 зв., 36, 36 зв., 38 зв., 45, 45 зв., 49,

52 зв., 53 зв.), 1663 (28 зв.), 1667 (17 зв., 35 зв., 54), 1682 (41, 49 зв.), 1681 (47 зв.), 1686 (49 зв.), 1696 (41 зв.), 1705 (14 зв.), 1734 (13 зв.). На арк. 49 зв. у 1686 р. вказано, що поминання «вписано». Як свідчать дослідження афонських пом'яників та «вкладних книг», здійснені С. Шумилом, від часів секуляризаційної політики та реформ Петра I спостерігається занепад зацікавленості російської влади й вищої еліти Російської імперії Афоном, видається низка обмежувальних урядових розпоряджень протягом XVIII ст. щодо діяльності в Росії прохачів зі слов'янських афонських монастирів [4, с. 97, 159—160]. Так, за указом імператриці Анни Іоанівни від 27 жовтня 1735 р. представникам афонських монастирів дозволялося приїздити до Росії задля отримання субсидій не частіше одного разу на 5 років [26, с. 159]. Останній поминальний запис був внесений до російського Синодика в 1734 р.

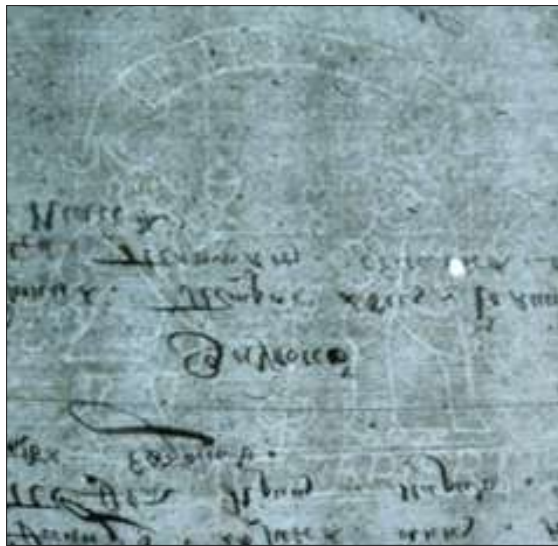
Український Пом'яник (арк. 1, 56—116 зв.)

Це гетьманський Пом'яник 80-х років XVII — початку XVIII ст., доведений до 1769 р. Започаткований рукопис, імовірно, в Чернігові при гетьмані Івані Самойловичі (1672—1687), який робив щедрі пожертви для Зографського монастиря. Зі свідчень київського ченця й паломника Василя Григоровича-Барського відомо, що в Зографському монастирі зберігалось велике на престольне Євангеліє в майстерно оформленому дорогоцінному окладі зі срібла, подароване обителі гетьманом Іваном Самойловичем [27, с. 664]. Пом'яник був спеціально укладений для внесення поминальних записів жертводавців Зографської обителі.

У Пом'янику записані для поминання живих і мертвих українські гетьмани з родинами — Іван Самойлович, Іван Мазепа, Данило Апостол, Іван Скоропадський, представники знатної козацької старшини та їхніх родів, діячі церкви та ін. Серед жертводавців цього афонського монастиря були представники знатних родів української козацької старшини з Києва, Переяслава, Чернігова, Новгорода-Сіверського, Батурина, Глухова, Гадяча, Лубен, Миргорода, Полтави, Сум, Межиріччя, Лебедина, Охтирки, Харкова, Ізюма, Стародуба, Ніжина, Бахмача, Конотопа, Мени, Ічні, Прилук, Козельця та багатьох інших українських міст [2; 3].

Український Пом'яник, на відміну від російського, не є Синодиком-пом'яником, — це своєрідний «донатний» Пом'яник, який укладався поступово під час подорожей ченців Зографського монастиря для збирання пожертв на землях Гетьманщини та Слобожанщини. До нього поминальні записи переважно вносилися за географічним принципом — спочатку вказувався населений пункт та дата запису, а потім уже рід (роди). На початку сторінки на верхньому полі вказувався населений пункт і дата кіновар'ю, до арк. 69 зв., далі — чорнилом, інші дані вказувалися й на бічних полях.

Український Пом'яник складається з 62 паперових аркушів, чисті арк. 1 зв., 106 зв., 110, 113 зв.—114 зв. Розмір аркушів: 290—291 × 182—185 мм.

Іл. 11. Аламода, арк. 102

Іл. 12. Орел двоголовий, арк. 71

Поле тексту, приблизно: 222 × 132 мм. Вісім зошитів переважно по вісім аркушів + вставні аркуші — арк. 1, вклеєний на початку кодексу, та арк. 71, який трохи менший розміром за інші аркуші. Оздоблений рукопис заставкою та великими ініціалами стародрукованого стилю, рисунками в народному стилі, заголовки основних родів писані в'яззю та кіновар'ю.

При укладанні українського Пом'яника використаний німецький папір з філігранню «Аламода» (на постаменті напис: ALLMODPAPIER; на прапорі напис: BIELAV) на арк. 1, 57, 58, 61, 62, 63, 67, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 76, 80, 82, 83, 86, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 100, 102, 105, 108, 109, 111, 112, 113, 116 — рисунок тотожний до рисунка альбому-довідника Дианова, Костюхина 1980 № 1267 (1689, 1690 pp.) [21], — схожий Дианова 1993 № 271 (1685, 1691, 1692 pp.) [22], — схожий Лауцявичюс № 67 (1687, 1688, 1690) [28]. Використання одного паперу засвідчує започаткування укладання Пом'яника у великому книжковому центрі, а використання саме німецького паперу з даною філігранню вказує на час його створення — 80—90-ті роки XVII в. [29, с. 24], оскільки такий папір саме в цей період зустрічається у східнослов'янських рукописах, безпосередньо українського походження. На папері з тотожним рисунком філіграні «Аламода», як і в українському Пом'янику, написані грамоти Гедеона, митрополита Київського, 1689 р. (ГИМ, Син. Грам. 1366), та Івана Мазепи до патріарха Адріана 1690 р. (ГИМ, Син. Грам. 1390) [21, с. 167, № 1267]. На вставному арк. 71 папір з водяним знаком «Орел двоголовий» — рисунок схожий до довідників Дианова, Костюхина 1980 № 1014 (1685, 1686 pp.) [21], Дианова 1993 — схожий № 524 (1689, 1697 pp.) [22] (див. іл. 11, 12).

Іл. 13. Початок українського Пом'яника, арк. 56

Іл. 14. Заставка російського Синодика, арк. 12 із заставкою

Книжний блок українського Пом'яника сформований у 1682 р. (це засвідчують водяні знаки паперу). Кількість аркушів у книзі була розрахована на довготривале її заповнення, проте в 1682—1683 рр. основними записами заповнено небагато аркушів (арк. 56—70 зв.). Блок мав значно більший розмір, при останньому опрацюванні кодексу був обрізаний разом з російським Синодиком. При цьому частково зрізані пізніше вписані тексти поминальних записів, зроблені на вільних місцях текстових полів із продовженням на широких бічних полях: арк. 56, 57, 59, 59 зв., 60, 61, 67 зв., 69, 75, 76, 77, 79, 80, 92, 92 зв., 98, 100, 106, 107, 112 (і заклеєні на правому полі), 115 (і заклеєні на нижньому полі).

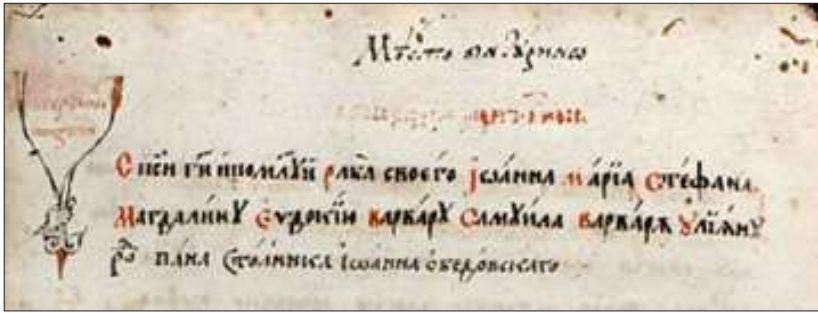
Український Пом'яник відкривався мініатюрою, яка зараз знаходиться на початку всього кодексу, арк. 1. Нині він відкривається заставкою стародрукованого стилю у вигляді арки (зроблена чорною тушшю), в яку вписаний великими кіноварними літерами в'яззю заголовок поминання гетьмана Івана Самойловича з родиною: «Родъ его црсагѣ пресвѣтлѣгѣ величества войска Запорожскагѣ гетмана Іѡанна», арк. 56 (див. іл. 13).

Цим першим аркушем українського Пом'яника (арк. 56) був замінений первісний перший аркуш, який, імовірно, зазнав значного пошкодження від довготривалого використання рукопису. Вірогідно, як і для написання

мініатюри, був використаний один із чистих аркушів паперу цього рукопису. На цей аркуш була наклеєна вирізана з попереднього аркуша заставка з уписаним заголовком поминання гетьмана Івана Самойловича. А потім уписані поминання гетьмана і його роду, півуставом, чорним чорнилом, арк. 56—56 зв. Заголовна кіноварна літера початку поминання гетьмана частково писана по наклеєному паперу. Вважаємо, що перший аркуш могли поновити, коли для книги була написана мініатюра, ймовірно, 1706 р. Цю дату опосередковано засвідчує вписане на арк. 56 зв. поминання роду пана Михайла Корсака. Ймовірно, що запис був укладений Марією Семенівною Самойлович († 1706), оскільки, можливо, у ньому вказаний гетьман Іван Самойлович, а рідний брат Михайла Корсака Яків та батько Богдан не зазначені. Запис зроблений внизу аркуша півуставним письмом, чорним чорнилом. Марією Семенівною Самойлович могло бути замовлене та профінансоване поновлення першого аркуша українського Пом'яника й написання мініатюри, яка була виконана не раніше 1706 р. Вірогідно, в той саме час чи трохи пізніше заставку було перемальовано чорною тушшю на чистому арк. 12 зв. російського Синодика (з різницею у дрібних елементах) і вписано півуставним письмом, дуже близьким до почерку на арк. 56—56 зв., запис про поминання російського самодержця Михайла Федоровича і його царської родини, арк. 12 зв.—13 (див. іл. 14). Імовірно, тексти списані з якогось російського синодика.

Пом'яник писаний церковнослов'янською мовою української редакції та староукраїнською, основний текст — українським півуставом (3 мм) декількох почерків і скорописом різних почерків останньої чверті XVII ст. та початку XVIII ст. Пізніше поминальні записи зроблені різними почерками півуставом і скорописом у XVIII ст., на чистих аркушах чи частинах аркушів; окремі поминання наприкінці книги вписані російською мовою. Про деякі особливості українського півустава й скоропису XVII—XVIII ст. див. [30]. Тексти написані темно-коричневим та чорним чорнилом, кіновар'ю, на деяких сторінках з використанням золотої фарби.

Основний текст українського Пом'яника умовно поділяється на дві частини — 1682—1683 рр. та 1701—1706 рр. — які відрізняються одна від іншої півуставним типом письма й правописом. У правописі поминальних записів першої частини наявний другий південнослов'янський орфографічний вплив (щодо використання південнослов'янських орфограм див. [31]), у другій частині цей вплив не відбитий, оскільки писарі дотримуються правопису ділового письменства. Це засвідчують, наприклад, поминальні записи роду гетьмана Івана Мазепи, внесені до Пом'яника, коли він ще був генеральним осавулом (1682—1687) та коли вже став гетьманом Війська Запорозького (1687—1709). Дата їхнього вписання до Пом'яника не проставлена, знаходяться на арк. 64 зв. та 89 зв. і записані, ймовірно, в 1682 та 1701 рр. (див. іл. 15, 16). Найхарактерніше це проявляється в першому

Лл. 15. Арк. 64 зв.

Лл. 16. Арк. 89 зв.

записові у вживанні за південнослов'янською орфографією букв юса великого (ѣ) та юса малого (ѧ) у позиції після голосних, а у другому — за узусом ділового письменства не використовується буква ѣ, а після голосних пишеться буква ѧ: Варварѣ — Варварѣ; Уліанѣ — Уліанѣ.

В українському зографському Пом'янику двічі фіксується поминання гетьмана Івана Мазепи і його роду, що засвідчує неодноразову пожертву монастиреві. У Зографській обителі продовжували поминати Івана Мазепу і його рід попри анафему, накладену на гетьмана 12 листопада 1708 р. за наказом російського царя Петра І. Зауважимо вагомий факт, що в Пом'янику Пантелеймонівського монастиря Афону, згідно зі спостереженнями А. Турілова, між арк. 95 і 96 по нумерації 1868 р. був вирізаний аркуш з поминанням роду гетьмана І. Мазепи [32, с. 314].

Відзначимо й художнє оздоблення рукопису. Деякі поминання родів прикрашені великими кіноварними ініціалами з рослинними елементами та рослинними віньєтками й рисунками, виконаними кіновар'ю чи коричневим чорнилом в українському народному стилі (див. іл. 17—19).

Українській зографській Пом'яник засвідчує, як багато тодішніх української козацької та церковної еліт залучалися до підтримки Зографського монастиря. Це підтверджує й листування архімандрита афонського Зографського монастиря Євфимія з охочекомонним полковником Іллею Новицьким 1685 р. [33]. У січні — лютому 1696 р. та в січні 1702 р. двічі їздив у зем-

Іл. 17. Арк. 97

Іл. 18. Арк. 91

Іл. 19. Арк. 99

лі Гетьманщини задля збирання пожертв ігумен Зографського монастиря Максим, який мав зустріч з гетьманом Іваном Мазепою й подарував йому в 1696 р., ймовірно, як вдячність за щедру пожертву на монастир, рукопис знаменитого Євангелія апракос, перевиданого згодом за дорученням гетьмана в Києво-Печерській Лаврі Іоасафом Кроковським (друкарня Києво-Печерської Лаври, 1707 р.) [34, с. 302—303; 35, с. 63].

Новизна роботи обумовлена виявленням українського Пом'яника в рукописному конволютному кодексі, у складі з російським Синодиком-пом'яником 1639 р. Уперше проведені дослідження й опис усього кодексу, основна увага приділена українському Пом'янику. Доведено окремішність українського Пом'яника від російського і штучність їх об'єднання під однією оправою.

Висновки. Український зографський рукописний Пом'яник XVII—XVIII ст. є значущими національним історичним джерелом і писемною пам'яткою. Він укладався впродовж 1682—1769 рр. під час збирання зографськими ченцями на землях Гетьманщини та Слобожанщини пожертв на монастир від українських гетьманів та козацької старшини, що також підтримувало існування національного духовного осередку на Афоні. Український Пом'яник, об'єднаний під однією оправою з російським Синодиком-пом'яником 1639 р., не пов'язаний з ним ні часом і місцем написання, ні мовою, типом письма та художнім оздобленням. Російський

Синодик писаний в Москві у 1639 р. церковнослов'янською мовою російської редакції, московським півуставом і скорописом, з пізнішими вписуваннями поминання осіб, зробленими у XVII—XVIII ст. Український Пом'яник почав укладатися тільки в 1682 р., ймовірно, в Чернігові, й доведений до 70-х років XVIII ст. Записи у ньому робилися українськими духовними та світськими особами, книжниками-писцями, канцелярськими писарями, в містах і селищах на Чернігівщині, Київщині, Переяславщині, Полтавщині, Сумщині, Харківщині та ін. Писаний рукопис церковнослов'янською мовою української редакції й староукраїнською мовою, українськими півуставними і скорописними типами письма, у художньому оздобленні використані народні рослинні елементи. Точно не відомо, коли рукописи були поєднані в одній книзі, востаннє кодекс був опрацьований, вірогідно, у другій половині XIX ст.

Книга до сьогодні факсимільно не опублікована, оригінал та електронна копія залишаються малодоступними для широкого кола дослідників. Отримані нами основні кодикологічні та палеографічні метадані сприятимуть подальшому вивченню українського зографського Пом'яника зокрема й кодексу загалом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шумило С.В. «Духовное Запорожье» на Афоне. Малоизвестный казачий скит «Черный Выр» на Святой Горе. Киев : Издательский отдел УПЦ, 2015.
2. Шумило С.В. Нове джерело до біографії І. Мазепи та історії зв'язків української козацької старшини з центром православного чернецтва на Афоні // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. 2016, листопад—грудень № 6 (132). С. 73—84.
3. Шумило С.В. Представники козацько-старшинських родин Чернігово-Сіверщини в афонському Зографському пом'янику XVII—XVIII ст. // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. 2019, листопад—грудень. № 6 (150). С. 41—63.
4. Шумило С.В. Розвиток українсько-афонських духовно-культурних зв'язків у XVII — першій третині XIX ст. : дис... канд. іст. наук. Київ : НАККІМ, 2021. 304 с. URL: <https://www.academia.edu/47493982>
5. Каталогъ, пергаментнимъ и божажнимъ рѣкописей, въ Зографской библиотеке. и вса болгарская словѣсность. писанъ въ лѣто 1895. отъ м: с: з: // Архив на манастира Зограф.
6. Кодов Хр., Райков Б., Кожухаров С. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света Гора. Т. 1. София 1985.
7. Райков Б., Кожухаров С., Миклас Х., Кодов Хр. Каталог на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света Гора. София 1994.
8. Ильинский Г.А. Рукописи зографского монастыря на Афоне София // Известия Русского Археологического Института в Константинополе. 1908. Т. 13. С. 253—276.
9. Белянкин Ю.С. Синодик монастыря Студеница как исторический источник // Российский журнал истории Церкви. 2023. № 4(3). С. 103—114. <https://doi.org/10.15829/686-973X-2023-133>

10. Bobev A. The Slavonic Manuscript Heritage of the Zograf Monastery on Mount Athos — Past and Present // *Z badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi*. 2023. T. 17. Z. 2. P. 241—253. <https://doi.org/10.33077/uw.25448730.zbk.2023.768>
11. Зографска електронна наукоизследователска библиотека. URL: https://slav.unisofia.bg/zograf/pages/show.html?document=Zogr_0077.xml
12. Дергачева И.В. Древнерусский Синодик: исследования и тексты. Серия: Памятники древнерусской мысли: исследования и тексты. Вып. VI. Москва : Кругъ, 2011.
13. Афонский архив XX века. Документы Русского Свято-Пантелеимоновского монастыря. 1917—1941. Москва—Брюссель, 2014.
14. Адруг А.К. Визначна пам'ятка давнього українського малярства. Чернівці, 2001.
15. Абрис Черниговский 1706 г. // Библиотека Российской академии наук, отдел рукописей. Собрание планов, карт, чертежей, рисунков, гравюр Петра I.
16. Пляшко Л. Найдавніший план Чернігова // *Наука і культура. Україна : Щорічник*. Київ, 1989. Вип. 23. С. 241—244.
17. Абрис Чернігівський // *Чернігівщина: Енцикл. довідник / за ред. А.В. Кудрицького*. Київ : УРЕ, 1990. С. 31—32.
18. Адруг А.К. Архітектура Чернігова другої половини XVII — початку XVIII століть. Чернівці : Чернігівський ЦНТЕІ, 2008.
19. Дергачева И.В. Типология синодиков в русской письменности 15—17 вв. // *Методические рекомендации по описанию славяно-русских книг*. Москва, 1990. Вып. 3. Ч. 2. С. 246—270.
20. Белянкин Ю.С. Синодик монастыря Студеница как исторический источник // *Российский журнал истории Церкви*. 2023. № 4 (3). С. 103—115. <https://doi.org/10.15829/686-973X-2023-133>
21. Дианова Т.В., Костухина Л.М. Водяные знаки рукописей России XVII в.: По материалам Отдела рукописей ГИМ. Москва, 1980.
22. Дианова Т.В. Филигрانی XVII века по старопечатным книгам Украины и Литвы : Каталог. Москва, 1993.
23. Гераклитов А.А. Филигрانی XVII века на бумаге рукописных и печатных документов русского происхождения [Послел. и коммент. С.А. Клепикова]. Москва, 1963.
24. Костюхина Л.М. Палеография рукописных книг России XVII века (Полууставные почерки Москвы и русского Севера) : автореф. дис... канд. ист. наук. Москва, 1965.
25. Костюхина Л.М. Книжное письмо в России XVII века. Москва, 1975.
26. Кочетов Д.Б. Русско-афонские связи в XVIII—XIX вв. // *Православная энциклопедия*. Т. 4. Москва: Церковно-научный центр «Православная Энциклопедия», 2002. С. 159.
27. Пешеходца Василия Григоровича-Барского-Плаки-Албова, уроженца киевского монаха антиохийского, путешествие к Святым местам, в Европе, Азии и Африке находящимся, предпринятое в 1723, и оконченное в 1747 году, им самим писанное. В 2 ч. Ч. 1—2. Санкт-Петербург : Тип. Императорской Академии Наук, 1793.
28. Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV—XVIII веках: атлас. Вильнюс : Минтис, 1967.
29. Сиренов А.В. Датировка рукописей по маркировочным знакам бумаги : учебное пособие к курсу «Русская палеография» // Роголин Н.Г., Назаренко К.Б., Сиренов А.В. Специальные курсы по источниковедению истории России. Москва; Санкт-Петербург : Альянс-Архео, 2006.
30. Каманин И. Главные моменты в истории развития южнорусского письма в XV—XVIII вв. // *Палеографический сборник : материалы по истории южнорусского*

- письма в XV—XVIII вв. / сост., вступ. статья И. Каманина. Киев : Изд-во Киевской комиссии для разбора древних актов, 1899. Вып. 1. С. 1—19; табл.
31. Гнатенко Л.А. Відбиття так званого другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу в правописі антропонімів Синодика кінця XVI ст. // *Linguistics*. 1995. № 6. С. 47—53.
 32. Каталог славяно-русских рукописей Афонского Свято-Пантелеимонова монастыря. Серия «Русский Афон XIX—XX веков». Т. 7. Ч. 1. Афон : Русский Пантелеимонов монастырь, 2013.
 33. Лист Зографського архімандрита Євфимія до охочекомонного полковника Іллі Новицького. Прилуки, 16 березня 1685 р. // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, Інститут рукопису. Ф. II. (Історичні матеріали). № 14113.
 34. Остапчук Е. «Та книга Нового Завета, от Святыя Горы Афонския, в дар принесенная»: о единственном старопечатном Евангелии апракос полном (Киев, 1707) // Афон и славянский мир. Сб. 3. Материалы междунар. науч. конф., посв. 1000-летию присутствия рус. мон. на Святой Горе. Киев, 21—23 мая 2015 г. Афон : Пантелеимонов монастырь, 2016. С. 300—310.
 35. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. Київ : Києво-Могилянська академія, 2005.

Отримано 28 вересня 2024 р.

REFERENCES

1. Shumilo S.V. “Dukhovnoe Zaporozhye” na Afone. Maloizvestnyi kazachii skit “Chernyi Vyr” na Sviatoi Gore [“Spiritual Zaporozhye” on Athos. Little-known Cossack hermitage “Chernyi Vyr” on the Holy Mountain]. Kyiv : Publishing Department of the Ukrainian Orthodox Church, 2015. [In Russian].
2. Shumylo S.V. Nove dzherelo do biohrafii I. Mazepy ta istorii zviazkiv ukrainskoi kozatskoi starshyny z tsentrom pravoslavnoho chernetstva na Afoni [A new source for the biography of I. Mazepa and the history of the ties of the Ukrainian Cossack elders with the center of Orthodox monasticism on Mount Athos]. *Siverianskyi litopys: Vseukrainskyi naukovyi zhurnal* [Siverianskyi Chronicle: All-Ukrainian Scientific Journal]. 2016, November—December. No. 6 (132), pp. 73—84. [In Ukrainian].
3. Shumylo S.V. Predstavnyky kozatsko-starshynskykh rodyn Chernihovo-Siverschyny v afonskomu Zohrafskomu pomianyku XVII—XVIII st. [Representatives of Cossack-elders families of Chernihiv-Siversk region in the Athos Zografsky monument of the 17th — 18th centuries]. *Siverianskyi litopys: Vseukrainskyi naukovyi zhurnal* [Siverianskyi Chronicle: All-Ukrainian Scientific Journal]. 2019, November-December. No. 6 (150), pp. 41—63. [In Ukrainian].
4. Shumylo S.V. Rozvytok ukrainsko-afonskykh dukhovno-kulturnykh zviazkiv u XVII — pershii tretyni XIX st. (Disertatsia kandydata istorychnykh nauk) [On the development of the Ukrainian-Athonite spiritual and cultural ties in the 16th century — first third of the 19th century (Candidates thesis)]. Kyiv : National Academy of Management Personnel for Culture and Arts of the Ministry of Culture of Ukraine, 2021. 304 p. [In Ukrainian].
5. Katalog, pergamentnim i bomazhnim rukopisei, v Zografskoi biblioteke. i vsya bolgarskaya slovesnost. pisan v leto 1895. ot m: s: z: [The catalogue, parchment and paper copies, in the Zografsky Library. and all Bulgarian words. written in the summer of 1895. by m: c: h:] // Arkhiv na manastira Zograf [Archives of the Zograf Monastery]. [In Bulgarian].

6. Kodov Xr., Rajkov B., Kozhukharov S. Opis na slavianskite rkopisi v bibliotekata na Zografskiiia manastir v Sveta Gora [Inventory of Slavic manuscripts in the library of the Zograf Monastery on Mount Athos]. Sofia, 1985. Vol. 1. [In Bulgarian].
7. Raikov B., Kozhukharov S., Miklas X., Kodov Xr. Katalog na slavianskite rkopisi v bibliotekata na Zografskiiia manastir v Sveta Gora [Catalogue of Slavic manuscripts in the library of the Zograf Monastery on Mount Athos]. Sofia, 1994. [In Bulgarian].
8. Ilinskii G.A. Rukopisi zografskogo monastyria na Afone Sofia [Manuscripts of the Zograf Monastery on Mount Athos Sofia]. *Izvestiya Russkogo Arkheologicheskogo Instituta v Konstantinopole* [News of the Russian Archaeological Institute in Constantinople]. 1908. Vol. 13, pp. 253—276. [In Russian].
9. Beliankin Iu.S. Sinodik monastyria Studenitsa kak istoricheskii istochnik [The Synodicon of the Studenica Monastery as a Historical Source]. *Rossiiskii zhurnal istorii Tserkvi* [Russian Zhournal of Church History]. 2023. No. 4(3), pp. 103—114. <https://doi.org/10.15829/686-973X-2023-133> [In Russian].
10. Bobev A. The Slavonic Manuscript Heritage of the Zograf Monastery on Mount Athos — Past and Present // *Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi*. 2023. T. 17. Z. 2. P. 241—253. <https://doi.org/10.33077/uw.25448730.zbk.2023.768>
11. Zografska elektronna nauchnoizsledovatelska biblioteka [Zograf Electronic Research Library]. Retrieved from: https://slav.uni-sofia.bg/zograf/pages/show.html?document=Zogr_0077.xml [In Bulgarian].
12. Dergacheva I.V. Drevnerusskii Sinodik: issledovaniia i teksty [Old Russian Synodikon: research and texts]. Series: Monuments of Old Russian Thought: Research and Texts. Iss. VI. Moscow, 2011. [In Russian].
13. Afonskii arkhiv XX veka. Dokumenty Russkogo Sviato-Panteleimonovskogo monastyria [Athos archive of the 20th century. Documents of the Russian St. Panteleimon Monastery]. 1917—1941. Moscow—Brussels, 2014. [In Russian].
14. Adruh A.K. Vyznachna pamiatka davnioho ukrainskoho maliarstva [A notable monument of ancient Ukrainian painting]. Chernihiv, 2001. [In Ukrainian].
15. Abris Chernigovski 1706 g. [Outline of Chernihiv 1706] // Biblioteka Rosiiskoi akademii nauk, otdel rukopisei. Sobranie planov, kart, chertezhei, risunkov, graviur Petra I [Library of the Russian Academy of Sciences, Department of Manuscripts. Collection of plans, maps, drawings, pictures, engravings of Peter I]. [In Russian].
16. Pliashko L. Naidavnishiy plan Chernihova [The oldest plan of Chernihiv]. *Nauka i kultura. Ukraina: Schorichnyk* [Science and Culture. Ukraine: Yearbook]. Kyiv, 1989. Iss. 23, pp. 241—244. [In Ukrainian].
17. Abrys Chernihivskiy [Chernihiv Outline] // Chernihivshchyna: Entsykl. Dovidnyk [Chernihiv Region: Encyclopedia Directory] / A.V. Kudrytskyi (Ed.). Kyiv, 1990. Pp. 31—32. [In Ukrainian].
18. Adruh A.K. Arkhitektura Chernihova druhoi polovyny XVII — pochatku XVIII stolit [Architecture of Chernihiv in the second half of the 17th — early 18th centuries]. Chernihiv, 2008. [In Ukrainian].
19. Dergacheva I.V. Tipologii sinodikov v russkoi pismennosti 15—17 vv. [Typology of synodicons in Russian writing of the 15th — 17th centuries] // *Metodicheskie rekomendatsii po opisaniiu slaviano-russkikh knig* [Methodological recommendations for the description of Slavic-Russian books]. Moscow, 1990. Iss. 3, part 2, pp. 246—270. [In Russian].
20. Beliankin Iu.S. Sinodik monastyria Studenitsa kak istoricheskii istochnik [The Synodicon of the Studenica Monastery as a Historical Source]. *Rossiiskii zhurnal istorii Tserkvi*

- [Russian Journal of Church History]. 2023. No. 4 (3), pp. 103—115. <https://doi.org/10.15829/686-973X-2023-133> [In Russian].
21. Dianova T.V., Kostukhina L.M. Vodiane znaki rukopisei Rossii XVII v.: Po materialam Otdela rukopisei GIM [Watermarks of Russian manuscripts of the 17th century: Based on materials from the Manuscript Department of the State Historical Museum]. Moscow, 1980. [In Russian].
 22. Dianova T.V. Filigrani XVII veka po staropechatnym knigam Ukrainy i Litvy: Katalog [Filigrees of the 17th century from early printed books of Ukraine and Lithuania: Catalogue]. Moscow, 1993. [In Russian].
 23. Geraklitov A.A. Filigrani XVII veka na bumage rukopisnykh i pechatnykh dokumentov russkogo proiskhozhdeniia [Filigrees of the 17th century on paper of handwritten and printed documents of Russian origin] [afterword and comments by S.A. Klepikov]. Moscow, 1963. [In Russian].
 24. Kostukhina L.M. Paleografiia rukopisnykh knig Rossii XVII veka (Poluustavnye pocherki Moskvyy i russkogo Severa) : avtoref. dis... kand. ist. nauk. [Paleography of handwritten books of Russia in the 17th century (Semi-uncial handwritings of Moscow and the Russian North) : (Extended abstract of Candidate's thesis)]. Moscow, 1965. [In Russian].
 25. Kostukhina L.M. Knizhnoe pismo v Rossii XVII veka [Book writing in Russia in the 17th century]. Moscow, 1975. [In Russian].
 26. Kochetov D.B. Russko-afonskie svyazi v XVIII—XIX vv. [Russian-Athos relations in the 18th—19th centuries] // Pravoslavnaia entsiklopediia [Orthodox Encyclopedia]. Moscow: Church-scientific center “Orthodox Encyclopedia”, 2002. Vol. 4, p. 159. [In Russian].
 27. Peshekhodtsa Vasiliiia Grigorovicha-Barskago-Plaki-Albova, urozhenets kievskago monakha antiokhiiskago, puteshestvie k Sviatym mestam, v Evrope, Azii i Afrike nakhodiaschimsia, predpriniatoe v 1723, i okonchennoe v 1747 godu, im samim pisannoe [The journey of the pedestrian Vasily Grigorovich-Barsky-Plaka-Albov, a native of Kyiv, an Antiochian monk, to the Holy Places located in Europe, Asia and Africa, undertaken in 1723 and completed in 1747, written by himself]. In 2 part. Pr 1—2. St. Petersburg, 1793. [In Russian].
 28. Lauciavichius E. Bumaga v Litve v XV—XVIII vekakh: atlas [Paper in Lithuania in 15th — 18th centuries: atlas]. Vilnius, 1967. [In Russian].
 29. Sirenov A.V. Datirovka rukopisei po markirovochnym znakam bumagi : uchebnoe posobie k kursu “Russkaia paleografiia” [Dating Manuscripts by Paper Markings: Tutorial for Course “Russian Paleography”] // Rogulin N.G., Nazarenko K.B., Sirenov A.V. Spetsialnye kursy po istochnikovedeniiu istorii Rossii [Special courses on source studies of Russian history]. Moscow—St. Petersburg, 2006. [In Russian].
 30. Kamanin I. Glavnye momenty v istorii razvitiia iuzhnorusskogo pisma v XV—XVIII vv. [Key moments in the history of the development of southern Russian writing in the 15th — 18th centuries]. *Paleograficheskii izbornik : materialy po istorii iuzhnorusskogo pisma v XV—XVIII vv.* [Paleographic collection: materials on the history of southern Russian writing in the 15th — 18th centuries] / I. Kamanin (Comp.). Kyiv : Publishing House of the Kyiv Commission for the Analysis of Ancient Acts, 1899. Iss. 1, pp. 1—19; tabl. [In Russian].
 31. Hnatenko L.A. Vidbytta tak zvanoho druhoho pivdennoslovianskoho hrafiko-orfohrafichnogo vplyvu v pravopysi antroponimiv Synodyka kintsia XVI st. [Reflection of the so-called second South Slavic graphic and orthographic influence in the spelling of an-

- throponyms of the Synod of the late 16th century]. *Movoznavstvo* [Linguistics]. 1995. No. 6, pp. 47—53. [In Ukrainian].
32. Katalog slaviano-russkikh rukopisei Afonskogo Sviato-Panteleimonova monastyria. Seriia "Russkii Afon XIX—XX vekov" [Catalogue of Slavic-Russian manuscripts of the Athonite St. Panteleimon Monastery. Series "Russian Athos of the 19th—20th centuries"]. Athos: Russian Panteleimon Monastery, 2013. Vol. 7. Part 1. [In Russian].
 33. Fond II. Unit 14113. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
 34. Ostapchuk E. "Ta kniga Novogo Zaveta, ot Sviatyia Gory Afonskiiia, v dar prinesennaia": o edinstvennom staropечатnom Evangelii aprakos polnom (Kyiv, 1707) ["That book of the New Testament, brought as a gift from the Holy Mount Athos": about the only early printed Gospel aprakos complete (Kyiv, 1707)] // Afon i slavianskii mir [Athos and the Slavic world]. Sb. 3. Materialy mezhdunar. nauch. konf., posv. 1000-letiiu prisutstviiia rus. mon. na Svyatoi Gore [Athos and the Slavic World. Collection 3. Proceedings of the international scientific conference dedicated to the 1000th anniversary of the presence of Russian monks on the Holy Mountain]. Kyiv, May 21—23, 2015. Athos: Panteleimon Monastery, 2016. Pp. 300—310. [In Russian].
 35. Pavlenko S. Ivan Mazepa yak budivnychi ukrainskoi kultury [Ivan Mazepa as a builder of Ukrainian culture]. Kyiv, 2005. [In Ukrainian].

Received on September 28, 2024

Serhii Shumylo

Department of Classics, Ancient History, Religion and Theology, University of Exeter (Exeter, United Kingdom)

ORCID: 0000-0001-7041-7766

E-mail: institute@afon.org.ua

Liudmyla Hnatenko

V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0001-5287-0081

E-mail: gnatenko.manus@gmail.com

UKRAINIAN ZOGRAF POMYANYK OF 17th — 18th CENTURIES: ARCHAEOGRAPHIC EXPLORATION

The goal of the work is to study the original Ukrainian Zograf Pomyanyk of the 17th — 18th centuries, which is contained in a manuscript convolute together with the Russian **Synodicon-Pomyanyk** of 1639 (Mount Athos, Zograf Monastery, storage code Zogr. 77). To conduct a description of the entire codex based on codicological and paleographic research. The **methodological foundations** of the research are based on the principles of historicism, scientific objectivity, and systematicity; codicological and paleographic methods of analysis, which contributed to obtaining the latest data, were applied. The **novelty of the work** is the discovery of the Ukrainian Pomyanyk in a manuscript convolute codex, together with the Russian Synodicon-Pomyanyk of 1639. For the first time, a study and description of the entire codex was conducted, paying primary attention to the Ukrainian Pomyanyk. The separateness of the Ukrainian Pomyanyk from the Russian Pomyanyk and the artificiality of their unification under one frame were proven. **Conclusions.** The Ukrainian Zograf manuscript

Pomyanyk of the 17th — 18th centuries is a significant national historical source and written monument. It was compiled in 1682—1769 during the collection by monks in the lands of the Hetmanate and Slobozhanshchyna (Sloboda Ukraine) of generous donations to the monastery from Ukrainian hetmans and Cossack elders, which also supported the existence of a national spiritual center on Mount Athos. The Ukrainian Pomyanyk, united under one frame with the Russian Synodicon-Book of Commemoration of 1639 (Moscow), is not related to it by the time and place of writing, language, type of writing and artistic decoration. The Ukrainian Pomyanyk began to be composed only in 1682, probably in Chernihiv, and was completed in the 1770s. The manuscript is written in Church Slavonic of the Ukrainian edition and in Old Ukrainian, in Ukrainian semi-permanent and cursive writing styles, and folk plant elements were used in artistic decoration. Entries in it were made by Ukrainian clergy and lay persons, scribes, office clerks, in cities and towns in Chernihiv, Kyiv, Pereyaslav, Poltava, Sumy, Kharkiv regions, etc.

Key words: Mount Athos, Holy Mountain, Zograf Monastery, Zograf Synodicon, Book of Commemoration, Ukrainian Zograf Pomyanyk of 17th — 18th centuries, Russian Synodicon of 1639, convolute, manuscript, codicological and paleographic metadata.

<https://doi.org/10.15407/rksu.36.085>

УДК 929:80ПоповП.+930.253]:378.4(475.1)

Віктор Короткий, кандидат історичних наук,
професор кафедри давньої та нової історії України
історичного факультету, Київський національний університет
імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

ORCID: 0000-0003-0448-1967

E-mail: korotkyi@knu.ua

Василь Ульяновський, доктор історичних наук, професор,
професор кафедри давньої та нової історії України
історичного факультету, Київський національний університет
імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)

ORCID: 0000-0003-0536-8835

E-mail: ulianovsky@knu.ua

НА ЖИТТЄВОМУ І СВІТОГЛЯДНОМУ РОЗДОРІЖЖІ: ВАРШАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ У ЖИТТІ ПАВЛА ПОПОВА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ОСОБОВОГО ФОНДУ)

Мета роботи. На основі матеріалів особового фонду П.М. Попова, переважно його щоденників, дослідити один з періодів життя знакового для радянської доби науковця і педагога, що охоплював час його навчання у Варшавському університеті; побачити й усвідомити цей процес не лише через призму поглядів нашого героя, але й у більш широкому контексті історії Варшавського університету та суспільних рухів Російської імперії. Такий підхід дозволив уточнити частину інформації, яка оприлюднена в щоденникових записах, але виявилася недостативною. **Методологія дослідження.** Для відтворення варшавського періоду життя П.М. Попова використовувалися теоретичні засади і методологія сучасної біографістики. Застосовувалися також історико-порівняльний і дедуктивний методи дослідження. **Наукова новизна.** Уперше проаналізовано весь комплекс матеріалів особового фонду

Цитування: Короткий В., Ульяновський В. На життєвому і світоглядному роздоріжжі: Варшавський університет у житті Павла Попова (за матеріалами особового фонду). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2025. № 1 (36). С. 85—120. <https://doi.org/10.15407/rksu.36.085>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

П.М. Попова, який зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (фонд 285, 7795 од. зб.), про навчання фондоутворювача у Варшавському університеті. Частково реконструйовано перебіг життя студента у Варшаві та поза її межами. Особлива увага акцентується на світоглядних пошуках героя, які найбільш характерно проявляються під час остаточного вибору факультету навчання. Обрання історико-філологічного, а не юридичного факультету визначило подальший життєвий шлях Попова-науковця. **Висновки.** Нині відсутня повноцінна наукова біографія П.М. Попова, хоча перші кроки у цьому напрямі, завдяки опублікованим матеріалам до його життєпису, зроблені. Період навчання Попова на історико-філологічному факультеті Варшавського університету надовго визначив життєві пріоритети та основні напрями наукових інтересів ученого-гуманітарія. Університет Св. Володимира розширить спектр та здійснить певне коригування його наукових зацікавлень, але не змінить їх докорінно.

Ключові слова: П.М. Попов, біографістика, Варшавський університет, історія вищої школи, історія України.

Актуальність теми дослідження. Біографістика — явище надзвичайно складне і багатогранне. Вона має багатовікові традиції і є однією з найстаріших галузей історичної науки, що формувала методику історіописання. Біографістика давно перетворилася на окрему галузь знань і використовується вченими як теоретичне і методологічне підґрунтя наукових людинознавчих студій. Людиноцентризм набув статусу методологічного інструментарію, який заповнив частину теоретичних лакун гуманітарних наук. Залучення біографістики до розв'язання наукових проблем відкрило її нові можливості, водночас обумовивши й появу нових проблем. У першій чверті XXI ст. біографічні дослідження як дієвий спосіб осмислення особистісного чинника в історії науки набули нового наповнення. Результатом стала низка нових теоретичних досліджень у царині біографістики, присвячених вивченню знакових постатей науковців різних епох.

Публікація присвячена П.М. Попову, а саме — варшавському періоду його життя. Павло Миколайович Попов (1890—1971) належить до грона непересічних і знакових для наукового життя України (від початку XX ст. до кінця 1960-х років) особистостей. Він без перебільшення може вважатися показовою постаттю науковця перших п'ятдесяти років радянської влади — літературознавець, мистецтвознавець, книгознавець, музеєзнавець, фольклорист, колекціонер, член-кореспондент АН УРСР (від 1939 р.), професор кафедри історії української літератури Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка, завідувач відділу рукописів ВБУ та співробітник низки інститутів ВУАН, науковий співробітник Інституту українського фольклору (1938—1971). Навіть не повний перелік його посад, звань, наукових уподобань та захоплень засвідчує значимість та унікальність цієї непересічної особистості — своєрідного антикварія XX ст., який не лише збирав книги та документальні пам'ятки минулих часів, але й широко використовував їх для підготовки своїх праць. Попов належить до не-

численної когорти науковців-гуманітаріїв, сформованих на ґрунті суспільних цінностей кінця XIX — початку XX ст., які адаптувалися до непростих умов радянської дійсності. Йому вдалося не лише уникнути репресій, а й зберегти власні архів та бібліотеку. Він уособлює тяглість різних складових української історіографічної традиції, коли історіописання та антикварна діяльність злилися в органічне ціле.

Різноманітні, численні й ретельно підібрані матеріали особового фонду П.М. Попова (фонд 285), який зберігається в НБУВ разом з його унікальною бібліотекою, уможливають реалізацію більшості завдань, які постають перед сучасними дослідниками життя та діяльності вченого. Але, навіть з огляду на це, ще й досі відсутнє узагальнююче монографічне дослідження про П.М. Попова. Його появі можуть сприяти дослідження окремих періодів життя цієї непересічної особистості, тим більше, що сам науковець підготував і постійно оновлював матеріали до власної біографії.

Аналіз досліджень і публікацій. Публікацій, присвячених науково-педагогічній, популяризаторській і громадській діяльності П.М. Попова, налічується чимало. Ще більше інформації про нього міститься в історіях інституцій, де він працював. Ними є установи Академії наук УРСР та колишнього Музейного містечка на території Києво-Печерської Лаври, Київський державний університет ім. Т.Г. Шевченка й інші. Ця інформація доповнюється статтями в довідникових та енциклопедичних виданнях, а також публікаціями до ювілейних дат ученого-енциклопедиста. Останні підготовлені переважно учнями та колегами і засвідчують їхнє бачення постаті Попова. Детальніше див.: Герасименко Л., Короткий В., Тіщенко І. Публікації та згадки про П.М. Попова на сторінках друкованих видань [9, с. 55—120]. Проте весь цей багатовекторний спектр публікацій містить лише незначні вкраплення біографічного матеріалу з його особового фонду, що унеможливує як повноцінне висвітлення окремих етапів становлення науковця, так і підготовку монографічного дослідження про нього.

Дослідженню тернистого шляху становлення Попова-науковця присвячені нечисленні роботи. Першою стала невелика колективна розвідка О.І. Білецького, Г.С. Сухобрус і Ф.Я. Шолома в серії «Вчені Української РСР» (Київ, 1991) [4]. Згодом до вивчення питань становлення Попова-вченого долучились І.Д. Лисоченко [37, с. 156—168; 38, с. 440—452], Л.А. Дубровіна [13], О.П. Степченко [52], Л.Г. Рева [48], В.А. Короткий [33] та інші. На особливу увагу заслуговує колективне видання «Антикварій XX століття: матеріали до життєпису Павла Попова» (Київ, 2024) [9]. Воно складається з кількох розділів, зокрема бібліографії праць ученого та публікацій про нього, стислого опису його особового фонду, який зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), та фотолітопису життя, зібраного самим фондоутворювачем. Але в жодній з публікацій варшавський період життя П.М. Попова спеціально не досліджувався.

Мета роботи. На основі матеріалів особового архіву П.М. Попова, переважно його щоденників, дослідити один з періодів життя і становлення знакового для радянської доби науковця і педагога, що охоплював його навчання у Варшавському університеті.

Виклад основного матеріалу. 16 липня 1910 р. випускник Курської духовної семінарії (далі — КДС) Павло Попов попрямував з рідного села Черепівка до сусідніх Тернів. Звідти він відправив документи до Варшавського університету з проханням про зарахування його студентом історико-філологічного факультету [25, арк. 2].

Такий крок — іти «по светской части» — дався йому непросто. Він сам зізнається у цьому. У щоденнику читаємо: «Чего мне стоило это решение? Сколько я мучился, стараясь заглянуть в будущее, стараясь узнать, что лучше: академия или университет, — сытость или голодовка, наука или богословщина? Сколько ходил из угла в угол, сколько провел бессонных часов, напрягая мысль? Университет мне грозит тяжелой перспективой недоедания, так рискованного при моем слабом здоровье. Тут же в темноте, пред моим мысленным взором стоит толстая отвратительная старуха-академия, ханжа, лицемерка, из тех, что мягко стелют, да жестко спят» [25, арк. 2—3].

Після важких багатомісячних роздумів остаточний крок на користь Університету був зроблений. Документи для зарахування до Варшавського університету були відправлені. Заспокоюючи себе і виправдовуючи власний вибір, колишній семінарист зафіксує, не без долі смутку, один з найпереконливіших власних аргументів на користь світської освіти. «Я ведь знаю жизнь духовных училищ, — напише він у день народження, — знаю, как там калечат, развращают простые детские души» [25, арк. 4].

Довго чекати відповіді не довелося. 19 серпня 1910 р. П. Попову був направлений відкритий лист з Варшавського університету за підписом ректора Є. Карського. А вже через декілька днів — 24 серпня він отримав його з інформацією про зарахування своєкоштным студентом Варшавського університету. У листі також інформувалося, що навчання розпочинається 1 вересня, а кошти за перший семестр навчання в розмірі 50 рублів потрібно перевести до 20 вересня [23, арк. 1—1 зв.].

У записі П. Попова, датованому 22 серпня того ж року, читаємо: «Сейчас получил уведомление от Ректора Варшавского университета проф. Е.Ф. Карского о том, что я принят на историко-филологический факультет. Это немного меня облегчило. Хотя я и знал наверное, что меня примут (в аттестате у меня все пятерки), но все же не был спокоен до тех пор, пока меня не известили об этом» [25, арк. 19]. Турботи і переживання з приводу вступу до Варшавського університету залишилися в минулому.

Згодом П. Попов так прокоментує власний шлях до Варшави: «Окончив в 1910 году Курскую семинарию первым учеником из 99 выпускников трех отделений и получив назначение в любую из тогдашних академий (Пе-

тербургскую, Московскую, Киевскую или Казанскую) “на казенный счет”, то-есть на 4-летнее бесплатное обучение и содержание, я решительно отказался от этой “чести” и подал заявление в университет, против желания деда, который был возмущен этим моим непочтительным поступком, “дерзостью”, “изменой церкви”. Многосемейный наш отец (7 тогда детей) не имел возможности содержать меня в университете, хотя и сочувствовал моему решению» [24, арк. 46].

Слід зазначити, що студент Варшавського університету мав певні проблеми з платою за навчання та фінансуванням власного утримання. Проте вони, як свідчать його щоденникові записи, не набули критичного характеру і не перешкоджали здобуттю освіти. Першокурсник жив у кімнаті на двох, відвідував театри та музичні концерти, що засвідчувало наявність певного рівня його матеріального забезпечення.

Варшава впродовж тривалого часу не мала власного Університету. Університетською Меккою для поляків був Ягеллонський університет у Кракові й частково Львівський університет. Варшавський університет був відкритий 1815 р., але після польського повстання початку 1830-х років його закрили. Лише 1862 р., за часів ліберальних реформ Олександра II, було відновлено вищу школу у Варшаві під титулом Головної школи [55; 36; 7]. Проіснувала Головна школа недовго, оскільки не сприяла русифікаторській політиці у Привіслинському краї, яка суттєво загострилася після Січневого повстання 1863—1864 рр. У рамках колонізаторської політики на її базі 8 (20) червня 1869 р. був створений російськомовний імператорський Варшавський університет з такими факультетами: історико-філологічним, фізико-математичним, юридичним та медичним. Він проіснував у Варшаві до 1915 р. [14; 20; 40; 60]. Згодом, через воєнні дії, спричинені Першою світовою війною, Варшавський університет евакуювали до Москви, а звідти до Ростова-на-Дону [3; 58]. Головним ідеологічним завданням Варшавського університету, на думку С.В. Рождественського, було «единение Царства Польского с Россией» [49, с. 587—590]. Радянські науковці в 1935 р. визначали його так: «Задача Варшавского императорского университета была определенная: обеспечение проведения колонизаторской политики русского самодержавия путем всемерного содействия русификации края т. наз. “Царства польского”» [12, с. 36]. Результатом такої політики, зауважували ростовські вчені, стало те, що «по составу студенчества и профессуры Варшавский университет был русским, а не польским» [12, с. 37].

Для здійснення своєї «місії» Варшавський університет отримав спеціальний статут, за яким, зокрема: позбавлявся автономії й цілковито підпорядковувався Міністерству народної освіти; його програма уподібнювалася навчальному циклу інших російських університетів, і зовсім не враховувалася національна специфіка (полоністику запроваджено не було), натомість додатково мали викладатися російська мова й історія; мовою

викладання визнавалася лише російська; Міністерство народної освіти на власний розсуд заповнювало вакантні посади переважно російськими викладачами [19, с. 198].

Спеціальний статус Варшавського університету обумовлювався особливостями національної політики Російської імперії як щодо власних окраїн, так і національних груп, які там мешкали [18; 40]. Тому впродовж 1870—1900 рр. серед усіх професорів, доцентів, лекторів та іншого педагогічного персоналу Варшавського університету лише 21 % становили поляки, 63 % — росіяни, 11 % — німці та євреї, 5 % — чехи, італійці, французи та ін. [2, с. 57].

Польський історик Іренеуш Ігнатович писав, що Варшавський університет не викликав симпатій у поляків, які усвідомлювали, що він виник на місці ліквідованої 1869 р. Варшавської Головної школи і вбачали у ньому інструмент русифікації Привіслинського краю [59]. Через це впродовж десятків років Варшавський університет сприймався поляками як чужорідний організм, як частина ворожої державної машини [61]. Одними з причин несприйняття польським суспільством російськомовного Варшавського університету стали діаметрально протилежні концепції національного будівництва, а також різне бачення поляками і росіянами концепції національної освіти.

Зацікавлення історією Варшавського університету продовжує зростати не лише в Польщі, але й поза її межами. Про це свідчать численні публікації, щоправда їхні автори часто мають діаметрально протилежні позиції в поглядах на окремі проблеми університетської історії — зокрема питання русифікації [62]. Русифікаторська політика імперської влади щодо студентів Варшавського університету була надзвичайно витонченою. Адже він був створений у першу чергу не для російськомовної молоді, а з метою підготовки польської молоді до імперської державної служби у Привіслинському краї [19; 20].

Випускник КДС П. Попов вступив до Варшавського університету тому, що інші університети Російської імперії під тиском синоду і міністра народної освіти Кассо тоді не приймали колишніх семінаристів. Натомість Варшавський університет брав їх на навчання, хоча російське законодавство, що регулювало цей процес, було доволі мінливим. Приміром, станом на 1875/76 навчальний рік у ньому нараховувалося 40 випускників духовних семінарій [10, с. 195]. Це відповідало засадам тогочасної політики русифікації Польщі. Проте вже 20 березня 1879 р. був виданий закон, який забороняв випускникам православних духовних семінарій вступати до університетів та інших вищих навчальних закладів (за винятком історико-філологічних інститутів і Ярославського Демидовського ліцею) без складання іспитів у гімназіях, підвідомчих Міністерству народної освіти [2, с. 58].

Названий вище законодавчий акт призвів до різкого скорочення у Варшавському університеті кількості російськомовних студентів. Ситуація, з урядової точки зору, ставала загрозливою. Тому в 1886 р. знову було тим-

часово дозволено приймати на фізико-математичний та історико-філологічний факультети Варшавського університету випускників православних духовних семінарій, які закінчили повний курс семінарської освіти за першим розрядом [2, с. 59]. Аналіз кількісних характеристик студентів Варшавського університету, які закінчили духовні семінарії, проведений Єжи Брауном, засвідчує, що впродовж 1893—1904 рр. їхня кількість змінювалася з 2,7 % до 4,6 % від загального числа студентів [57, с. 33].

Під час революції 1905—1907 рр. частина студентів Варшавського університету стала її активними учасниками. Боротьба зі студентським рухом призвела до закриття Університету на три роки. І лише в 1908/09 навчальному році було відновлено навчальний процес на перших курсах усіх факультетів. У цей період документи до Варшавського університету подавала переважно російськомовна молодь з різних регіонів імперії. Цьому сприяли нові правила прийому на навчання, які надавали їй преференції перед поляками та представниками інших національностей, зокрема євреями.

Через відсутність достатньої кількості абітурієнтів Міністерство народної освіти в 1908 р. знову дозволило випускникам православних духовних семінарій навчатись у Варшавському університеті [21, с. 30]. Семінаристи, незалежно від часу закінчення навчального закладу, зараховувалися на всі факультети Варшавського університету без додаткових іспитів у гімназіях. Наслідки таких дій влади не забарилися. Уже в 1909 р. серед студентів університету $\frac{2}{3}$ були випускниками православних духовних семінарій. Через декілька років, уже на початку 1913 р., семінаристи становили майже половину від загальної кількості студентів Варшавського університету [34].

Отже, 1910 р. випускник КДС П.М. Попов розпочав навчання на історико-філологічному факультеті Варшавського університету. На початок академічного року в Університеті навчалися понад дві тисячі студентів, з якими працювали більш як 130 викладачів. Кількість слухачів становила: на історико-філологічному факультеті 439 осіб, на фізико-математичному — 236, на юридичному — 797, на медичному — 530 [14, с. 19].

Станом на 1 січня 1910 р. у складі Варшавського університету знаходилися: бібліотека, 21 кабінет (у т. ч. нумізматичний), 7 лабораторій, астрономічна обсерваторія і музей старожитностей. З науковою та навчальною метою Університет використовував музей образотворчих («изящных») мистецтв, ботанічний сад та 10 клінік, які не були йому підпорядковані. При Університеті діяли два навчальні заклади: повивальний інститут і фельдшерська школа, а також три наукові товариства: російське медичне, дослідників природи та історії, філології і права [7, с. 637].

Структура історико-філологічного факультету Варшавського університету визначалася статутом 1869 р. [54]. Він, за невеликими відмінностями, наслідував основні положення загальноросійського університетського статуту 1863 р. Основний документ Університету Варшави передбачав

функціонування історико-філологічного факультету у складі 9 кафедр, а саме: «1. Философии: а) логика, б) психология, в) история философии; 2. Греческой словесности: а) греческий язык и толкование авторов, б) история греческой литературы, в) греческие древности; 3. Римской словесности: а) латинский язык и толкование авторов, б) история римской литературы, в) римские древности; 4. Сравнительной грамматики славянских и других языков; 5. Русского и церковнославянского языков и истории русской литературы; 6. Истории всеобщей литературы; 7. Славянской филологии: а) славянские языки: польский, чешский, сербский и др., б) славянские древности; 8. Всеобщей истории и 9. Русской истории» [54, с. 126—127].

Означена структура історико-філологічного факультету була майже незмінною впродовж 46-річної історії Варшавського університету. Спроби відкрити нові кафедри, а саме — польської мови, історії польської літератури, історії Польщі, історії Церкви, археології, теорії та історії мистецтва, географії та етнографії, не були успішними. Проте деякі дисципліни, які відповідали профілю запланованих кафедр, поступово, але все ж почали з'являтися у розкладі занять [2, с. 84]. Дослідники історії вищої школи наголошують, що історико-філологічний факультет мав найвищу плинність педагогічних кадрів у Варшавському університеті. Статистика свідчить, що лише за 30 років (до 1900 р.) на дев'ятих кафедрах цього факультету змінилося 77 викладачів. А це, своєю чергою, засвідчило, що на факультеті, який за кількістю студентів був серед найменших, у різний час працювала найбільша кількість викладачів [59, с. 426—427].

На початку ХХ ст. історико-філологічний факультет Варшавського університету, навіть з огляду на панівну атмосферу розрізненості й відособленості викладачів і студентів, конфлікти в академічному середовищі та домінування політичних уподобань над науковими, виступав потужним науковим осередком. У ньому були сконцентровані авторитетні фахівці з різних теоретичних дисциплін славістичного циклу, що багато в чому визначало рівень підготовки майбутніх філологів-славістів [42; 41; 56; 2].

Варшава приємно вразила і зачарувала П. Попова. Перебуваючи під впливом захоплення містом, він на два тижні забув про свій щоденник. Саме переважно за його допомогою ми відтворимо найважливіші фрагменти життя і навчання нашого героя у Варшаві. Щоденникові записи допоможуть «оживити» розрізнену мозаїку «офіційної» версії біографії вченого. 12 вересня 1910 р. ним зроблений запис: «Сейчас я сижу в чистенькой, светлой, веселой комнатке на Маршалковской ул. дом 108 кв. 15. За столом, среди кучи разложенных бумаг. В открытое окно врывается отдаленный шум большого города: свистки с близкого Варшавско-Венского вокзала, треск пролеток, шум трамваев и тревожные их звонки» [25, арк. 22].

Зізнання студента: «Я чувствую себя отлично», — найповніше характеризує його внутрішній стан, такий чутливий до змін настрою. Не часто

П. Попов знаходився в повній гармонії із собою. «Любуюсь здешними парками и цветниками, — писав він. — С каким вкусом они разбиты, с каким старанием они поддерживаются! В двух здешних парках — Саксонском и Королевском, особенно в последнем, неосторожный посетитель может даже заблудиться. До того они велики. Вообще, в Варшаве масса растительности. На улицах — аллеи на площадях — цветники и сады!». Він зачарований великою кількістю зелені й вулицями виняткової чистоти. «Воздух здесь, — читаємо в щоденнику, — удивительно свеж» [25, арк. 22, 24, 25]. Це спонукає П. Попова пішки, із задоволенням і без напруження, долати чималу відстань до Університету.

Спостерігаючи за новим для себе життям варшав'ян, студент зауважував: «Народ в Варшаве щеголеватый. Варшавяне любят наряжаться, и нужно отдать им справедливость, одеваются со вкусом. Особенно это нужно сказать о варшавских женщинах. Они очень изящные». Жіноча краса не залишала Попова байдужим, і він був її поціновувачем упродовж усього життя. Колишній семінарист вважав варшавську людність красивою і порівнював її з російською. Висновки були не на користь останньої. «Польский народ, — на думку П. Попова, — красивее русского. Сужу, правда, по нашей Курской губернии и по Варшаве» [25, арк. 25]. Далі сторінка щоденника заклеєна папером, що демонструє небажання автора зберегти первісний текст записів для нащадків. Попов часто застосовуватиме цей метод, який засвідчує постійну роботу над текстом щоденників.

Під враженням від побаченого 14 вересня 1910 р. у старій Варшаві студент напише: «Могу смело сказать, что кто не видел этого «старого міста», не видел Варшавы. Старинные, крытые черепицей, средневековой архитектуры дома, кривые, узкие, как щели, переулки, стариннейшие, пережившие много столетий костелы и католические монастыри — все это до того своеобразно, до того интересно, что я никогда не променял бы эту часть города на всю остальную Варшаву». І далі пояснить чому: «Остальной город — обыкновенный современный европейский город. Огромные дома действительно поражают своей величиной и роскошью, парки — красотой, улицы — чистотой, но все это можно увидеть и в другом большом современном городе, хотя бы в том же Петербурге. Но старого королевского замка, колонны — памятника Сигизмунду III, старинных палаццо, принадлежавших польским магнатам, — и прочих остатков былой роскоши и величия нигде, кроме Варшавы, не найдешь» [25, арк. 26, 27].

Ставлення до польського питання сформувалося в П. Попова, очевидно, не відразу. Записи в щоденнику свідчать про певну зміну його поглядів, сліди коригування яких відразу помітні. Ще 14 вересня 1910 р., захоплюючись старою Варшавою, він напише: «Среди этих памятников старины я на несколько минут перенесся во времена шумной, задорной, развеселой Речи Посполитой. Жаль все-таки поляков. Потеряли государственную

самостоятельность и теперь теряют постепенно национальный облик. Государства Польского, когда-то игравшего важную роль в Европе, как не бывало. Но народа польского царизму не стереть. Не расплавляется он среди других: русских, немцев, евреев. К этому, как видно, царизм клонит, но этого не будет» [25, арк. 27]. Фрагмент цього запису, з очевидним виявом симпатії до польського народу, зазнавав втручання шляхом видалення частини тексту та його подальшого редагування. Цей факт засвідчує певне коригування авторської позиції у ставленні до поляків та польського питання. Пізніше втручання в текст щоденника могло змінити її докорінно.

Згодом варшавський студент залишив власні враження про ставлення мешканців міста до студентів на початку ХХ ст. У березні 1911 р. він напише: «В Варшаве студентов не то что презирают, а как-то игнорируют. Впрочем, если студент подает хоть малейший к этому повод, то его презирают». Далі він пояснює власну позицію: «Но мы студенты знаем, что у себя на родине мы — желанные люди, и сознание этого заставляет нас стоически относиться к своему положению в Варшаве. Затем мы — русские в Варшаве “господа положения”, с которыми так или иначе нужно считаться. Наконец, не все нас не выносят. Есть поляки, которые очень хорошо относятся к студентам» [26, арк. 36]. Отже, у варшавський період життя Павло Попов принаймні на рівні щоденника проголошував себе «руським». Цей факт частково пояснює численні в подальшому коригування поглядів науковця на національне питання.

Щоденники П. Попова містять мало інформації про варшавське університетське життя загалом і навчальний процес, зокрема. Офіційні документи Університету свідчать, що найвідомішими лекторами історико-філологічного факультету цього періоду були: відомий учений-славіст, майбутній академік АН СРСР Є.Ф. Карський — дослідник українського, російського та білоруського фольклору; В.А. Францев — знаний фахівець зі славістичних дисциплін; І.І. Замотін — історик російської літератури та інші [43]. За інформацією сучасників, лекції Є. Карського засвідчували енциклопедичність його світогляду, надзвичайну широту фактографічної бази, фундаментальність теоретичних узагальнень і строгість наукового методу. Цими рисами характеризуються і його праці, які вирізнялись об'єктивністю, неупередженістю, критичним аналізом нових наукових доктрин. Учений застосовував найбільш ефективні методи досліджень, опираючись на достовірні факти живих мов і писемних пам'яток, залучаючи для вирішення проблемних питань лінгвістики досягнення історії, археології, етнографії, палеографії та інших галузей гуманітарних знань [5]. Майбутній академік Академії наук СРСР у своїх роботах досліджував також питання українського мовознавства, що, очевидно, вплинуло й на подальше зацікавлення П. Попова проблемами української діалектології. У загальній лінгвістичній концепції Є. Карського питання україністики посідали важливе місце поруч з питаннями південно- і західнослов'янської, російської

та білоруської мов. Його цікавили малодосліджені пам'ятки, що проливали світло на історію української мови, окремі явища фонетики, граматики і лексики українських говірок у їхній взаємодії з говірками сусідніх народів — білорусів і росіян. Крім того, учений вивчав українську мову з метою з'ясування історичної взаємодії східнослов'янських мов, а також взаємодії існуючих на той час українських, білоруських і російських діалектів, особливо у зв'язку з проблемою географічного поширення останніх. Українознавчим зацікавленням Є.Ф. Карського М.Г. Булахов присвятив окремий розділ монографії про життя, наукову і громадську діяльність ученого [6, с. 145—169]. Білоруський дослідник визнає: «К сожалению, деятельность Е.Ф. Карского в области украинского языкознания изучена еще недостаточно» [6, с. 168—169]. Разом з тим варто визнати, що початок мовознавчих зацікавлень П. Попова слід шукати у варшавському періоді його життя і не остання роль у цьому, очевидно, належить Є. Карському.

Розмірене студентське життя П. Попова у Варшаві одного дня різко змінилося. 7 листопада 1910 р. помер Лев Толстой. Звістка про це миттєво облетіла Російську імперію [11]. А вже 12 листопада того ж року студент Варшавського університету залишив допис у щоденнику про так звану «толстовскую историю», яка, за свідченнями П. Попова, призвела до його звільнення з Університету. Наступний допис у щоденнику П. Попова датується 15 листопада, і зроблений він уже в Україні, в рідній Черепівці. Ніякої інформації про причини приїзду додому він не містить. Там читаємо: «Уже внезапно я дома. “Отдыхаю” от двухмесячного пребывания в Варшаве». Цитований вище текст зазнав пізнішого авторського втручання. Слова «внезапно» і «пребывания» замінили написану раніше, але, на жаль, невідому нам частину тексту.

Вітчизняна біографістика оприлюднює різні причини, які змусили П. Попова залишити Варшавський університет восени 1910 р. Найпоширеніша за радянських часів версія зводилася до його участі у студентському русі. Так, в ювілейній статті до 80-річчя з дня народження вченого читаємо: «Однак студентські заворушення, які проходили після смерті Л.М. Толстого, призводять до того, що П.М. Попова, як одного з учасників студентського руху, висилають з Варшави» [32, с. 91].

Нині, на жаль, нам недоступна інформація Варшавського жандармського управління та Ради Варшавського університету, яка може пролити більше світла на участь П. Попова в так званій «толстовській справі». Недослідженими залишилися й архівні матеріали Міністерства народної освіти та канцелярії попечителя Варшавського учбового округу, які можуть допомогти уточнити як причину вислання студента-філолога з Варшави, так і мотивацію дозволу на відновлення навчання у Варшавському університеті.

Смерть Л. Толстого в листопаді 1910 р. не була несподіваною. Проте представники різних політичних сил, державних інституцій і церкви

відреагували на неї по-різному [39; 44]. Рух політичного протесту, яким у Російській імперії відгукнулися на смерть Л. Толстого, відбувався всупереч діям влади і церкви. Він став поштовхом до подальшого загострення політичної ситуації у країні. У перших лавах протестувальників традиційно виступило студентство.

За сумлінно редагованими пізніше щоденниками П. Попова його участь у так званій варшавській «толстовській історії» обернулася для нього начебто висилкою за місцем проживання батьків. Восени 1910 р., перебуваючи в рідній Черепівці, студент П. Попов мріяв про кохання, змальовував для себе «образ девушки, в который я <...> не замедлил влюбиться». Під час читання, зізнавався він, «незаметно, как бы тайком от себя, оторвешься и придаешься мечтаниям. О чем? О всем и не о чем. О громкой профессорской деятельности, о хорошей, умной, красивой жене, о своих бывших симпатиях» [25, арк. 40—41]. Утім, записи Павла цього періоду чомусь не мають жодного натяку на варшавські події. Ніякої стурбованості долею учасників протестів також не виявлено.

Під кінець року П. Попов традиційно для себе багато розмірковував про сенс життя, кохання, науку, літературу та мистецтво. Ці роздуми переважно «розхристані», а тому майже не піддаються систематизації. Для прикладу оприлюднимо декілька з них: «Науки и искусства средства, целью которых служит жизнь. Они — средства украсить жизнь, наполнить ее, расширить ее в ширину, глубину и высоту». «Как ни хороша мечта, но жизнь еще лучше. Как ни красива любовь у поэтов, но она еще красивее, когда переживаешь ее в действительности, когда непосредственно на себе самом почувствуешь ее жгучесть, ее радости и муки». А далі резюме: «И так, побольше жизни, поближе к жизни» [26, арк. 5—7].

Під час вимушених вакацій кінця 1910 р. П. Попов знаходився переважно в рідному селі Черепівці, бував у Миколаєвці, де закохався в чарівну вчительку «Е.И.К». Іноді студент навідувався до Путивля, а там «это звание <...> не утеряло еще своего бывшего очарования». Оповідь про зустрічі під час перебування в Путивлі побіжно подає інформацію про тогочасні наукові вподобання П. Попова. З переданої розмови з «дядею Колей» дізнаємося, що студент цікавився російським народним побутом та усною народною творчістю. Ці розмови, як пише він, «укрепили мою решимость заняться этнографией. Я подумываю и о том, не заняться ли мне историей древней русской и украинской литературы, вместо новой» [26, арк. 7, 11, 13, 14]. Слова «и украинской» дописані значно пізніше. Сам Павло Миколайович згодом зізнався, що інтерес до української літератури виник у нього вже протягом навчання в Університеті Св. Володимира в Києві.

На початку 1911 р., під час перебування в Черепівці, П. Попова не полишали роздуми про власну долю і сенс життя. Його переживання і не завжди світлі роздуми знайшли місце на сторінках щоденника. 1 січня 1911 р. він

напише: «Мне хочется разобраться получше, где причина такой бедности моей жизни. В том ли, что судьба скупится по отношению ко мне, что она, будучи щедрой к другим, наполняя жизнь других светлыми минутами, радостью, успехами, тщательно обходит меня? Вряд ли так! На судьбу мне нечего жаловаться. Да и вообще, глупо делают те, кто, не разбираясь, все сваливает на “судьбу”» [26, арк. 23]. Сумні роздуми завершаються тезою про те, що доля — «результат наших поступков, желаний, привычек, нашей душевной организации». Доволі розлогі роздуми студент Варшавського університету підсумовує двома девізами, які обрав для себе як керівництво до дії в новому році «на все последующее время» — «побольше дела и поменьше мечтаний» і «настоящее — центр и цель жизни». Він захоплено проголошував своє нове життєве кредо: «Да здравствует настоящее! Пусть не портит его ни будущее, ни прошедшее!» [26, арк. 24, 26].

Під час вимушеного «відпочинку» П. Попов багато читав. У цей період він відкрив для себе творчість А.П. Чехова. «Чехов, — констатував він, — произвел на меня самое приятное впечатление». Його роздуми цього періоду сповнені «чехівським духом» і «чехівською мораллю». Його також не оминув стан закоханості, але юнак швидко усвідомив, що кохання минуло: «Чувства, которые я питал к К., оказались мелким и ничтожным. Его хватило только на месяц и то благодаря тому, что я с тех пор ни разу не видел К.» [26, арк. 27, 32].

Лише 8 лютого 1911 р. у щоденнику знаходимо запис, який стосується Варшави, але він, на жаль, редагувався, тому частина тексту взагалі знищена. Там читаємо: «До сих пор еще не мог уехать в Варшаву. Все откладывал изо дня в день, ожидая позволения чем...» [26, арк. 32]. Далі текст обривається, а в оригінальні записи Поповим зроблені вклейки пізнішого часу, очевидно, з метою по-своєму інтерпретувати «толстовську історію». Запис, датований 4 березня 1911 р., теж переписаний П. Поповим у літньому віці, про що свідчать почерк і вставлений у щоденник аркуш паперу. З нього дізнаємося, що він одержав дозвіл на продовження навчання у Варшавському університеті та право складати іспити для переведення на другий курс. Далі повідомлялося: «Подготовка к экзаменам уже началась в Университете. Надо спешить уезжать, чтобы нагнать пропущенные долгие месяцы» [26, арк. 35].

Підсумуємо доступні нам матеріали про так звану «варшавську толстовську історію», яка, за щоденниками П. Попова, мала значний вплив на подальший перебіг його життя. На жаль, ми не маємо іншої інформації, окрім значно редагованого з роками щоденника П. Попова, про його причетність до цієї історії — антиурядових виступів студентів Варшавського університету. Він стверджував, що був висланий з Варшави за участь у протестах, проте в його архіві ми не знаходимо жодного підтвердження цьому. Знаючи про скрупульозність, з якою вчений збирав біографічні матеріали,

і враховуючи стан збереженості його особового архіву, важко повірити у втрату ним такого важливого документа.

Опублікована інформація про виступи студентів Варшавського університету у зв'язку зі смертю Л.М. Толстого та покарання учасників також мізерна. Перша частина нарисів з історії Ростовського університету, присвячена варшавському періоду його функціонування, повідомляє про цю подію так: «Студенческие волнения имели место и в 1910 г., в связи со смертью Л.Н. Толстого». Зі спогадів сучасників відомо, що найактивніша фаза студентських виступів у Варшаві припадала на лютий 1911 р. Учасники протестів, окрім академічних, висували також політичні вимоги. Усі студенти, що брали участь у люневих виступах, були виключені з Варшавського університету. Після півторамісячного ув'язнення їх зобов'язали протягом 24 годин виїхати з Варшави, заборонивши проживати в губерніях Привіслянського краю та позбавивши права вступати до інших вищих навчальних закладів Російської імперії [3, с. 43]. На той час студента П. Попова у Варшаві вже не було, отже подібних репресій він не зазнав, тому згодом відновився у Варшавському університеті.

Отже, учасником активної фази студентських протестів у Варшаві П. Попов не був, оскільки перебував в Україні в родинному колі. «Толстовська історія» використовувалася вченим для підготовки власної «офіційної» біографії з метою максимального наближення себе до революційного студентського середовища Варшавського університету і формування образу якщо не революціонера, то принаймні опозиційно налаштованого до царського режиму студента. Зміни, внесені до щоденника Попова, зроблені в декілька етапів і підтверджують необхідність коригувати власну біографію, очевидно, з метою виживання в тяжких умовах тоталітарного режиму.

До Варшави П. Попов повернувся не пізніше 7 березня 1911 р. і був «безконечно рад этому» [26, арк. 36]. Відразу після приїзду його закрутив вир студентського життя. 10 березня на засіданні художньо-літературного гуртка у Варшаві відбувся вечір, присвячений пам'яті «українського поета Тараса Шевченко». П. Попов був присутнім на цьому вечері, але навіть прізвища доповідача не зафіксував. Запис, залишений ним у щоденнику, лише інформує: «Какой-то красивый студент в черных очках, с преувеличенным украинским акцентом прочел биографию этого писателя. Читал довольно скучно и неумело, так что я пожалел, почему не я вместо него на кафедре. Наверное, лучше прочел бы» [26, арк. 38]. Щоденниковий запис не свідчить про якесь особливе ставлення варшавського студента до поетичного символу України, але з його біографією він, припускаємо, був обізнаний.

18 квітня 1911 р. Попов закінчив реферат на тему «Главные моменты в развитии критики Белинского», написання якого потребувало значного напруження сил і часу. Студент Варшавського університету був захоплений постаттю російського критика, мабуть, не без впливу професора

І.І. Замотіна, який також досліджував його творчість. Попов зізнавався: «Белинский меня заинтересовал. Это такая же могучая, многогранная, не вмещающаяся в одной какой-нибудь плоскости фигура, как и Толстой. Глубоко поучительны и интересны его противоречия, его критика. Видно, что истина не давалась ему даром, что он должен был долго и мучительно искать ее, прежде чем она хоть несколько выяснилась для него в тогдашнем предрассветном тумане» [26, арк. 44].

Зі слів П. Попова, професор І.І. Замотін високо оцінив цей реферат. Щоправда, в іншому місці щоденника він подає дещо відмінну інформацію. 21 травня студент запитав професора «насчет сочинения. Думал, что он обратит на него внимание, оценит его по достоинству и разочаровался. “Небольшая, но тщательно выполненная работа”, вот что сказал мне Замотин. Вернее, он ничего не сказал. Рецензия, данная им, не касается существа дела, не затрагивает содержания работы. Она указывает лишь на форму, на количество листов да на тщательность внешней обработки» [26, арк. 45, 53]. П. Попов був розчарований такою поведінкою свого наставника. Він, вочевидь, очікував на більшу увагу до своєї роботи і її вищу оцінку професором.

Іван Іванович Замотін (1873—1942) — дослідник історії російської літератури, став першим науковим керівником П. Попова у Варшавському університеті. Після закінчення Петербурзького історико-філологічного інституту він працював приват-доцентом у Петербурзькому та Варшавському університетах. Від 1908 р. став професором останнього. Був автором праць з історії російської літератури XIX — початку XX ст. [17]. Його найвагоміші роботи присвячені російському романтизму 1820—1830-х років у взаємозв'язку із західноєвропейською літературою та реалістичному методу в російській літературі 1840—1860-х років [16; 15]. Професор написав також низку досліджень з питань методики викладання літератури. У роки радянської влади він став академіком Білоруської АН (1928 р.) і членом-кореспондентом АН СРСР (1929 р.). Репресований у 1939 р. Помер у Горьківській в'язниці 1942 р. [8, с. 52—53].

На початку 1920-х років у власноруч підготовленому огляді наукової діяльності «Общий обзор моих занятий. 1910—1920 (К 10-летию моих занятий филологией). 20, 26 января 1920 гг.» Попов дещо розширить інформацію про свою співпрацю з професором Замотіним. Він повідомить: «В Варшавском же университете, под руководством проф. Ив. Ив. Замотина, я начал заниматься Пушкином» [45, арк. 1 зв.]. У 1912/13 н. р. студент Попов підготував курсову роботу «А.С. Пушкин в его письмах». Поштовхом до її написання стало академічне видання листів Пушкіна у 3-х томах. Студентом-філологом Варшавського університету було також підготовлено дослідження «Пушкин как критик». Остання робота розрослась і стала основою декількох етюдів. Назви їх вказує Попов — «Пушкин в его отношении к

предшествующей ему литературе», «Историко-литературные взгляды Пушкина», «Древне-русские мотивы в творчестве Пушкина», «Пушкин в XVIII в.», «Пушкин и Украина» [45, арк. 1 зв.].

У варшавський період П. Попов під керівництвом проф. О.В. Михайлова вивчав також давньоруську літературу, але його результати в цій царині були незначними. Згодом він сам це визнав, наголосивши, що його увагу в цей час «поглощала новая литература, в частности XIX век, с усиленным вниманием к изучению критики» [45, арк. 1 зв.].

Навесні 1911 р. П. Попов готувався до перехідних іспитів. Станом на 21 травня він успішно склав 10 із 13 з них. А вже 2 червня студент вдало завершив важкий двомісячний марафон і не без гордості та задоволення констатував: «Потрудился, теперь имею право на награду. Теперь смею брать от жизни то приятное, что она дает» [26, арк. 53—55].

Задекларований принцип — брати від життя все, що воно дає — студент Варшавського університету реалізував влітку 1911 р. Поїздки з рідної Черепівки до Путивля, Тернів, Маріуполя супроводжувалися новими знайомствами і враженнями. П. Попов був зачарований Маріуполем, де вперше в житті побачив море. У щоденнику вакаційного періоду чимало уваги приділялося жінкам і важливому для юнака «жіночому питанню».

Безтурботне родинне життя студента в Черепівці під час літніх вакацій було перерване смертю близької людини — Михайла Васильовича Попова, дідуся по батьківській лінії. Він помер 8 вересня 1911 р. Участь у його похороні викликала в онука тривожні роздуми про смерть і тлінність життя. З ними можна ознайомитися на сторінках щоденника. Там же подається характеристика дідуся, ставлення до якого (як свідчать матеріали особового архіву Попова) було неоднозначним. Смерть близької людини, що, як правило, супроводжується роздумами про її життя, мимоволі підштовхувала до таких узагальнюючих характеристик.

Під враженням від смерті діда П. Попов написав: «Нет дедушки Михаила Васильевича, этого строгого, сурового, никогда не смеявшегося старика. Его жизнь в значительной степени можно исчерпать тремя словами: “долг”, “труд”, “воздержание”. Он сам всегда честно, добросовестно исполнял свой долг и от других требовал того же» [27, арк. 21]. Підсумовуючи роздуми над життєвим шляхом свого діда, якого П. Попов глибоко поважав, він додав: «Вообще, дедушка — выдающийся, незаурядный человек. Возможно, что если бы он подвизался на более широком и благородном поприще, он был бы большой величиной. Главное, чем он был одарен, это сильным характером, железной волей и недюжинным умом» [27, арк. 22].

У вересні 1911 р. канікули варшавського студента стрімко добігали кінця. Літо поступово, але невідворотно змінювала осінь. Найяскравіші враження від літніх вакацій залишили: Маріуполь із уперше побаченим морем; таке утаємничене, неосяжне, але бажане жіноцтво, роздуми про яке

постійно присутні на сторінках щоденника; та читання Кольцова, творчість якого він відкрив для себе в цей період. Смерть літнього і хворого дідуса швидко забулася, а на перше місце упевнено висувалися нові проблеми і пріоритети, пов'язані з навчанням у Варшавському університеті.

Мимоволі виринає перефразована теза, проголошена П. Поповим перед вакаціями. Але тепер вона звучала по-іншому — після гарного відпочинку потрібно добре попрацювати. 25 вересня став останнім днем, проведеним у сімейному колі, щоправда, не повному. Далі чекала поїздка до Варшави із зупинкою в Києві, де він зустрівся з братом, відвідав театр. 30 вересня П. Попов проминув Ковель і 1 жовтня прибув до міста навчання. Великої радості від повернення до Варшави студент не відчував. Стан тривоги певною мірою був спричинений невдоволенням від нового помешкання, яке йому не подобалося. Пошуки нової квартири тривали два тижні, і лише 15 жовтня він переїхав до кімнати, яка була йому до вподоби [26, арк. 59]. Перевага нового житла, за свідченнями самого П. Попова, не в останню чергу пов'язувалася ним із присутністю в сусідній кімнаті представниць прекрасної статі, спілкування з якими стало для нього не лише цікавим, але й бажаним.

Упродовж майже місяця студент жодного разу не згадав у своїх записах про Університет. І лише 23 жовтня він залишив детальний опис університетського вечора пам'яті В. Белінського [26, арк. 63]. На ньому виступили представники Варшавської університетської науки — І.І. Замотін, Є.В. Спекторський та А.М. Євлахов. П. Попов уміло, зі знанням предмета, реферував основні тези доповідей варшавських професорів. Найвище оцінена ним була доповідь Є.В. Спекторського «Белинский и западничество» [26, арк. 67].

Студент Попов мав рацію у своїх оцінках, виголошених на вечорі доповідей. 1912 року Є.В. Спекторський на основі виступу видав цікаву брошуру про Белінського в контексті поглядів західників [51]. Вона викликала миттєву, але далеко не однозначну реакцію колег. Частина їх вітала появу публікації. Близький товариш варшавського правника Тарановський, одночасно з вітаннями, висловив ряд критичних зауважень щодо неї [53, с. 138]. Головна теза дослідження Є. Спекторського зводилася до невизнання В. Белінського західником. Він, на переконання Євгена Васильовича, «был не учеником, а учителем. Он не воспринимал. Он творил. Он не продолжал. Он начинал. Не он был последователем кого бы то ни было, а у него были последователи, среди которых были и западники и славянофилы» [51, с. 31].

Після повернення до Варшави життя П. Попова почало поступово входити у звичне для тогочасного студентства річище. 24 жовтня 1911 р. він відвідав репетицію студентського концерту. Почуте приголомшило його, викликавши захоплення і вир позитивних емоцій. Наступними були відвідини виступу хору Української Громади, якої він чомусь сторонився, але репертуар хору якої йому подобався [27, арк. 69, 72]. Це пояснювалося, очевидно,

присутністю там народної української пісні, яка на підсвідомому рівні асоціювалась у нього з найсвітлішими спогадами щасливого дитинства.

Поступово наукові інтереси студента Попова починали брати верх над іншими і ставали домінуючими для нього в цей проміжок часу. 29 жовтня 1911 р. він декларує свої наміри: «Завтра иду к проф. Замотину, заявлю ему, что буду писать сочинение на денежную премию и засяду за работу. Вспомню те времена, когда я много работал, трудился. Тогда мне это ничего не стоило. Неужели я тогда был сильнее, чем теперь. Долой слабость, долой вялость! За работу!» [27, арк. 77].

Потрапити на співбесіду до професора він зумів лише 2 листопада. У щоденнику читаємо: «Сегодня беседовал с проф. Ив. Ив. Замотиним насчет сочинения на премию. Он согласился, чтобы я писал, но притом как-то насмешливо-весело посмотрел на меня. Вероятно, он не верит, что я напишу». Подальший текст про розмову з науковим керівником видалений. Натомість значна частина щоденника, вже вкотре, присвячується роздумам про жіноцтво [27, арк. 77—78].

Робота над твором на задану факультетом тему давалася колишньому семінаристу дуже важко. Роздуми над іншими проблемами постійно руйнували його плани, не давали можливості зібратись і провести хоча б підготовчий етап робіт. Паралельно з написанням конкурсної роботи він почав вивчати французьку мову [27, арк. 79—81]. Цей крок Попов вважав тоді важливим для себе. Написання наукової роботи вимагало опрацювання великої кількості літератури різного спрямування. Можна стверджувати, що це були не лише наукові видання. Серед матеріалів особового архіву П. Попова знаходимо його конспект книги Іванова-Разумніка «История русской общественной мысли», датований 7 листопада 1911 р. [47]. Головна думка дослідження, яку декларує автор, зводиться до тези: «История русской общественной мысли есть история русской интеллигенции» [22, с. 3]. Такий підхід дозволив Іванову-Разумніку відтворити складну мозаїчну панораму історії російської літератури XIX — початку XX ст.

12 листопада 1911 р. П. Попов завдяки наполегливості і старанням його знайомих — Лізи та Марусі відвідав вечір Варшавської Української Громади. Особливих симпатій ця інституція в нього не викликала. У Громаді поставили спектакль за твором І. Карпенка-Карого «Суєта», який характеризувався студентом Варшавського університету так: «Вещь недурная по замыслу и по простой ясной концепции». І далі зауважувалося: «Немножко меньше поучительности — и было бы совсем хорошо. Но эта поучительность и даже некоторая тенденциозность, впрочем, неизбежная принадлежность всех “малороссийских пьес”» [27, арк. 83]. Розглядаючи в антракті публіку, П. Попов, на своє здивування, побачив давню симпатію — юну курсистку, але підійти до неї не наважився. Він картатиме себе за нерішучість, яка стане однією зі складових його характеру. На танцях, влаштова-

них після спектаклю, через невпевненість у собі студент знову самотньо сидів у куточку замість того, щоб танцювати і знайомитися з «барышнями». Він укотре «хандрив», що позначалося на його самопочутті. Ознаки назрівання в юнака глибокої депресії були очевидними.

Депресивний стан П. Попова виразно помітний у щоденникових записах. Його посилила загадкова закоханість. Стан пригніченості поступово, але невідворотно переріс у тяжку депресію. Варшавський студент перестав робити щоденникові записи, тож цілісно відтворити перебіг подій цього періоду його життя доволі складно. У пошуках виходу з кризового стану юнак їде додому. 5—7 грудня він перебував у Києві і навіть відвідав вечірку. Київська атмосфера настільки заспокоїливо вплинула на нього, що їхати до батьків йому вже не хотілося. Чи не вперше П. Попов починає жалкувати, що навчається не в Києві. «Ужасно жалко, — читаємо в щоденнику, — что я не учусь в Киеве. Как хорошо было бы! Здесь я чувствую себя как дома, среди ласковых родных, среди милых, симпатичных знакомых» [28, арк. 1].

Батьківський дім був для нашого героя місцем, де його завжди чекали й оточували любов'ю. У ньому він шукав і знаходив захист від усіх життєвих негараздів. Родинне помешкання «лікувало» від депресій і поразок. У ньому навіть «душевні рани» гоїлися швидше. Попов не часто деталізовано фіксував «процедуру прийому», яку йому влаштовували вдома. Але, очевидно, цей приїзд був для нього особливо важливим. Він укотре отримав очікувану і вкрай потрібну підтримку рідних. «Процедура прийому», сумлінно зафіксована ним, свідчить саме про це. Тож познайомимся із цим дійством детальніше за допомогою спогадів самого Попова.

Рідні завжди з нетерпінням чекали кожного приїзду Павла і раділи йому. На залізничну станцію (як правило, Буринь) за ним відправляли кучера з підводою. Знаючи приблизний час прибуття потяга, всі члени родини, які тоді знаходилися вдома, концентрувалися на ґанку і звідти виглядали його. На чолі традиційно була мама, яка першою зустрічала його на подвір'ї із запитанням — «не замерз?». Цього разу батька вдома не було. Але стіл, за звичаєм, був підготовлений до зустрічі варшавського студента, який констатував: «На столе уже кипит самовар и лежат 2 очищенные селедки, коробка икры (купленная, вероятно, специально для меня), пироги и проч. Я после Варшавской голодовки усердно налегаю на все это» [28, арк. 5].

У Черепівці самопочуття юнака швидко покращилося, депресія відступила, і він знову почав робити записи. «Вот я и дома, — читаємо в них. — Начинается теперь домашняя жизнь. А потом опять в Варшаву и опять домой. Все это так быстро следует одно за другим, что не успеваешь оглядеться и осмыслить». «Реабілітація» домашнім життям тривала більше місяця. Нічого особливого вдома за цей час не відбулося. Найвагомішими подіями стали: поява покоївки Варвари, яка перейшла від діда, та купівля піаніно, що значно розбалансувало сімейний бюджет [28, арк. 5, 6, 10].

Від 1 до 12 січня 1912 р. записи Поповим не велися, тому інформації про цей період обмаль. 12 січня він через Київ вирушає до Польщі. Після 16 січня записи взагалі відсутні, замість них — вирвані листки щоденника. У січні студент Варшавського університету робить запис, який опосередковано окреслює проблеми, що його найбільше тоді хвилювали. «Теперь полновластно царит грубый, черствый эгоизм, — обурюется він. — Если что особенно характеризует наше время, так это страшно напряженная, цинично откровенная погоня за деньгами» [28, арк. 27]. Лише 25 лютого поновлюється ведення щоденника. З нього дізнаємося, що в житті студента-філолога з'явилася симпатична полька — «девушка Стася», в яку він, очевидно, закохався.

Навіть з огляду на всі нервові потрясіння та очевидну наявність певних проблем П. Попов продовжував працювати над конкурсним твором на задану факультетом тему. 14 березня твір був затверджений [28, арк. 37]. Рукопис студентської роботи П. Попова на тему «А.В. Дружинин как критик и беллетрист» зберігся в особовому архіві вченого [46]. Він складається з 3-х зошитів. На одному з них зазначено час його підготовки — від 15 грудня 1911 р. до 14 березня 1912 р.

Завдяки збереженому варіанту конкурсної роботи є можливість ознайомитися з її змістом. Ніяких нових для літературознавства ідей, чи навіть підходів, там не знаходимо. Робота повністю компілятивна. Вона розпочинається поширеною тезою: «Кроме писателей перворядных, которых не перестают читать и изучать, есть в нашей литературе немало второстепенных писателей, мало кому известных. К разряду таких писателей относится критик и беллетрист Алекс. Васильевич Дружинин» [46, арк. 1]. Студент сумлінно опрацював всю доступну йому літературу про Дружиніна і констатував: його поступово і цілеспрямовано забувають. Потім він приступив до аналізу творчості призабутого письменника, зупинившись на тому, «что писал Дружинин как беллетрист и критик, то есть, то, что в восьмитомном издании его сочинений первый и второй тома» [46, арк. 141].

Найбільше, на що спромігся недосвідчений студент у конкурсному творі, так це з'ясувати власне ставлення до героя своєї розвідки. Воно задеклароване ним так: «Поставленный в начале сочинения вопрос: какого же, в общем, взгляда следует держаться на беллетристическую и критическую деятельность Дружинина: положительного или отрицательного, мы должны окончательно решить в середине смысла. Иначе нельзя, так как у Дружинина черезчур резко различались периоды упадка и расцвета его таланта. На Дружинина эпохи 50-х годов мы смотрим отрицательно...». І далі: «На Дружинина же вне этой эпохи мы смотрим положительно» [46, арк. 142, 142 зв.].

Загальний висновок конкурсної роботи Попова щодо оціночних характеристик Дружиніна ще більше страждає на відсутність новизни й оригінальності. Та й звідки їм взятися при таких постановці і вирішенні склад-

ної літературознавчої проблеми? Висновок частково почав формуватися студентом ще на початку роботи. Нам залишається лише оприлюднити його. «В общем итоге, — підсумував студент Попов, — Дружинин, конечно, второстепенный писатель, не заслуживающий той огромной популярности, которой он пользовался при жизни, но с другой стороны не заслуживающий и того полного забвения, которое замечается в настоящее время по отношению к нему как среди широкой публики, так и среди ученых исследователей русской литературы» [46, арк. 142 зв.].

Готуючи в січні 1920 р. огляд власної наукової діяльності за 1910—1920 рр., П. Попов зазначив: «Первой крупной моей работой было сочинение: “А.В. Дружинин, как беллетрист и критик”, написанное в 1911 / 12 году на соискание факультетской премии в Варшавском Университете, мною и полученной» [45, арк. 1]. Молодий науковець реферував свою першу велику працю, але не назвав її науковою. Виправдовуючись за її недолугість, він презентував її так: «Дружинин, при всей его малоизвестности и забытости — очень интересная и многогранная фигура. Мне было предложено изучить его лишь с двух главных и основных сторон его литературной деятельности: как беллетриста (с к[онца] 40 гг. по нач. 60-х) и как критика» [45, арк. 1].

Після завершення написання і здавання конкурсного твору про Дружиніна в Попова відбувається черговий нервовий розлад, спричинений, очевидно, комплексом причин. Перевтома, великі розумові навантаження та відсутність очікуваного результату цілком могли, разом з іншими складовими, стати каталізаторами цього процесу. 12 квітня 1912 р. він сам визнав, що не вдоволений конкурсним твором. «Я не чувствую в моем рассуждении полной правды. За неимением ее, мне приходилось довольствоваться лишь формальной правдой» [28, арк. 59]. Але розуміння недовершеності власного конкурсного твору настало не 12 квітня. Така оцінка формувалася поступово і, ймовірно, була однією з головних причин чергового нервового розладу, що стався в амбітного студента.

Додатковою складовою, що наблизила студента до стресу, могло стати очікування іспитів, яких він боявся, та сумніви і розчарування у правильності обраного факультету. 14 березня, коли у Варшаві розквітала весна, він напише: «тяжело на душе. Сейчас еще и от того тяжело, что разочаровался я в своей науке и, главное, в своем будущем. Если бы этих двух лет не было, если бы я только что поступил в Университет, вряд ли я поступил бы на историко-филологический факультет. Пожалуй, я предпочел бы ему юридический» [28, арк. 38].

21 березня 1912 р. П. Попов був уже в Черепівці. На четвертий день після приїзду він зробив запис, який частково пояснює причину його спішного приїзду додому: «Что со мною делается, я и сам не знаю. Я сейчас переживаю тревожный, мучительный кризис. Это момент спешного, не терпящего отлагательства раздумья о том, остаются ли мне на историко-

филологическом факультете, или перейти на юридический». Закінчивши конкурсний твір, Попов почав усе частіше думати про перехід на юридичний факультет. Він не міг «ни займатися, ни спать, ни гулять спокойно» [28, арк. 39]. Не витримавши такого стресу, студент-філолог поспішив додому, в Черепівку, де почав потроху заспокоюватися, переконуючи себе у правильності зробленого вибору на користь історико-філологічного факультету.

Роздуми про майбутнє життя були для студента Попова частими і дуже болісними. Далися взнаки окремі риси характеру — як-то нерішучість і небажання самостійно приймати рішення. 28 березня він у відчай напише: «Хотя бы поскорей какой-нибудь толчек выбросил меня из этого невыносимого мучительного состояния. Сам я вряд ли выйду из него. Пусть лучше судьба решит за меня вопрос: идти ли мне по прежней дороге или свернуть на новую» [28, арк. 41].

Філософствування про «ріку життя» і «болото буденності» завершували невтішні для Попова, але ним самим зроблені узагальнення: «я до сих пор не знаю настоящей жизни. И теперь я ужасно боюсь жизни, впрочем не самой жизни, а своей неподготовленности к ней, своей неспособности во время соблюдения свои интересы, страшусь своего неумения “бороться за существование”». У відчай він запитує себе: «Но почему же другие борются, смело идут навстречу жизни, падают и опять поднимаются?». І знову наболіле питання разом із проблемою залишаються без відповіді: «Как быть, как быть? Я беспомощен» [28, арк. 42, 43].

Після десятиденного перебування в Черепівці потрібно було повертатися до Варшави — колись загадкової і бажаної, а тепер ненависної. Внутрішній стан студента характеризують два записи. Перший з них від 31 березня 1912 р.: «Завтра мне ехать в противную Варшаву, ехать на экзамены, т. е. ехать на “добровольное заключение”». Другий датований 1 квітня: «Сегодня день отъезда. Настроение отвратительное. Вопрос: переходит или не переходит на юридический факультет еще не решен» [28, арк. 46].

Повернення до Варшави передбачало вирішення ряду проблем. Вибір факультету навчання був найважливішою з них. 4 квітня поки ще студент історико-філологічного факультету був у Варшаві. Він починає здійснювати перші спроби з метою переведення на юридичний факультет [28, арк. 48—49]. 6 квітня Попов був на прийомі у ректора Варшавського університету Трепіцина, який, попри тривожні очікування студента, уважно вислухав його. Взявши час для глибшого ознайомлення з питанням, ректор запропонував йому зайти за відповіддю о 15 годині наступного дня. Павло зізнався: «Шел к ректору только для того, чтобы оправдаться перед самим собой» [28, арк. 50].

Ректор поінформував П. Попова про те, що його прохання про перехід на юридичний факультет буде розглянуто на черговому засіданні Ради юридичного факультету Варшавського університету й, очевидно, вирішено

позитивно. Але водночас ректор рекомендував складати іспити і на історико-філологічному факультеті [28, арк. 51]. Почалися важкі дні очікування, насичені тривогою й невизначеністю.

Записи П. Попова сповнені роздумами про майбутнє та зіставленнями щодо юридичного й історико-філологічного факультетів з метою виявлення переваг одного перед іншим. Голову юнака переповнювали найсуперечливіші ідеї. Він замислювався навіть про переїзд до Сибіру: «махну в Сибирь. Страна новая, загадочная, с огромным будущим. Буду ее изучать, двигать вперед. Юристом устроиваться там не очень трудно» [28, арк. 59].

Серед роздумів і узагальнень цього періоду з'являється виклад причин, які обумовили бажання змінити факультет. Перша з них — «до нельзя скучная, нудная постановка дела на филологическом факультете Варшавского университета». «Бедная история литературы едва-едва проглядывает сквозь груды языков, задавленная, сжатая ими со всех сторон». Друга — «невыносимая трудность и затрудненность прохождения филологического факультета. Количество предметов огромное. Притом каждый профессор тянет из студента в пользу своего предмета все, что может. Снисхождения к студентам никакого. Профессора — формалисты и карьеристы. В силу такой трудности, нельзя ручаться за то, что к концу университетского курса не расстроишь себе окончательно здоровья». Третьою причиною він назвав «безотрадность нашего будущего. Учитель — вот наше будущее». І додав: «Учительство, мне кажется, никак нельзя рассматривать как пожизненную профессию!» [28, арк. 61, 62].

Після завершення навчання студент-філолог не хотів працювати в системі народної освіти. Він не бажав «замкнутись в четырех школьных стенах и вбивать в молодые свежие головы скучнейшие министерские программы». Попов визнавав, що шкільна справа корисна і почесна, але лише за умови, що вона жива і «подготавливает к жизни, а не отдаляет от нее» [28, арк. 49, 51]. Крім того, він визнавав відсутність у нього «природного педагогического таланта». Студент Варшавського університету вважав: «Школа теперь — нравственная пытка, и быть одним из нравственных палачей, хотя и не таким жестоким, немилосердным, как другие, и, может быть, даже добрым, все равно мне не хотелось бы» [28, арк. 59, 51].

20 квітня 1912 р. Попов запише в щоденнику, що вважає цей день одним із найважливіших у своєму житті: «С сегодняшнего дня я студент-юрист 4 курса» [28, арк. 63]. Цього дня юридичний факультет Варшавського університету порушив клопотання перед ректором про його переведення на юридичний факультет. Цю інформацію Попову повідомив декан юридичного факультету проф. Ф.Ф. Зігель.

Новина збентежила юнака, який своєрідно відреагував на неї. Щоденникові записи засвідчують його певну розгубленість, наслідком якої стали численні поїздки. 27 квітня 1912 р. він був у Києві, 7 травня перебував у

дядька в Катеринославі, а 12 травня відвідав Харків. Потім, 14 і 29 травня, був Путивль [28, арк. 71, 74]. Географія поїздок дивує. Ніколи до цього юнак не здійснював такої кількості переїздів за відносно короткий проміжок часу. Мета поїздок залишається не цілком зрозумілою, очевидно Попов «шукав себе». Вчитися юнаку не хотілося, але до університетських іспитів готуватися потрібно було.

Утім, дуже швидко радість, пов'язана з переходом на юридичний факультет Варшавського університету, змінилася розчаруванням. Уже 17 травня 1912 р., перебуваючи в Суховерхівці, він зізнається: «я уже жалею, что перешел на юридический факультет, жалею потерянного года, потерянных усилий...». Стан внутрішньої напруги студента наростає: «Тьма кругом, не знаю, положительно не знаю, куда мне идти, путеводная звезда исчезла, и я блуждаю». Занадто критичне ставлення до себе, оперте на юнацький максималізм, знову бере верх: «Все кажется мне, что я растерял все то лучшее, что было у меня» [29, арк. 1, 2]. Далі текст заклеєний папером. Очевидно, він містив інформацію, яку автор щоденника волів знищити, адже готував його для подальшого публічного використання.

Припускаємо, що стан невдоволеності собою частково обумовлювався підготовкою до складання іспитів на юридичному факультеті й тими проблемами, з якими зустрівся студент-юрист. У Суховерхівці він готувався до іспиту з «Истории славянских законодательств», який лякав багатьох юристів. Але навіть підготовка до екзаменаційної сесії не відволікала Попова від сумних думок: «Я в Череповке. Скучно и нудно. Нескем сказать слова. Дома безпорядок. На душе темно и холодно» [29, арк. 2, 3]. Єдиною розрадою залишалися мрії про жінок: «Это единственное мое спасение, — зізнавався він, — в той однообразной атмосфере, в которой я живу» [29, арк. 4]. На сторінках щоденників юнака вкотре чимало місця присвячено жіноцтву.

Улітку 1912 р., перебуваючи на малій батьківщині і готуючись до майбутніх іспитів, студент Попов знову багато розмірковував над своїм життям. Відвідавши Путивль, він став учасником студентського спектаклю, для якого «писал программы, устанавливал декорации и, наконец, играл». У цей період він «в первый раз в жизни... был пьян» [29, арк. 6, 5]. Але, попри далеко не оптимістичний настрій, юнак продовжував наполегливо вчитися, хоча давався йому цей процес не просто. Запис від 24 липня інформує: «усердно занимался. За последние 10 дней успел пройти 2 книги Политической экономии и 1 книгу Истории Римского права Гримма». 27 липня він читав підручник М.Ф. Владимирського-Буданова «История русского права» [29, арк. 7, 14]. Дізнатися про подальший репертуар читання не дозволяє відсутність тексту та заклеєні папером сторінки.

Помітно, що юнак не був цілком вдоволений підготовкою до іспитів. Він часто подумки відволікався від процесу навчання, про що свідчить запис від 7 серпня: «Скоро, ужасно скоро идет время, а дело мое движется

медленно, неохотно, с тяжелыми потугами и малыми результатами. Может быть и лучше было бы, если бы я серьезно работал, ни на минуту не думая ни о чем постороннем» [29, арк. 17].

14 серпня 1912 р. Попов повернувся до Варшави. Внутрішня боротьба між юристом і філологом лише загострилась і переходила на інший рівень. Юнак почав пошуки квартири, у процесі яких усвідомив, що погано знає польську мову. 17 серпня Попов відвідав проф. Замотіна і «спрашивал у него, насколько я способен к ученой филологической деятельности. Я ведь писал Замотину сочинение на премию. Он расхвалил сочинение, но опять таки за его величину, тщательность и затем за отдельные его места. Говорил, что представлял его в Факультет как достойное премии, но не знает, назначена ли мне премия или нет» [29, арк. 18, 19, 23]. Очевидно, не в останню чергу під враженням від цього візиту, юнак фіксує невтішний для себе висновок: «Сейчас я почти решил, что юридический факультет не по мне и не по моим средствам. Не по мне потому, что я теоретик, а для юридической деятельности больше пригодны практики» [29, арк. 24].

Але, навіть з огляду на розчарування в юриспруденції, 21 серпня він успішно складає іспит з «русского права». 26 серпня чергове випробування у професора Ф. Зігеля з «Истории славянских законодательств» завершується відмінною оцінкою [29, арк. 26, 33]. На жаль, частина записів, які могли б пролити світло на перебіг подій, знову заклеєна. 29 серпня чергові іспити: «Сегодня выдержал три юридических экзамена и притом с отличным успехом». А вже на початку вересня всі іспити за майже повний курс юридичного факультету Попов склав — «и все буквально пятерки». Пізніше в щоденнику була зроблена вклейка з дописом: «Профессора юристы предполагают оставление при университете, особенно проф. Верховский» [29, арк. 38, 39, 40]. Інформація з вклейки викликає певні сумніви щодо її достовірності.

Відмінному складанню іспитів на юридичному факультеті Варшавського університету, за матеріалами щоденника, П. Попов не радів. Він усвідомлював, що через особливості характеру не матиме успіху в юриспруденції. Тому, паралельно з екзаменаційними перегонами на юридичному факультеті, він цікавився у професора-славіста В.О. Погорелова: «как мне быть в случае, если я захочу остаться на филологическом факультете». 21 серпня він дізнається від Погорелова, що «награжден премией в количестве 33 рублей». Кошти були невеликими, але автору конкурсної роботи було приємно констатувати: «Все-таки поощрение» [29, арк. 26, 27].

Непросто далось Попову усвідомлення власних помилок. Заклеєні сторінки щоденника — красномовний натяк на це. Філолог упевнено брав верх над юристом і перемагав у внутрішньому конфлікті: «Настроение мое склонилось в сторону филологического факультета». Попов стверджував, що 2 вересня 1912 р. остаточно вирішив залишитися філологом [29, арк. 27, 40]. І тепер уже назавжди.

Усі сумніви, начебто, залишилися в минулому, а сліди від них збереглися лише на папері. Тогочасні записи засвідчують — Попов остаточно визначився на користь філологічного факультету, хоча кількість заклеєних сторінок у щоденнику не зменшилася. Там читаємо: «За последнее время я все больше и больше склоняюсь в пользу филологического факультета и уже начинаю не понимать, почему мне так внезапно захотелось весной перейти на юридический факультет». Записом від 12 вересня студент переконував себе: «Я, кажется, уже вполне успокоился. Прежнее непрерывное раздумье прекратилось. Окончательно решено, что я по-прежнему филолог» [29, арк. 38, 53]. І далі роз'яснення, які переконують у поступовій стабілізації внутрішнього стану нашого героя. «Прежние мои колебания представляются мне чем то кошмарным, каким то дьявольским наваждением, под влиянием которого я чуть было не искалечил свою жизнь. После пережитого перелома филологические предметы уже не кажутся мне такими скучными и сухими, как раньше, даже «церковно-славянский язык» Карского, который я время от времени подучиваю. А чешский язык даже совсем завлек меня. В общем, сейчас у меня настроение спокойное, устойчивое. Только иногда пошаливают нервы, но это ведь неизбежно» [29, арк. 53—54].

Облуда з очей юнака поступово почала спадати. Після пережитих нервових потрясінь Попов по-новому поглянув як на Варшавський університет, так і на філологічний факультет. Серед записів з'явилися описи Університету, характеристики професорів і студентів, які раніше не зустрічалися. Для прикладу цитуємо фрагмент одного із записів: «Вот и сам Университет, маленький, желтый, казенный. Внутри, конечно, толкотня, шум и табачный дым, несмотря на надписи: «просят не курить». Идешь на лекции, слушаешь то ходульного <...> Ивана Ивановича Замотина, то простого, уютного Карского, то вежливого, вкрадчивого Погорелова, то грубого, с усилием выталкивающего каждое слово Михайлова. Все эти профессора до тонкости знакомы, и их слушать вовсе не интересно. Но, все-таки, теперь слушаю их усердно, и когда какую-нибудь из них пропустишь, кажется, будто что-то потерял» [29, арк. 55—56].

З-поміж інших викладачів факультету П. Попов вирізняв цікаві лекції доцента А.М. Євлахова. Представник кафедри «всеобщей литературы» «читал вовсе не в “академическом духе”. Он решительно объявил войну твердо установившемуся в настоящее время среди ученых и литераторов пониманию литературы как только выражения общественной жизни. Литература, по мнению Евлахова, такой вид искусства, который оперирует словом. В истории литературы Евлахов видит историю не общественной, а поэтической образной мысли». Далі уточнив: «Реализму Евлахов предпочитает романтизм как уносящий нас далеко от окружающей грязной действительности, и особенно радуется появлению его в наше время» [29, арк. 61—62, 64—65].

27 вересня 1912 р. Попов читав книгу Смайльса «Ум и энергия», яка позитивно вплинула на його моральний стан. Вона вселила у нього віру в себе і переконала в необхідності цілеспрямованої роботи задля досягнення поставленої мети [29, арк. 67].

У Варшавському університеті П. Попов вивчав німецьку мову. 18 листопада 1910 р. він мріяв: «Хочу довести до конца дело его (языка. — *Автори*) изучения». Проте усвідомлював: «А до конца еще далеко. И чем дальше по-двигаешься, тем дальше отодвигается конец» [25, арк. 38]. Вивчення і перші успіхи давалися не просто: «Уже говорю немножко, но так, что знающие немецкий язык барышни, при которых я имел смелость заговаривать, презрительно улыбались». Але це не зупинило наполегливого юнака, який планував опанувати ще й французьку мову: «Вперед, вперед, — підбадьорював він себе. — Несмотря на все трудности. А еще и французским хочу заняться...» [25, арк. 38]. Польською мовою він володів, але усвідомлював необхідність її поглибленого вивчення.

Утім, варшавський період життя і навчання П. Попова добігав кінця. Після більш як піврічних митарств між юридичним й історико-філологічним факультетами студент надав перевагу останньому. Але внутрішня боротьба насправді не зупинилася. Запис від 14 вересня 1912 р. підтверджує це: «И в самом деле, как я ни уверяю себя в том, что мне хорошо живется, это вряд ли так. Вот хорошо было бы перевестись в другой Университет. Началась бы новая, интересная жизнь, по крайней мере не такая односторонняя, обесцвеченная, как в Варшаве» [29, арк. 58—59]. На горизонті виразно замайорів Університет Св. Володимира з усіма київськими принадами і перевагами. Попов вирішить продовжити навчання у ньому і, зрештою, стане київським студентом.

Наукова новизна. Уперше проаналізовано весь комплекс матеріалів особового фонду П.М. Попова, який зберігається в ІР НБУВ, про навчання фондоутворювача у Варшавському університеті. Частково реконструйовано перебіг життя студента у Варшаві та поза її межами. Особлива увага акцентується на світоглядних пошуках героя, які найбільш характерно проявляються під час остаточного вибору факультету навчання. Обрання історико-філологічного, а не юридичного факультету визначило подальший життєвий шлях Попова-науковця.

Висновки. Одним з найскладніших етапів тернистого життєвого шляху П.М. Попова, на якому відбувалося становлення майбутнього науковця, стало навчання у Варшавському університеті, що розглядався царизмом як інструмент русифікації краю. Його начебто активна участь у студентському русі — так званий «толстовській історії» — документально не підтверджена, отже, потребує додаткового вивчення. Розпочавши студії на історико-філологічному факультеті, Попов здійснив спробу стати правником. Із цією метою він перевівся на юридичний факультет, але розчарування в

юриспруденції не забарилося. Тому після численних виснажливих роздумів, які супроводжувалися затяжними депресіями і визнанням власних помилок, юнак приймає рішення на користь історико-філологічного факультету та філології. Втім, це рішення далось йому не легко. Бажання навчатися на філологічному відділенні історико-філологічного факультету зберігалось разом із синдромом розчарування. Варшавський університет був принесений в якості символічної жертви задля подолання внутрішньої невизначеності. Попов розпочав пошуки, з прогнозованими результатами, нового університетського центру. Його вибір передбачувано зупинився на Університеті Св. Володимира.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Апостолов Н.Н. Лев Толстой и русское самодержавие. Факты, воспоминания, документы. Москва—Ленинград : ГИЗ, 1930. 215 с.
2. Баженова А.Ю. Историки Императорского Варшавского университета 1869—1915: просвещение, наука, политика: монография. Люблин : Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2014. 408 с.
3. Белозеров С.Е. Очерки истории Ростовского университета. Ростов-на-Дону : Изд-во Ростов. ун-та, 1959. 362 с.
4. Білецький О.І., Сухобрус Г.С., Шолом Ф.Я. Павло Миколайович Попов, Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. 32 с.
5. Борковский В.И. Академик Е.Ф. Карский (1861—1931) // Ученые записки Ярославского педагогического института. Педагогика. Ярославль, 1945. Вып. 5. С. 1—44.
6. Булахов М.Г. Евфимий Федорович Карский: Жизнь, научная и общественная деятельность / под ред. В.И. Борковского. Минск : Изд-во БГУ, 1981. 271 с.
7. Варшавский университет // Энциклопедический словарь «Т-ва Бр. А. и И. Гранат и К». Москва : Изд-во тов. А. Гранат и К., 1911. Т. 7. С. 636—639.
8. Возвращенные имена. Сотрудники АН Беларуси, пострадавшие в период сталинских репрессий / сост. Н.В. Токарев. Минск : Наука и техника, 1992. 120 с.
9. Герасименко Л., Короткий В., Степченко О., Тищенко І. Антикварій ХХ століття: матеріали до життєпису Павла Попова. Київ, 2024. 344 с.
10. Горизонтов Л.Е. Парадоксы императорской политики: поляки в России и русские в Польше. Москва : Индрик, 1999. 272 с.
11. Гусев Н. Летопись жизни и творчества Л.Н. Толстого. Москва—Ленинград : Academia, 1936. 877 с.
12. Дернов Н.А., Версиковский В.Н. Ростовский государственный университет за 20 лет. 1915—1935 // XX лет Ростовского на Дону государственного университета. Ученые записки РГУ (Юбилейный выпуск). Ростов-на-Дону, 1935. С. 36—69.
13. Дубровіна Л.А. Попов Павло Миколайович // Українські архівісти (XIX—XX ст.): бібліогр. довідник / Держ. комітет архівів України, Укр. наук-досл. ін-т архів. справи та документознавства. Київ, 2007. С. 506—507.
14. Есипов В.В. Высшее образование в Царстве польском (1815—1915). Варшавский университет. Петроград, 1914. 21 с.
15. Замотин И.И. Романтизм двадцатых годов XIX столетия в русской литературе. Т. 1—2. Санкт-Петербург—Москва, 1911—1913. Т. 1. 389 с. Т. 2. 454 с.

16. Замотин И.И. Сороковые и шестидесятые годы. Очерки истории русской литературы XIX столетия. Варшава, 1911. 470 с.
17. Замотин М.П. Русский романтизм в работах И.И. Замотина // *Философия XX века: школы и концепции*. Научная конференция к 60-летию философского факультета СПбГУ, 21 ноября 2000 г. Материалы работы секции молодых ученых «Философия и жизнь». Санкт-Петербург : СПб. филос. об-во, 2001. С. 89—93.
18. Западные окраины Российской империи. Москва : Новое литер. обозрение, 2006. 608 с.
19. Иванов А.Е. Варшавский университет в конце XIX — начале XX века // *Польские профессора и студенты в университетах России (XIX — начало XX века)*. Конференция в Казани 13—15 ноября 1993 г. Варшава, 1995. С. 198—205.
20. Иванов А.Е. Мир российского студенчества. Конец XIX — начало XX века. Москва : Новый хронограф, 2010. 360 с.
21. Иванов А.Е. Русский университет в Царстве Польском. Из истории университетской политики самодержавия: национальный аспект // *Отечественная история*. 1997. № 6. С. 23—33.
22. Иванов-Разумник Р.В. История русской общественной мысли: в 3 т. Т. 1; подгот. текста, послесл. и примеч. И.Е. Задорожняку и Э.Г. Лаврик. Москва : Республика, 1997. 416 с.
23. Інститут рукопису НБУВ. Ф. 285. Од. зб. 2563.
24. Там само. Ф. 285. Од. зб. 2672 (II).
25. Там само. Од. зб. 2691. Зошит 3.
26. Там само. Ф. 285. Од. зб. 2691. Зошит 4.
27. Там само. Зошит 5.
28. Там само. Зошит 6.
29. Там само. Зошит 7.
30. Карский А. Академик Карский. Страницы книги // *Неман*. 2011. № 8. С. 144—177.
31. Карский Александр. Е.Ф. Карский — ректор императорского Варшавского университета // *Е.Ф. Карский и современное языкознание*. Материалы XII Междунар. науч. чтений. Гродно : Гр. ГУ им. Я. Купалы, 2011. С. 13—37.
32. Колосова В. Ювілей ученого і педагога (До 80-річчя з дня народження П.М. Попова) // *Радянське літературознавство*. 1970. № 7. С. 90—92.
33. Короткий В. Становлення інтелектуала: навчання П.М. Попова в Рильському духовному училищі та Курській духовній семінарії (за матеріалами особового фонду) // *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2024. № 2 (33). С. 143—162. <https://doi.org/10.15407/rksu.33.143>
34. Краткий отчет о состоянии и деятельности Варшавского Университета за 1912—1913 академический год // *Варшавские университетские известия*. 1913. № IV. С. 1—172.
35. Крилмен Джеймс. Интервью с Толстым // *Иностранная литература*. 1978. № 8. С. 231—236.
36. Кулаковский П.А. Вопрос о Варшавском университете и польский школьный законопроект 1907 г. Санкт-Петербург, 1913. XII, 226 с.
37. Лисоченко І.Д. Огляд архіву П.М. Попова // *Рукописна та книжкова спадщина України*. 1994. Вип. 2. С. 156—168.
38. Лисоченко І.Д. Попов Павло Миколайович // *Особові архівні фонди Інституту рукопису: путівник* / [О.С. Боляк, С.О. Булатова, Т.І. Воронкова та ін.]. Київ, 2002. С. 440—452.

39. Мейлах Б. Уход и смерть Льва Толстого. Москва—Ленинград : Госиздат худ. лит-ры, 1960. 406 с.
40. Михальченко С.И. Императорский университет в Варшаве: проблемы польско-российских взаимоотношений (1869—1915) // Slavica Ludensia. 2006. Т. 22. С. 33—46.
41. **Михальченко С.И. Историко-филологический факультет Варшавского университета. 1869—1917: Очерк истории кафедр.** Брянск : Изд-во БГУ, 2005. 102 с.
42. Михальченко С.И. Историко-филологический факультет Императорского Варшавского университета: опыт истории кафедр (1869—1915) // Российские университеты в XVIII—XX веках: сб. науч. ст. Воронеж, 2004. Вып. 7. С. 3—30.
43. Обзорение преподавания предметов в Императорском Варшавском университете в 1910/1911 академическом году // Варшавские университетские известия 1910. № IX. С. 1—14; Там само. 1911. № IX. С. 1—19; Там само. 1912. № IX. С. 1—20.
44. **Позойский С.И. К истории отлучения Льва Толстого от церкви.** Москва : Сов. Россия, 1979. 176 с.
45. Попов П.М. Общий обзор моих занятий. 1910—1920 (К 10-летию моих занятий филологией). 20, 26 января 1920 г. IP НБУВ. Ф. 285. Од. зб. 2791. 10 арк.
46. Попов П.Н. А.В. Дружинин как критик и беллетрист. [Студенческая работа]. 15 декабря 1911 — 14 марта 1912 г. [Варшава]. IP НБУВ. Ф. 285. Од. зб. 2721. 153 арк.
47. Попов П.Н. Конспект «Истории русской общественной мысли» Иванова-Разумника. 7 ноября 1911 г. IP НБУВ. Ф. 285. Од. зб. 2716. 21 арк.
48. **Рева Л.Г. Життєвий і творчий шлях Павла Миколайовича Попова — літературознавця, фольклориста, книгознавця, бібліографа** // Сіверщина в історії України : зб. наук. праць. 2001. Вип. 4. С. 332—336.
49. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802—1902. Санкт-Петербург, 1902. 785 с.
50. Смерть Толстого по новым материалам / ред. В.И. Невский. Москва, 1929. 327 с.
51. Спекторский Е. Белинский и западничество. Варшава, 1912. 33 с.
52. Степченко О.П. Попов Павло Миколайович, завідувач відділу рукописів НБУ в 1929—1934 рр. // Українські вчені-фундатори спеціалізованих відділів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Київ, 2008. С. 110—128.
53. Ульяновський В., Короткий В., Скиба О. Останній ректор Університету Святого Володимира Євген Васильович Спекторський. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2007. 311 с.
54. **Устав Императорского Варшавского Университета** // Журнал Министерства народного просвещения. 1869. Июнь. С. 124—155.
55. Aszkenazy S. Uniwersytet Warszawski. Warszawa, 1905. 64 s.
56. Blaczzyk L.T. Filologia klasyczna na Uniwersytecie Warszawskim w Latach 1816—1915. Cz. II. 1862—1915. Warszawa, 2003.
57. Braun J. Położenie i ruch orgau izacyjny mlodziezy akademickiej na Uniwersytecie Warszawskim w Latach 1890—1904 // Rocznik Uniwersytetu Warszawskiego. 1963. T. IV. S. 23—105.
58. Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1807—1915 / red. S. Kieniewicz. Warszawa, 1981. 605 s.
59. Ihnatowicz I. Uniwersytet Warszawski w Latach 1869—1899 // Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1807—1915 / red. S. Kieniewicz. Warszawa, 1981. S. 378—494.
60. Ihnatowicz I. Utwozenie Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego w roky 1869 // Roczniki Uniwersytetu Warszawskiego. 1972. T. 12. S. 55—70.

61. Schiller J. Universitas Rossica. Koncepcja rosyjskiego uniwersytetu 1863—1917. Warszawa, 2008. 709 s. (Monografie z Dziejow Oswiaty / pod red. J. Miaso. T. XLI).
62. Uniwersytet Warszawski 1870—1915. Materiały bibliograficzne / Opracowanie J. Krajewskiej i A. Bednarz. Cz. 3. Warszawa, 2004. 136 s.

Отримано 26 грудня 2023 р.

REFERENCES

1. Apostolov N.N. Lev Tolstoy i russkoe samoderzhavie. Fakty, vospominaniya, dokumenty [Lev Tolstoy and Russian Autocracy: Facts, Memoirs, Documents.]. Moscow—Leningrad, 1930. 215 p. [In Russian].
2. Bazhenova A.Yu. Istoriki Imperatorskogo Varshavskogo universiteta 1869—1915: prosveshchenie, nauka, politika: monografiia [Historians of the Imperial University of Warsaw, 1869—1915: Education, Science, Politics: Monograph]. Lublin: Instytut Europy Srodkowo-Wshodniej, 2014. 408 p. [In Russian].
3. Belozеров S.E. Ocherki istorii Rostovskogo universiteta [Essays on the History of Rostov University]. Rostov-on-Don : Publishing House of Rostov University, 1959. 362 p. [In Russian].
4. Biletskyi O.I., Sukhobrus H.S., Sholom F.Ya. Pavlo Mykolaiovych Popov [Pavlo Mykolaiovych Popov]. Kyiv : Publishing House of National Academy of Sciences of URSR, 1961. 32 p. [In Ukrainian].
5. Borkovskii V.I. Akademik E.F. Karskii (1861—1931) [Academician E.F. Karskiy]. *Uchenye zapiski Iaroslavlskogo pedagogicheskogo instituta. Pedagogika* [Scientific Notes of the Yaroslavl Pedagogical Institute. Pedagogy]. Yaroslavl, 1945. Iss. 5, pp. 1—44. [In Russian].
6. Bulakhov M.G. Evfimii Fedorovich Karskii: Zhizn, nauchnaia i obshchestvennaia deiatel'nost [Evfimii Fedorovich Karskii: Life, Scholarly Work, and Public Activity] / V.I. Borkovskii (Ed.). Minsk, 1981. 271 p. [In Russian].
7. Varshavskii universitet [University of Warsaw] // Entsiklopedicheskii slovar “T-va Br. A. i I. Granat i K.” [Encyclopedic dictionary of Company of Brothers A. and I. Granat and C°]. Moscow : Publishing House of A. Granat and C°, 1911. Vol. 7, pp. 636—639. [In Russian].
8. Vozvrashchennye imena. Sotrudniki AN Belarusi, postradavshie v period stalinskikh repressii [Restored Names: Employees of the Belarusian Academy of Sciences who suffered during the Stalinist Repressions] / N.V. Tokarev (Auth.-Comps.). Minsk, 1992. 120 p. [In Russian].
9. Herasymenko L., Korotkyi V., Stepchenko O., Tishchenko I. Antykvarii 20 stolittia: materialy do zhyttiepyssu Pavla Popova [Antiquarian of the 20th Century: Materials for the Biography of Pavlo Popov]. Kyiv : Publishing House of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine, 2024. 344 p. [In Ukrainian].
10. Gorizontov L.E. Paradoksy imperatorskoi politiki: poliaki v Rossii i russkie v Polshe [Paradoxes of Imperial Policy: Poles in Russia and Russians in Poland]. Moscow : Indrik Press, 1999. 272 p. [In Russian].
11. Gusev N. Letopis zhizni i tvorchestva L.N. Tolstogo [Chronicle of Lev Tolstoy's Life and Work]. Moscow-Leningrad, 1936. 877 p. [In Russian].
12. Dernov N.A., Versikovskii V.N. Rostovskii gosudarstvennyi universitet za 20 let. 1915—1935 [Rostov State University: 20 Years (1915—1935)]. *20 let Rostovskogo na Donu gosudarstvennogo universiteta. Uchenye zapiski RGU (Iubileinyi vypusk)* [Rostov-on-Don State

- University: 20 Years. Scholarly Notes of Rostov State University (Jubilee Issue)]. Rostov-on-Don, 1935. Pp. 36—69. [In Russian].
13. Dubrovina L.A. Popov Pavlo Mykolaiovych [Popov Pavlo Mykolayovych] / Ukrainski arkhivisty (19—20 st.) : bibliohr. dovidnyk [Ukrainian Archivists (19th — 20th centuries): A Bibliographic Guide]. Kyiv, 2007. Pp. 506—507. [In Ukrainian].
 14. Esipov V.V. Vysshee obrazovanie v Tsarstve polskom (1815—1915). Varshavskii universitet [Higher Education in Partitioned Poland (1815—1915). Warsaw University]. Petrograd, 1914. 21 p. [In Russian].
 15. Zamotin I.I. Romantizm dvadtsatykh godov 19 stoletia v russkoi literature [Romanticism of the 1820s in Russian Literature]. Saint Petersburg—Moscow, 1911—1913. Vol. 1. 389 p. Vol. 2. 454 p. [In Russian].
 16. Zamotin I.I. Sorokovye i shestidesiatye gody. Ocherki istorii russkoi literatury 19 stoletia [The 1840s and 1860s. Essays on the History of Russian Literature of the 19th Century]. Warsaw, 1911. 470 p. [In Russian].
 17. Zamotin M.P. Russkii romantizm v rabotakh I.I. Zamotina [Russian Romanticism in the Works of I.I. Zamotin]. *Filosofia 20 veka: shkoly i kontseptsyi*. Nauchnaia konferentsiia k 60-letiiu filosofskogo fakulteta SPbGU, 21 noiabria 2000 g. Materialy raboty seksii molodykh uchenykh “Filosofia i zhizn” [Philosophy of the 20th Century: Schools and Concepts. Scientific Conference on the 60th Anniversary of the Philosophy Faculty of St. Petersburg State University, November 21, 2000. Materials of the Young Scholars’ Section “Philosophy and Life”]. Saint Petersburg, 2001. Pp. 89—93. [In Russian].
 18. Zapadnye okrainy Rossiiskoi imperii [Western Borderlands of the Russian Empire]. Moscow : New Literary Review Press, 2006. 608 p. [In Russian].
 19. Ivanov A.E. Varshavskii universitet v kontse 19 — nachale 20 veka [Warsaw University at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries]. *Polskie profesora i studenty v universitetakh Rossii (19 — nachalo 20 veka)*: Konferentsiia v Kazani 13—15 noiabria 1993 g. [Polish professors and students at Russian universities (19th — early 20th centuries): Conference in Kazan, November 13—15, 1993]. Warsaw, 1995. Pp. 198—205. [In Russian].
 20. Ivanov A.E. Mir rossiiskogo studenchestva. Konets 19 — nachalo 20 veka [The World of Russian Student Life: Late 19th — Early 20th Century]. Moscow : New Khronograf Press, 2010. 360 p. [In Russian].
 21. Ivanov A.E. Russkii universitet v Tsarstve Polskom. Iz istorii universitetskoi politiki samoderzhavii: natsionalnyi aspekt [Russian University in the Kingdom of Poland. From the History of the Autocracy’s University Policy: A National Perspective]. *Otechestvennaia istoriia* [Domestic History]. 1997. No. 6, pp. 23—33. [In Russian].
 22. Ivanov-Razumnik R.V. Istoriia russkoi obshchestvennoi mysli [History of Russian Public Thought] / I.E. Zadorozhniuk, E.G. Lavrik (Auth.-Comps.). In 3 vol. Vol. 1. Moscow: Republik Press, 1997. 416 p. [In Russian].
 23. Fond 285. Unit 2563. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
 24. Fond 285. Unit 2672 (II). Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
 25. Fond 285. Unit 2691. Notebook 3. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
 26. Fond 285. Unit 2691. Notebook 4. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.

27. Fond 285. Unit 2691. Notebook 5. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
28. Fond 285. Unit 2691. Notebook 6. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
29. Fond 285. Unit 2691. Notebook 7. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
30. Karskii A. Akademik Karskii. Stranitsy knigi [Academician Karskiy. Pages from the Book]. *Neman* [Neman]. 2011. No. 8, pp. 144—177. [In Russian].
31. Karskii Aleksandr E.F. Karskii — rektor imperatorskogo Varshavskogo universiteta [E.F. Karskiy — Rector of the Imperial Warsaw University]. *E.F. Karskii i sovremennoe iazykoznanie. Materialy 12 Mezhdunarodnykh nauchnykh chtenii* [E.F. Karskiy and Modern Linguistics. Materials of the XII International Scientific Readings.]. Grodno, 2011. Pp. 13—37. [In Russian].
32. Kolosova V. Yuvilei uchenoho i pedahoha (Do 80-richchia z dnia narodzhennia P.M. Popova) [Jubilee of the Scholar and Teacher (On the 80th Birthday of P.M. Popov)]. *Radianske literaturoznavstvo* [Soviet Literary Criticism]. 1970. No. 7, pp. 90—92. [In Ukrainian].
33. Korotkyi V. Stanovlennia intelektuala: navchannia P.M. Popova v Rylskomu dukhovnomu uchylshchi ta Kurskii dukhovnii seminarii (za materialamy osobovoho fondu) [From Seminary to Intellectual: The Education of P.M. Popov. A Study Based on Personal Archives.]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2024. Iss. 2 (33), pp. 143—162. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.15407/rksu.33.143>
34. Kratkii otchet o sostoianii i deiatelnosti Varshavskogo Universiteta za 1912—1913 akademicheskii god [A Report on Warsaw University: Academic Year 1912—1913]. *Varshavskie universitetskie Izvestiia* [Warsaw University News]. 1913. Iss. IV, pp. 1—172. [In Russian].
35. Krilmen Dzheims. Interviu s Tolstym [An Interview with Tolstoy]. *Inostrannaia literatura* [Foreign Literature]. 1978. No. 8, pp. 231—236. [In Russian].
36. Kulakovskii P.A. Vopros o Varshavskom universitete i polskii shkolnyi zakonoproekt 1907 g. [Warsaw University and the 1907 Polish School Law]. Saint Petersburg, 1913. XII, 226 p. [In Russian].
37. Lysochenko I.D. Ohliad arkhivu P.M. Popova [A Review of P.M. Popov's Archive]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 1994. Iss. 2, pp. 156—168. [In Ukrainian].
38. Lysochenko I.D. Popov Pavlo Mykolaiovych [Popov Pavlo Mykolayovych] // *Osobovi arkhivni fondy Instytutu rukopysu: putivnyk* [Personal Archival Fonds of the Institute of Manuscript: Guide] / O.S. Boliak, S.O. Bulatova, T.I. Voronkova and so on. (Auth.-Comps.). Kyiv, 2002. Pp. 440—452. [In Ukrainian].
39. Meilakh B. Ukhod i smert Lva Tolstogo [Leaving and death of Lev Tolstoy]. Moscow-Leningrad: State Publishing House of Literature, 1960. 406 pp. [In Russian].
40. Mikhalchenko S.I. Imperatorskii universitet v Varshave: problemy polsko-rossiiskikh vzaimootnoshenii (1869—1915) [Imperial University of Warsaw: Problems of Polish-Russian Relations (1869—1915)]. *Slavica Ludensia*. 2006. Vol. 22, pp. 33—46. [In Russian].
41. Mikhalchenko S.I. Istoriko-filologicheskii fakultet Varshavskogo universiteta. 1869—1917: Ocherk istorii kafedr [The Faculty of History and Philology at Warsaw University. 1869—1917: A Sketch of the History of its Departments]. Briansk, 2005. 102 p. [In Russian].

42. Mikhhalchenko S.I. Istoriko-filologicheskii fakultet Imperatorskogo Varshavskogo universiteta: opyt istorii kafedr (1869—1915) [History and Philology Faculty of the Imperial Warsaw University: Departmental History (1869—1915)]. *Rossiiskie universitety v 18—20 vekakh*: sb. nauch. st. [Russian Universities in the 18th — 20th Centuries: Collection of Scientific Articles]. Voronezh, 2004. Iss. 7, pp. 3—30. [In Russian].
43. Obozrenie prepodavaniia predmetov v Imperatorskom Varshavskom universitete v 1910/1911 akademicheskomo godu [Overview of Course Offerings at Imperial Warsaw University for the Academic Year 1910—1911]. *Varshavskie universitetskie izvestiia* [Warsaw University Bulletin]. 1910. Iss. 9, pp. 1—14; *Varshavskie universitetskie izvestiia* [Warsaw University Bulletin]. 1911. Iss. 9, pp. 1—19; *Varshavskie universitetskie izvestiia* [Warsaw University Bulletin]. 1912. Iss. 9, pp. 1—20. [In Russian].
44. Pozoiskii S.I. K istorii otluheniia Lva Tolstogo ot tserkvi [The History of Lev Tolstoy's Excommunication]. Moscow, 1979. 176 p. [In Russian].
45. Popov P.M. Obshchii obzor moikh zaniatiy. 1910—1920 (K 10-letiiu moikh zaniatii filologii). 20, 26 ianvaria 1920 g. [A General Overview of My Studies. 1910—1920 (On the 10th Anniversary of My Philological Studies). January 20, 26, 1920. Fond 285. Unit 2791. Fol. 10. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Russian].
46. Popov P.N. A.V. Druzhinin kak kritik i belletrist. [Studencheskaia rabota] 15 dekabria 1911 — 14 marta 1912 g. [Varshava] [Druzhinin as Critic and Fiction Writer. [Student Paper]. December 15, 1911 — March 14, 1912. [Warsaw]. Fond 285. Unit 2721. Fol. 153. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Russian].
47. Popov P.N. Konspekt "Istorii russkoi obshchestvennoi mysli" Ivanova-Razumnika. 7 noiabria 1911 g. [Summary of Ivanov-Razumnik's "History of Russian Public Thought". Notes from a Lecture Delivered on November 7, 1911]. Fond 285. Unit 2716. Fol. 21. Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine. [In Russian].
48. Reva L.H. Zhyttievyy i tvorchyy shliakh Pavla Mykolaiovycha Popova — literaturoznavtsia, folklorysta, knyhoznavtsia, bibliohrafa [The Life and Works of Pavlo Mykolayovych Popov: Literary Scholar, Folklorist, Book Historian and Bibliographer]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy* : zb. nauk. prats [Sivershchyna in the History of Ukraine: Scholarly Papers]. 2001. Iss. 4, pp. 332—336. [In Ukrainian].
49. Rozhdestvenskii S.V. Istoricheskii obzor deiatelnosti Ministerstva narodnogo prosveshcheniia. 1802—1902 [Historical Survey of the Ministry of Public Education: 1802—1902]. Saint Petersburg, 1902. 785 p. [In Russian].
50. Smert Tolstogo po novym materialam [Tolstoy's Death: New Evidence] / V.I. Nevskii (Ed.). Moscow, 1929. 327 p. [In Russian].
51. Spektorskii E. Belinskii i zapadnichestvo [Belinskiy and Westernism]. Warsaw, 1912. 33 p. [In Russian].
52. Stepchenko O.P. Popov Pavlo Mykolaiovych, zaviduvach viddilu rukopysiv NBU v 1929—1934 rr. [Pavlo Mykolayovych Popov, Head of the Manuscript Department at the National Library of Ukraine in 1929—1934] // *Ukrainski vcheni-fundatory spetsializovanykh viddiliv Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho* [Ukrainian Founders of Specialized Departments at the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. Kyiv, 2008. Pp. 110—128. [In Ukrainian].
53. Ulianovskiy V., Korotkiy V., Skyba O. Ostannii rektor Universytetu Sviatoho Volodymyra Yevhen Vasyliovych Spektorskii [Yevhen Vasyliovych Spektorskii, the Last Rector of Saint Volodymyr University]. Kyiv : Kyiv University Press and Printing Center, 2007. 311 p. [In Ukrainian].

54. Ustav Imperatorskogo Varshavskogo Universiteta [The Charter of the Imperial Warsaw University]. *ZhMNP* [Journal of the Ministry of Public Education]. June 1869, pp. 124—155. [In Russian].
55. Aszkenazy S. Uniwersytet Warszawski. Warszawa, 1905. 64 p.
56. Błaczzyk L.T. Filologia klasyczna na Uniwersytecie Warszawskim w Latach 1816—1915. Cz. II. 1862—1915. Warszawa, 2003.
57. Braun J. Położenie i ruch orgau izacyjny młodzięzy akademickiej na Uniwersytecie Warszawskim w Latach 1890—1904 // *Rocznik Uniwersytetu Warszawskiego*. 1963. T. IV. S. 23—105.
58. *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1807—1915* / red. S. Kieniewicz. Warszawa, 1981. 605 s.
59. Ihnatowicz I. Uniwersytet Warszawski w Latach 1869—1899 // *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1807—1915* / red. S. Kieniewicz. Warszawa, 1981. S. 378—494.
60. Ihnatowicz I. Utwożenie Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego w roky 1869 // *Roczniki Uniwersytetu Warszawskiego*. 1972. T. 12. S. 55—70.
61. Schiller J. Universitas Rossica. Koncepcja rosyjskiego uniwersytetu 1863—1917. Warszawa, 2008. 709 s. (Monografie z *Dziejow Oswiaty* / pod red. J. Miaso. T. XLI).
62. Uniwersytet Warszawski 1870—1915. Materiały bibliograficzne / Opracowanie J. Krajewskiej i A. Bednarz. Cz. 3. Warszawa, 2004. 136 s.

Received on Decemder 26, 2023

Viktor Korotkyi

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-0448-1967

E-mail: korotkyi@knu.ua

Vasyl Ulianovskyi

Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-0536-8835

E-mail: ulianovsky@knu.ua

AT CROSSROADS OF LIFE AND WORLDVIEW: WARSAW UNIVERSITY IN LIFE OF PAVLO POPOV (BASED ON MATERIALS FROM PERSONAL FOND)

Goal of the work. Based on materials from the personal fond of Pavlo Popov, mainly his diaries, to investigate one of the periods of the life of a scientist and teacher, who was significant for the Soviet era, which covered the time of his studies at the University of Warsaw. We tried to see and understand this process not only through the prism of our hero's views, but also in the broader context of the history of the University of Warsaw and social movements of the Russian Empire. This approach allowed us to clarify some of the information published in the diary entries, but which turned out to be unreliable. **Research methodology.** To recreate the Warsaw period of Pavlo Popov's life, theoretical principles and the methodology of modern biographical studies were used. Historical-comparative and deductive research methods were also used. **Scientific novelty.** For the first time, the entire complex of materials from the personal fond of Pavlo Popov, which is stored in the Institute of Manuscript of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (fond 285, 7,795 items of the collection), about the founder's studies at the University of Warsaw, has been analyzed. The course of the student's life in

Warsaw and beyond has been partially reconstructed. Special attention is paid to the hero's ideological searches, which are most characteristically manifested during the final choice of the faculty of study. The choice of the historical and philological faculty, rather than the law faculty, determined the further life path of Popov the scientist. **Conclusions.** Currently, there is no full-fledged scientific biography of Pavlo Popov, although the first steps in this direction, thanks to the published materials for his biography, have been made. The period of Popov's studies at the Faculty of History and Philology of the University of Warsaw for a long time determined the life priorities and main areas of scientific interests of the humanities scholar. St. Volodymyr's University will expand the spectrum and make some adjustments to his scientific interests, but will not change them fundamentally.

Key words: Pavlo Popov, biographical studies, Warsaw University, history of higher education, history of Ukraine.

<https://doi.org/10.15407/rksu.36.121>
УДК 94(7/8)(=054.7)[930.2:930.25]"1962/1963"

Alla Atamanenko,

National University of Ostroh Academy
(Ostroh, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-4940-1625

E-mail: alla.atamanenko@oa.edu.ua

Oleksandr Mazepa,

Lviv National Environmental University
(Dubliany, Ukraine)

ORCID: 0009-0009-1483-523X

E-mail: o.mazepa.uhhru@gmail.com

CORRESPONDENCE BETWEEN LUBOMYR WYNAR AND ROMAN KLYMKEVYCH AS SOURCE FOR THE HISTORY OF CREATION OF UKRAINIAN GENEALOGICAL AND HERALDIC SOCIETY

The goal of the research is the need to identify, investigate and analyze the correspondence of Ukrainian researchers Roman Klymkevych and Lubomyr Wynar as an important source for studying the history of the creation of the Ukrainian Genealogical and Heraldic Society, which operated in the environment of Ukrainian scientific emigration in the second half of the 20th century. **The research methodology** is based on the principles of historicity, objectivity, consistency and science. The study used general scientific (analysis and synthesis, classification) and historical (problem-historical, comparative, chronological) methods. **Scientific novelty.** For the first time, the correspondence of Roman Klymkevych and Lubomyr Wynar is analyzed and introduced into scientific circulation, which allows us to reveal and highlight the idea of creating the Ukrainian Genealogical and Heraldic Society, to determine its role and place among other Ukrainian foreign scientific institutions that operated in the second half of the

Cite: Atamanenko, Alla, & Mazepa, Oleksandr (2025). Correspondence between Lubomyr Wynar and Roman Klymkevych as source for the history of creation of Ukrainian Genealogical and Heraldic Society. *Manuscript and Book Heritage of Ukraine*, 1 (36), 121—134. <https://doi.org/10.15407/rksu.36.121>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

20th century. **Conclusions.** The introduction of informatively valuable correspondence of members of the Ukrainian Genealogical and Heraldic Society, source analysis and thematic differentiation allows for a comprehensive approach to the issue of studying the creation of a specialized society abroad, which was engaged in the study of auxiliary historical disciplines. The Society's members' epistolary highlights the social environment in which the researcher lived and worked, interests, emotions, personal beliefs and views. Thanks to the correspondence of members of the Ukrainian Genealogical and Heraldic Society, it was possible to investigate the reasons and prerequisites for the creation of the Society, to learn about unrealized creative ideas and projects. Today, the analysis of the Society's heritage is of great importance for the history of the development of Ukrainian heraldry, genealogy and auxiliary historical disciplines.

Key words: epistolary, heraldry, genealogy, Ukrainian Genealogical and Heraldic Society, L. Wynar, M. Bytynskyi, O. Ohloblyn, R. Klymkevych, V. Seniutovych-Berezhnyi.

Relevance of the research topic. The Ukrainian Genealogical and Heraldic Society (hereinafter — UGHS), created in July 1963, became the first scientific center that united more than 150 Ukrainian researchers and people interested in the development of science in the diaspora. This made it possible to overcome, to an extent, the problem of the lack of consolidation of scientific forces due to their general dispersion in different countries, and to start publishing activities aimed at popularizing Ukrainian heraldry and genealogy. Correspondence deposited in the personal archives of the famous Ukrainian historian and science researcher L. Wynar and heraldry researcher R. Klymkevych, who were the initiators and main founders of the society, was especially important for the reconstruction of the UGHS activity. The need to reconstruct the process of creation of the UGHS based on the study of the correspondence of its organizers determines the relevance of this study.

Analysis of research and publications. The activities of the UGHS, as well as other Ukrainian scientific institutions and institutions outside Ukraine, still require a detailed and comprehensive study, despite the presence of few articles covering the history and certain aspects of the functioning of such societies. Today, only the activities of the Ukrainian Historical Association (hereinafter — UHA) [9] and the Shevchenko Scientific Society on different continents have been studied at the monographic level among the scientific institutions of the diaspora. In her research A. Atamanenko considered the creation and main aspects of the activity of the UHA in the context of the general development of historical science. Highlighting the cooperation of the UHA with scientific institutions in the diaspora, the researcher dedicated a separate section related to the activities of the UGHS, where she also mentioned the role of R. Klymkevych as a driver of the organizational and publishing activities of the UGHS [9, p. 261—263]. O. Mazepa published several articles on various aspects of the UGHS activity [12; 13 etc.].

On the UGHS' 40th anniversary, one of the UGHS founders and, since 1963, the editor of the journal "The Ukrainian Historian", L. Wynar, published the ar-

title “Ukrainian Genealogical and Heraldic Society: Genesis and Activity” [10]. The appearance of this publication was justified, as the history of the UGHS was unknown in independent Ukraine, even though the traditions of its scholarly activities were to some extent continued by the Ukrainian Heraldic Society in Lviv. L. Wynar provided detailed information for the first time about the founding of the UGHS and its main directions of scientific research activity. In the context of highlighting the history of the UGHS, L. Wynar emphasized the role and contribution of R. Klymkevych to the development of the Society [10, p. 141–145]. The author included six letters from R. Klymkevych to himself and six of his own letters to the heraldist in the text [10, p. 155–170].

Mentions of the activities of the UGHS are also found in the monograph “Ukrainian Territorial Heraldry” by A. Hrechylo. Analyzing the achievements of Ukrainian scholars, the researcher rightly noted that the biggest problem for scholars in the diaspora was the lack of access to archival materials, hence the main focus was on studying materials from Western archives and popularizing heraldry within the Ukrainian community [11, p. 16–17].

The goal of the research. Based on the available letters from the founding members of the Ukrainian Genealogical and Heraldic Society (UGHS) — Roman Orion Klymkevych and Lubomyr Roman Wynar — to elucidate the history of the society’s formation, specifically: the discussion of the concept of establishing an independent organization and the gradual realization of this idea in 1963.

Presentation of the main material. The main body of documents and materials regarding the creation and activities of the Ukrainian Genealogical and Heraldic Society (hereinafter — UGHS) is located in the archive of the Ukrainian Historical Association, temporarily housed at the Institute of Ukrainian Diaspora Studies named after Professor Lubomyr Wynar of the National University of “Ostroh Academy”. Here, official and personal correspondence of members of the Ukrainian Historical Association (UHA) and UGHS be found. Part of the Ukrainian Historical Association’s archive consists of materials from the archive of the Ukrainian heraldry researcher Roman Orion Klymkevych. The archive of R. Klymkevych includes correspondence, personal documents, and biographical materials that provide information for reconstructing his extensive scholarly and organizational activities. Also of significant value are the materials preserved in the archive of Lubomyr R. Wynar, which is also part of the UHA’s archive.

The historian of Ukraine and the history of science, the founder of the scholarly direction of Hrushevsky studies, L. Wynar, and the well-known specialist actively working in the field of urban and territorial heraldry, R. Klymkevych, were connected by decades of collaboration and friendship. L. Wynar became the founder and long-time editor of the journals “The Ukrainian Historian” and “Ethnic Forum”, co-organizer and / or active member of many American and Ukrainian organizations, and author of numerous scholarly studies. R. Klymkevych became one of the co-organizers of the creation of the Ukrainian

Genealogical and Heraldic Society, a person who took on the burden of the groundwork associated with the society's activities.

After assuming leadership of the Historical commission of the national solidarity student organization "Dawn" ("Zarevo") in 1962, L. Wynar planned to publish a special collection dedicated to contemporary Ukrainian historiography. He decided to involve R. Klymkevych in the publication. Wynar wrote to Klymkevych requesting an article covering the activities of Ukrainian researchers in the field of Ukrainian heraldry, genealogy, and sphragistics during the period from 1945 to 1962. Subsequently, Wynar reminded Klymkevych about this request, specifying his own vision for such a text. Considering Klymkevych's scholarly interests, Wynar later asked him to develop a plan for the heraldic section of the collection. Unfortunately, the collection was never published due to objective reasons. At that time, Klymkevych believed that conducting heraldic and genealogical research among older generation researchers in the diaspora would be challenging due to their age and psychological state. He expressed concerns about the situation of the heraldists he mentioned: "In my last letter, I mentioned our trio of heraldists. In reality, I mentioned the unholy trio. Dr. Seniutovych is now in a state of a peculiar apathy, he stopped writing and even stopped helping his colleagues. There are no real reasons for this: he is young, his health is fine, and there are plenty of libraries and bookstores in New York (unfortunately, not in Miami)... Mr. M. Bytynskyi also partially abandoned me. He is now interested almost exclusively in military matters, so to speak, the UNCouncil (UNRada) and his poetry, etc. He is involved in many activities (Ukrainian studies courses, veteran organizations, etc.), but he has stopped working in the area where he excels, namely heraldry. To his credit, I will say that he is not young and is seriously ill. Nevertheless, he always willingly provides advice, information, etc., in his spare time. I ended up quite lonely among the trio, but somehow, I don't give up..." [2].

Despite the failure with the publication and the challenges associated with researchers' work, the correspondence between L. Wynar and R. Klymkevych marked the beginning of the creation of an organization that could promote heraldic and genealogical research. Let's trace the process of ideating the creation of a research organization based on the correspondence.

Initially, L. Wynar contemplated establishing a genealogical and heraldic commission at "Dawn" and invited R. Klymkevych to lead it. However, the idea was not realized at that time. The process of creating a new scientific association at the Ukrainian Free Academy of Sciences (Ukrainska Vilna Akademiia Nauk — UVAN) was influenced by the situation that existed at that time with the leading scientific institutions of the emigration type in the diaspora: the UVAN and Shevchenko Scientific Society (Naukove Tovarystvo im. Shevchenka — NTSh). Since at that time there was a sense of division within interpersonal and other social relations based on territorial (according to the part of Ukraine they origi-

nated from — Galician and Transnistrian), religious (Greek Catholics, Orthodox, and Protestants), and political (some scholars belonged to certain political parties and organizations) factors, this significantly influenced the functioning of scientific societies, institutions, and organizations. Deep misunderstandings between the oldest Ukrainian scientific institutions — NTSh and UVAN arose at the stage of their activities in post-war Germany when the institutions could not agree on cooperation or unification. With the relocation of the activities of NTSh and UVAN to the USA, this confrontation did not cease, although attempts were made to combine scientific efforts [9, p. 120].

L. Wynar and R. Klymkevych, like many other Ukrainian scholars associated with the aforementioned institutions, were acutely aware of the situation that had developed. Creating a section within UVAN or NTSh would have meant excluding individual scholars who were members of other “confrontational” scientific institutions accordingly. Therefore, gradually, R. Klymkevych came to understand the need to create a society that would serve as an independent center for heraldic and genealogical research. Both scholars pondered over this idea, as evidenced by its lively discussion in their correspondence. All the opinions expressed by the researchers subsequently formed the basis of the society’s charter and the principles of its activities.

The correspondence between R. Klymkevych and L. Wynar spans from the beginning of 1962 to the end of 1972 and covers many aspects, namely: the scientific activities of researchers, discussions about the activities of the UHA and the UGHS, the publication of the journal “The Ukrainian Historian” (hereinafter referred to as UH) and the “Bulletin of the UHA”, various professional advice and recommendations, as well as personal and family matters. The correspondence from 1962 and 1963 allows us to trace the process of forming the idea of creating the Association, the peculiarities of the socio-cultural environment of science functioning at that time, the main principles of the organization’s activities, and partially its scientific projects.

In the archive of the UHA, among other items, two letters from R. Klymkevych to L. Wynar from 1962 and sixteen letters from 1963 have been found. Additionally, there are eight letters from L. Wynar from 1962 (one of them dated by us based on its contents) and sixteen letters from 1963. Based on the analysis of the correspondence contents, it can be assumed that a portion of the correspondence was lost due to various circumstances, but the preserved letters allow us to reconstruct the events of that time. In the mentioned publication on the pages of the journal “The Ukrainian Historian” in 2003, dedicated to the UGHS, L. Wynar included part of his correspondence with R. Klymkevych. Among the published letters were those from R. Klymkevych to L. Wynar dated October 29, November 29, and December 12, 1963, as well as letters from L. Wynar to R. Klymkevych dated August 6, August 18, and November 30, 1963 — a period when the society had already been established [10, p. 155—170].

An important aspect for our research is the characterization of the development of heraldry and genealogy in the diaspora in the early 1960s in North America, as described by R. Klymkevych in a letter to L. Wynar dated March 31, 1962: “Ukrainian heraldry and genealogy are currently very neglected. There are only three individuals working in this field — Dr. V. Seniutovych-Berezhnyi, Lieutenant Colonel M. Bytynskyi in Canada, and myself — and we are all friends and cooperate with each other, having our own circles of interest and work. Dr. Seniutovych-Berezhnyi is our best expert in genealogy and family heraldry, and besides, he is a good pundit of history and a real specialist in Volhynia affairs. Lieutenant Colonel Bytynskyi is our sole practical heraldist, meaning a heraldic artist who creates beautiful depictions of coats of arms, flags, and other emblems; he is knowledgeable about all styles and epochs of our heraldry and has significant merits in clarifying our heraldic terminology. Dr. Seniutovych and I work exclusively in theory (simply put — we draw and paint poorly). My areas of interest are completely different: state, semi-state, regional, and municipal coats of arms and seals, church, and family coats of arms as far as they relate to our royal, grand princely, and princely dynasties and hetmans from 1648, that is, state hetmans. In short, I am interested in coats of arms in connection with public law, Dr. Seniutovych in connection with private matters” [1]. Certainly, there were representatives in the diaspora who were also interested in heraldry, but mostly not at a professional level. Among humanitarians, mainly historians, occasionally someone would turn to genealogical research.

L. Wynar was active in both academic and public life in Germany and later upon moving to the United States. In the early 1960s, he conducted a series of scholarly research projects, including monographs dedicated to A. Voinarovskiy and D. Vyshnevetskyi. Considering the young researcher’s interest in the coats of arms of both historical figures, it can be presumed that this sparked his contemporary interest in heraldry and the related endeavor to revive heraldic research and create institutional support for it. He envisioned this support through the establishment of a periodic or non-periodic publication and a specialized organization or structural unit within a broader scientific association of researchers.

In February 1963, L. Wynar expressed in a letter to R. Klymkevych the idea of potentially reviving the publication of the journal “Genus and Banner” (“Rid ta Znameno”), several issues of which were published in Germany in displaced persons camps, in the form of non-periodic collections focusing on “Ukrainian genealogy, heraldry, and biography”, or by printing a non-periodic thematic section in existing publications. This entailed creating a separate publication or a distinct section in popular periodicals dedicated to Ukrainian heraldry, genealogy, and sphragistics. However, R. Klymkevych cast doubt on Wynar’s proposed idea for reviving or creating a special publication, emphasizing the possible reluctance or limited availability at that time of heraldists like M. Bytynskyi and V. Seniutovych-Berezhnyi to collaborate. At the same time, he supported the idea

of creating a non-periodic section “in one of our journals” [2]. The discussion about the possibility of publishing within the pages of Ukrainian periodicals (including the magazines “New Pathway” (“Novyi Shliakh”) or “Freedom” (“Svoboda”)), a so-called non-periodic leaflet, was revisited by researchers later on.

At that time, L. Wynar and R. Klymkevych shared many common views on how the society should be and who should be members of the new organization. In a letter to L. Wynar, R. Klymkevych agreed on the necessity to create an independent society, separate from both scientific institutions (UVAN and NTSh), that would collaborate with these and other institutions, maintain a non-partisan position, and uphold religious tolerance, which was important for both the leadership and the vast majority of members: “Given the diversity of our future members (Westerners and Easterners, Catholics and Orthodox, supporters of Petliura (Petliurvtsi) and new emigrants from the USSR, Republicans and Monarchists, ‘Ukrainian-Americans’ and ‘Ukrainian-Europeans’), we will be able to steer clear of any party lines and biases and nurture pure, free Ukrainian scholarship. I myself lean towards Ukrainian monarchism, which, however, does not hinder me from collaborating closely and amiably with the supporter of UNR M. Bytynsky and others” [5]. There were also thoughts about the need to establish such a society within UVAN, but they did not gain traction.

Given the distances separating researchers from each other, it was necessary to find someone with sufficient motivation to take on the organizational burden, as well as adequate scholarly authority to influence the recruitment of society members. It was R. Klymkevych who assumed these responsibilities from the initial stages. He was prepared to discuss the idea of creating a new society with well-known Ukrainian heraldry researchers and those interested in establishing a scientific institution: M. Bytynskyi, V. Seniutovych-Berezhnyi, S. Kulchytskyi, L. Shankovskiy, and to “take the next step” by sending out forms for “postal voting”. R. Klymkevych also took on the task of preparing “press releases” and appeals for “enthusiasts to join as members”.

During the creation of the UGHS, it was planned to inform the public through periodic publications in order to subsequently attract a greater number of scientists and researchers to the society’s activities. It should be noted that R. Klymkevych enthusiastically believed that the endeavor initiated could be brought to fruition, as he indicated in a letter to L. Wynar: “I am convinced that something will come of this matter, once Wynar and Klymkevych embark on joint work” [3].

A key aspect in creating the society was determining the candidacy for the chairman. It was evident that the chairman should be a representative of the Society and, importantly, their academic authority would contribute to the promotion of its activities. Candidates considered for the chairman role included well-known Ukrainian heraldists, historians, and genealogists: O. Ohloblyn, M. Bytynskyi, R. Klymkevych, and L. Wynar. During discussions on the society’s leadership composition, a young researcher proposed including O. Ohloblyn among

the founding members, who gladly agreed to collaborate in the new society and be elected as its chairman. Another candidate for the chairmanship that L. Wynar suggested was himself, although he noted that there might be better candidates available. For the position of General Secretary of the society, the researcher proposed appointing R. Klymkevych to oversee financial matters.

V. Seniutovych-Berezhnyi proposed M. Bytynskiy's candidacy for the position of chairman of the society. However, M. Bytynskiy declined to lead the society, citing advanced age and health condition. R. Klymkevych explained the reasons for Bytynskiy's refusal in a letter to L. Wynar: "Dr. V. Seniutovych-Berezhnyi proposed to me in a letter M. Bytynskiy for the chairman position, which I immediately disagreed with due to age, health, lack of knowledge of English, and Bytynskiy's own reluctance. Seniutovych justified his proposal by stating that Bytynskiy is most deserving for Ukrainian heraldry. It's true that he started significant work in this field, being a pioneer of our scientific heraldry, but that alone doesn't make him suitable for the chairmanship. Bytynskiy himself admitted to me in writing that I have surpassed him in the results of my previous related work, but still, he does not consider himself a candidate for the chairmanship. In his letter to me, M. Bytynskiy promised full cooperation but requested not to be chosen for any responsible position due to age, health, etc." [4, fol. 1].

As a result, L. Wynar suggested that the society would be led by the well-known historian, Professor O. Ohloblyn, who was also an expert in Ukrainian genealogy. According to R. Klymkevych, the candidacy of O. Ohloblyn had its positive and negative aspects, but his authority as a scholar would contribute positively to the scientific community's reception of the idea of the UGHS. Klymkevych mentioned in a letter to L. Wynar: "If Professor Ohloblyn truly feels capable of full cooperation, then I obviously welcome his chairmanship. It would have more positives than negatives (positives: prestige of our institution, his knowledge and diligence; negatives: age and health condition, as well as departure from our 'neutrality' towards NTSh and UVAN)" [4, fol. 1]. The decision to elect O. Ohloblyn as the head of the society was also influenced by the fact that another candidate, M. Bytynskiy, declined the chairmanship.

Among the contemporary scholars, there were those who viewed the idea of creating an independent society critically, considering it a dispersion of scientific efforts. Because it did not become a section of NTSh, the then-president of NTSh in America, R. Smal-Stotsky, expressed opposition to the society. This is specifically mentioned by R. Klymkevych in his letter: "There was yet another thunderbolt, namely from Professor Roman Smal-Stotsky (because we did not establish ourselves as a separate section or subsection of NTSh). Let this remain between us! Eng. S. Kulchytsky also expressed his opinion that we should be a part of NTSh, but he joined us unreservedly" [5]. In response to this, R. Klymkevych shared his thoughts. He argued his position by referring to the experience of European and American heraldic institutions, which operated independently of

the highest institutions in their countries. Regarding the inclusion of the society within other Ukrainian scientific institutions, the researcher noted: "Being subsections or even sections of NTSh or UVAN, we will be significantly constrained by a) old people who work very slowly, fall into apathy, etc., and b) unfriendly 'radicals' from NTSh and 'Soviets' from UVAN" [5].

Since then, the decision was made not to affiliate the society with any institution and to develop it independently. At the end of March 1963, R. Klymkevych began sending out membership application forms inviting individuals to join the UGHT. A number of the most authoritative scholars, heraldists, and historians were invited to the Initiative Group. By the end of May, after receiving written consent from the majority of scholars and researchers to become members of the organization, the official date of the establishment of UGHS was determined as July 1, 1963.

The founders discussed the name for the new research association. R. Klymkevych proposed two possible variants for the society: Ukrainian Lineage and Heraldic Society (Ukrainske Rodoznavche i Herboznavche Tovarystvo) or Ukrainian Lineage and Heraldic Institution (Ukrainska Rodoznavcha i Herboznavcha Ustanova) [4, fol. 2]. In a letter dated March 21, 1963, L. Wynar suggested considering a name that was later decided for the society: Ukrainian Genealogical and Heraldic Society (Ukrainske Genealogichne i Heraldychne Tovarystvo) or Ukrainian Lineage and Heraldic Institution (Ukrainska Rodoznavcha i Heraldychna Ustanova). However, on April 2, he agreed with R. Klymkevych's proposal for the name Ukrainian Lineage and Heraldic Society (Ukrainske Rodoznavche i Herboznavche Tovarystvo). V. Seniutovych-Berezhny proposed the name Historical Genealogical Society (Istorychne Genealogichne Tovarystvo), but colleagues did not agree with it. Eventually, an agreement was reached on the name proposed by L. Wynar, which would be clear in translation to foreigners: "Ukrainian Genealogical and Heraldic Society". The term "genealogical" was placed first due to the quantitative advantage of genealogical research among the society's members over heraldic studies.

In their letters, the question of membership categories for the future society was repeatedly discussed. R. Klymkevych proposed introducing a broad membership where anyone interested could become a member. This proposal was supported by O. Ohloblyn, who noted in a letter to R. Klymkevych: "Actual members of the Society can be scientists — authors of relevant works; members-collaborators (supporting members — everyone interested in Ukrainian genealogy, heraldry, and related disciplines, those who are genuinely passionate about this matter. There are many such people; we just need to find them within our society)" [7, fol. 1]. The presence of two membership categories, which could unite researchers and enthusiasts, was also supported by L. Wynar. This approach was implemented in the UGHS by introducing the category of supporting members, which simultaneously expanded the financial base through membership fees.

Among the colleagues-historians who supported the establishment of the UGHS were: Prof. Dr. O. Ohloblyn, Prof. V. Seniutovych-Berezhnyi, Prof. Dr. M. Miller, Prof. Dr. N. Polonska-Vasylenko, Prof. Dr. L. Bachynskyi, Prof. Dr. B. Zahaykevych, Prof. Dr. V. Radzykevych, Prof. Dr. V. Matsiak from Munich, Dr. R. Klymkevych, Dr. L. Wynar, Dir. V. Doroshenko, Eng. S. Kulchytskyi, Eng. L. Bykovskyi, Lt. Col. M. Bytynskyi, and other researchers. Both organizers, as well as O. Ohloblyn, actively reached out in letters to colleagues with invitations to become members of the organization. In early April, L. Wynar sent R. Klymkevych a list of 18 candidates, including researchers from the USA, Canada, and European countries such as M. Antonovych, L. Bykovskyi, V. Doroshenko, I. Nazarko, I. Nahaievskyi, I. Vytanovych, and others.

In creating the society, it was important to determine the candidates for the leadership and allocate responsibilities within it. Correspondence between L. Wynar and R. Klymkevych sheds light on the process of discussing candidates for the governing bodies of the UGHS. Specifically, in a letter dated May 1, 1963, L. Wynar proposed a number of possible members for the Supervisory Committee, including M. Antonovych, I. Nahaievskyi, I. Nazarko, N. Polonska-Vasylenko, and L. Bykovskyi. Later on, the researcher narrowed down the list of potential candidates to L. Bykovskyi and Y. Slastyon, although the latter stated that he should only be chosen if no one else volunteers. Regarding the Board of Directors, L. Wynar, who insisted on including researchers from various countries in the society, proposed Prof. M. Miller from Germany or N. Polonska-Vasylenko, and Dr. M. Antonovych from Canada as representatives of the UGHS in those countries. Later, he added the candidacy of P. Kurinny to the proposals. One of the final lists of the board — a “small-temporary” one, formed by R. Klymkevych on June 25, 1963, also included individuals who had not yet agreed to join the society’s leadership and was refined by L. Wynar to be further supplemented.

An interesting fact deserving special attention is that the prominent researcher of Ukrainian heraldry and genealogy in the emigration, V. Seniutovych-Berezhnyi, did not initially join the society at the time of its formation, despite his favorable attitude towards the idea from the beginning. The reason for V. Seniutovych-Berezhnyi’s refusal to join the UGHS was of a personal nature, specifically due to his unfavorable relationship with the society’s chairman, O. Ohloblyn. This moment was mentioned in a letter from R. Klymkevych to L. Wynar: “Dr. Seniutovych did not join us with fanfare (‘categorically,’ as he wrote) because of Prof. Ohloblyn” [6]. Regarding the conflict between the two scholars, R. Klymkevych reminded L. Wynar of this in August 1968: “Dr. Seniutovych wrote to me again that he would gladly join the UHA and UGHS, but he had a quarrel with Prof. Ohloblyn... You can’t convince people at odds from Dnipro lands; I try to do it, but I don’t know if I’ll succeed.” [8]. Later on, however, this situation was resolved, and the renowned researcher of heraldry and noble genealogy, V. Seniutovych-Berezhnyi, became a member of the UGHS at the end of 1969.

The challenging task of organizing the genealogical and heraldic society was successfully brought to completion by R. Klymkevych and L. Wynar. The society was officially established on July 1st, and by mid-October, its first bulletin had already been published, with discussions underway regarding the creation of a scientific collection. In a separate announcement prepared for publication in Ukrainian emigre publications, it was noted:

“As of July 1, of this year, the Ukrainian Genealogical and Heraldic Society in the USA was established following a postal referendum of 33 Founding Members from five countries (USA, Canada, Germany, Italy, and Belgium). In August of this year, the UGHS leadership was elected as follows: Chairman — Prof. Dr. O. Ohloblyn (USA), Vice Chairman — Dr. L. Wynar (USA), General Secretary and Treasurer — Dr. R. O. Klymkevych (USA), President of the Control Commission — Lt. Col. M. Bytynskyi (Canada), Members of the Control Commission — Dipl. Eng. L. Bykovskyi (USA) and Dipl. Eng. S. T. Kulchytskyi (USA). In September of this year, the UGHS unanimously co-opted three new Members: Prof. Dr. H. Luzhnytskyi (USA), Prof. Dr. M. Miller (Germany), and the Very Reverend Rector Dr. I. Nazarko (Italy). At the beginning of October of this year, the UGHS had over 40 members in seven countries with a larger concentration in Ukrainian emigration communities (in addition to those named above, also in England and France).” [10, p. 143—144].

Conclusions. The correspondence between L. Wynar and R. Klymkevych, in which scientists discussed many important issues, reflects the emergence and implementation of the idea of creating a scientific organization that would deal with the problems of Ukrainian heraldry and genealogy. This was implemented on July 1, 1963, when the Ukrainian Genealogical and Heraldic Society was created.

It's also worth noting that based on the correspondence between R. Klymkevych and L. Wynar, we can gain insight into the style of their relationship. It is characterized by warmth, friendliness, tact, and mutual respect towards each other. In our opinion, the friendly relationship between historians is indicative of the benefits to the scholarly endeavors of individual researchers, the implementation of many joint projects, and significantly influences the dynamics of development within historical science as a whole.

Overall, this material introduced into scholarly circulation can also serve for the preparation of comprehensive biographies of researchers in Ukrainian history and related historical disciplines — L. Wynar, R. Klymkevych, O. Ohloblyn, V. Seniutovych-Berezhnyi, among others. By comparing this information with other sources, the correspondence of UGHS members provides an opportunity to illuminate the activities of scientific institutions, analyze the achievements of researchers in the field of Ukrainian heraldry and genealogy within the broader context of the historiographical situation of that time.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Архів Українського історичного товариства (Архів Л. Винара) в Національному університеті «Острозька академія». Ф. Листування. Спр. Р. Климкевич. Лист Р. Климкевича до Л. Винара від 31 березня 1962 р. 1 арк.
2. Архів Українського історичного товариства (Архів Л. Винара) в Національному університеті «Острозька академія». Ф. Листування. Спр. Р. Климкевич. Лист Р. Климкевича до Л. Винара від 12 квітня 1962 р. 1 арк.
3. Архів Українського історичного товариства (Архів Л. Винара) в Національному університеті «Острозька академія». Ф. Листування. Спр. Р. Климкевич. Лист Р. Климкевича до Л. Винара від 3 березня 1963 р. 1 арк.
4. Архів Українського історичного товариства (Архів Л. Винара) в Національному університеті «Острозька академія». Ф. Листування. Спр. Р. Климкевич. Лист Р. Климкевича до Л. Винара від 31 березня 1963 р. 2 арк.
5. Архів Українського історичного товариства (Архів Л. Винара) в Національному університеті «Острозька академія». Ф. Листування. Спр. Р. Климкевич. Лист Р. Климкевича до Л. Винара від 17 травня 1963 р. 1 арк.
6. Архів Українського історичного товариства (Архів Л. Винара) в Національному університеті «Острозька академія». Ф. Листування. Спр. Р. Климкевич. Лист Р. Климкевича до Л. Винара від 25 червня 1963 р. 1 арк.
7. Архів Українського історичного товариства (Архів Р. Климкевича) в Національному університеті «Острозька академія». Ф. Листування. Спр. О. Оглоблин. Лист О. Оглоблина до Р. Климкевича від 8 травня 1963 р. 2 арк.
8. Архів Українського історичного товариства (Архів Л. Винара) в Національному університеті «Острозька академія». Ф. Листування. Спр. Р. Климкевич. Лист Р. Климкевича до Л. Винара від 4 серпня 1968 р. 1 арк.
9. Атаманенко А. Українське історичне товариство: ідеї, постаті, діяльність (1965—1991). Острого : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2010. 671 с.
10. Винар Л. Українське Генеалогічне і Геральдичне Товариство: генеза і діяльність // Український історик. Нью-Йорк; Острог, 2003. Ч. 1—5 (156—160). С. 141—170.
11. Гречило А. Українська територіальна геральдика. Львів : НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Укр. геральд. тов-во, 2010. 280 с.
12. Мазепа О. Геральдичні дослідження Р. Климкевича на сторінках журналу «Український історик» // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя : ЗНУ, 2013. Вип. XXXVII. С. 274—278.
13. Мазепа О. Українські геральдичні та генеалогічні інституції DP-періоду // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Острог : Нац. ун-т «Острозька академія», 2015. Вип. 23. С. 103—108.

Отримано 27 листопада 2024 р.

REFERENCES

1. F. Letters. File R. Klymkevych. Letter from R. Klymkevych to L. Wynar dated March 31, 1962. Archive of the Ukrainian Historical Association (Archive of L. Wynar) in the National University of Ostroh Academy.
2. F. Letters. File R. Klymkevych. Letter from R. Klymkevych to L. Wynar dated April 12, 1962. Archive of the Ukrainian Historical Association (Archive of L. Wynar) in the National University of Ostroh Academy.

3. F. Letters. File R. Klymkevych. Letter from R. Klymkevych to L. Wynar dated March 3, 1963. Archive of the Ukrainian Historical Association (Archive of L. Wynar) in the National University of Ostroh Academy.
4. F. Letters. File R. Klymkevych. Letter from R. Klymkevych to L. Wynar dated March 31, 1963. Archive of the Ukrainian Historical Association (Archive of L. Wynar) in the National University of Ostroh Academy.
5. F. Letters. File R. Klymkevych. Letter from R. Klymkevych to L. Wynar dated May 17, 1963. Archive of the Ukrainian Historical Association (Archive of L. Wynar) in the National University of Ostroh Academy.
6. F. Letters. File R. Klymkevych. Letter from R. Klymkevych to L. Wynar dated June 25, 1963. Archive of the Ukrainian Historical Association (Archive of L. Wynar) in the National University of Ostroh Academy.
7. F. Letters. File O. Ohloblyn. Letter from O. Ohloblyn to R. Klymkevych dated May 8, 1963. Archive of the Ukrainian Historical Association (Archive of L. Wynar) in the National University of Ostroh Academy.
8. F. Letters. File R. Klymkevych. Letter from R. Klymkevych to L. Wynar dated August 4, 1968. Archive of the Ukrainian Historical Association (Archive of L. Wynar) in the National University of Ostroh Academy.
9. Atamanenko A. *Ukrainske istorychne tovarystvo: idei, postati, diialnist (1965—1991)* [Ukrainian Historical Association: Ideas, Individuals, Activities (1965—1991)]. Ostroh, 2010. 671 p. [In Ukrainian].
10. Wynar L. *Ukrainske Henealohichne i Heraldychne Tovarystvo: geneza i diialnist* [The Ukrainian Genealogical and Heraldic Society: Genesis and Activity]. *Ukrainskyi istoryk* [The Ukrainian Historian]. 2003. Pt. 1—5 (156—160), pp. 141—170. [In Ukrainian].
11. Hrechylo A. *Ukrainska terytorialna heraldyka* [Ukrainian Territorial Heraldry]. Lviv: National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies named after M. Hrushevskyy, Ukrainian Heraldic Society, 2010. 280 p. [In Ukrainian].
12. Mazepa O. *Heraldychni doslidzhennia R. Klymkevycha na storinkakh zhurnalu "Ukrainskyi istoryk"* [Heraldic studies of R. Klymkevych on the pages of the Journal "The Ukrainian Historian"]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu* [Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhia National University]. 2013. Iss. XXXVII, pp. 274—278. [In Ukrainian].
13. Mazepa O. *Ukrainski heraldychni ta henealohichni instytutsii DP-periodu* [Ukrainian heraldic and genealogical institutions of the DP period]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia": Istorychni nauky* [Scientific notes of the National University of Ostroh Academy: Historical Sciences]. 2015. Iss. 23, pp. 103—108. [In Ukrainian].

Received on November 27, 2024

Алла Атаманенко, доктор історичних наук, професор,
професор кафедри міжнародних відносин
та директор Інституту досліджень української діаспори,
Національний університет «Острозька академія» (Острог, Україна)
ORCID: 0000-0003-4940-1625

E-mail: alla.atamanenko@oa.edu.ua

Олександр Мазепа, кандидат історичних наук,
доцент кафедри гуманітарної освіти, Львівський національний
університет природокористування (Дубляни, Україна)
ORCID: 0009-0009-1483-523X

E-mail: o.mazepa.uhhru@gmail.com

ЛИСТУВАННЯ ЛЮБОМИРА ВИНАРА ТА РОМАНА КЛИМКЕВИЧА ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ГЕНЕАЛОГІЧНОГО І ГЕРАЛЬДИЧНОГО ТОВАРИСТВА

Мета роботи: на основі аналізу листування українських дослідників Любомира Винара і Романа Климкевича відтворити процес створення Українського генеалогічного і геральдичного товариства, яке діяло в середовищі української наукової діаспори в 1963—1972 роках. **Методологія.** Дослідження ґрунтується на принципах історичності, об'єктивності, системності та науковості. У дослідженні використовувалися загальнонаукові (аналізу і синтезу, класифікації) та історичні (проблемно-історичний, порівняльний, хронологічний) методи. **Наукова новизна.** Уперше проаналізовано і введено до наукового обігу дотепер значною мірою неопрацьоване листування Любомира Винара і Романа Климкевича за 1962 і 1963 роки, яке дозволяє висвітлити формування ідеї започаткування в 1963 році Українського генеалогічного і геральдичного товариства, перші організаційні кроки та роль у процесі створення його ініціаторів та засновників. **Висновки.** Введення до наукового обігу інформативно цінного листування членів Українського генеалогічного і геральдичного товариства, застосування джерелознавчого аналізу й тематичної диференціації дозволяють комплексно підійти до питання вивчення історії створення профільного товариства за кордоном, яке займалося дослідженням допоміжних історичних дисциплін. Епістолярій засновників Товариства Л. Винара та Р. Климкевича висвітлює суспільне середовище, в якому жили і працювали дослідники, їхні інтереси, емоції, особисті переконання й погляди. Завдяки листуванню вчених вдалося дослідити причини та передумови створення товариства. Аналіз епістолярної спадщини дослідників, які жили та працювали в умовах українського закордоння, має неабияке значення для опрацювання історії розвитку української геральдики, генеалогії та допоміжних історичних дисциплін.

Ключові слова: епістолярій, геральдика, генеалогія, Українське генеалогічне і геральдичне товариство, Л. Винар, М. Битинський, О. Оглоблин, Р. Климкевич, В. Сенютювич-Бережний.

<https://doi.org/10.15407/rksu.36.135>

УДК 930.25

Оксана Ємчук, кандидат історичних наук,
старша наукова співробітниця відділу археографії
Інституту архівознавства, Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-5096-7231
E-mail: vio@ukr.net

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ДОКУМЕНТІВ ТВОРЧОГО ПРОЦЕСУ ВЧЕНИХ В ОСОБОВИХ АРХІВНИХ ФОНДАХ

Метою роботи є аналіз актуальних питань формування та збереження документів творчого процесу вчених в особових архівних фондах на основі нормативних та методичних документів, що регламентують роботу з особовими фондами вчених Національної академії наук України, а також огляду зарубіжного досвіду. **Методологія дослідження** спирається на принципи історизму, науковості, системності. З урахуванням міждисциплінарного підходу використано методи термінологічного та історіографічного аналізу, критики історичних джерел. **Наукова новизна**. На основі аналізу дотичних до теми статті нормативних і методичних документів, прикладів зарубіжного досвіду визначено напрями подальшої роботи з формування та збереження документів творчого процесу вчених в сучасних умовах цифрових технологій. **Висновки**. Процеси формування та збереження особових фондів загалом врегульовано низкою нормативно-правових та методичних документів, проте з метою збереження документів творчого процесу вчених в умовах цифрових технологій виникла потреба в нових теоретичних та методичних розробках, практичних інструкціях, підготовлених на основі міждисциплінарних підходів. Деякі види творчих документів потребують більш точного термінологічного

Цитування: Ємчук О. Актуальні питання формування та збереження документів творчого процесу вчених в особових архівних фондах. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2025. № 1 (36). С. 135—149. <https://doi.org/10.15407/rksu.36.135>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

визначення та узгодження строків їхнього зберігання. Ефективне формування особових архівних фондів документами творчого процесу вчених та їхнє збереження залежать від налагодження дієвих зв'язків між архівістами і науковцями на основі якісного методичного супроводу та адаптації кращого зарубіжного досвіду.

Ключові слова: особові архівні фонди, документи творчого процесу, вчені Національної академії наук України, нормативні, методичні документи.

Актуальність теми дослідження зумовлена її значенням у повноцінному відтворенні української історії та внеску видатних українських учених у світову науку. Під час невинних суспільних трансформацій, а нині — ще й російсько-української війни, методологія й методика формування змістового ресурсу наукового архіву передбачає перманентну модернізацію [1, с. 203]. Виникають нові види документів та нові носії інформації, що суттєво змінюють роботу науковців. Водночас постає проблема збереження їх творчої лабораторії та індивідуального стилю в епоху цифрових технологій. Дослідження специфіки особових фондів працівників Національної академії наук України (далі — НАН України) є актуальними, оскільки вони містять результати індивідуальної творчості, які не завжди підпадають під встановлені нормативні та методичні правила. Питання роботи з особовими фондами (як у паперовому, так і в електронному вигляді) постійно знаходяться у фокусі уваги архівістів [2]. Наприклад, вони розглядалися на науково-методичному семінарі «Архівні фонди особового походження: науково-методичні засади проведення експертизи цінності документів та створення науково-довідкового апарату до фондів особового походження» на базі Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України [3], де накопичено вагомий досвід розробки локальних методик дослідження особових фондів діячів театрального, музичного та образотворчого мистецтва [4].

Аналіз досліджень і публікацій. Питання формування та збереження особових фондів були предметом досліджень вітчизняних та зарубіжних архівознавців у різні часи. Одна з перших спроб проаналізувати історію формування особових фондів протягом радянського періоду і до 1993 р. була здійснена З. Сендиком у статті «Розробка архівістами України наукових основ комплектування державних архівів документами особового походження» [5]. Перші ґрунтовні дослідження цієї проблеми були також виконані О. Колобовим [6]. У 1996 р. А. Санцевич висловив актуальні дотепер думки про те, що перед історіографами постає завдання простежити хід творчої думки вчених, мотиви їхніх творчих дій на основі чернеток, різних заміток тощо [7, с. 51]. Л. Драгомірова визначила дефініції понять «фонди особового походження», «особові фонди» та наголосила, що вживання слів «особистий» тобто «приватний», «власний» для позначення фонду чи документа особового походження, або для позначення особового документа,

є помилковим. Особові документи як документи офіційного походження, що створюються з метою підтвердження різних юридичних фактів про фізичну особу (паспорти, свідоцтва, посвідчення, дипломи), можуть згодом стати частиною фондів особового походження, які створюються як у складі приватного архівного зібрання, так і в архівній установі на основі генетичного зв'язку між фондоутворювачами [8]. О. Косенко дослідила засади формування та джерельно-інформаційний потенціал особових архівних фондів, визначила дефініцію поняття «особовий архівний фонд» як різновид фондів особового походження, що може охоплювати особові, сімейні та родові фонди [9, с. 19]. До словника архівної термінології було внесено такий переклад: «архівний фонд особового походження — family (and estate) archives; patrimonial archives; archival fond of personal or family provenance» [10].

Публікації зарубіжних авторів були проаналізовані Л. Приходько в контексті фондової організації документів та нових викликів для архівів в епоху інформатизації. Праці фундаторів і провідних представників європейської архівної науки, а також Канади, США Б. Дельма (Bruno Delmas), Л. Дюранті (Luciana Duranti), М. Дюшена (Michel Duchein), Т. Кука (Terry Cook), Е. Лодоліні (Elio Lodolini), Х. Макніл (Heather Macneil), Д. Тамбле (Donato Tamble) засвідчили актуальність основних принципів класифікації документів фонду — «принципу поваги до фонду» (respect des fonds) та «принципу походження» (Provenienzprinzip) [11]. Порушені теми розглянуто в монографії Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІА НБУВ) «Документні та інформаційно-довідкові комплекси архівів НАН України: створення та інтегрування до системи історичних знань про українську науку», де автори привернули увагу до поглядів зарубіжних учених на принципи комплектування та практику роботи з особовими фондами (К. Гоббс, Р. Картер, Р. Фішер, К. Харріс та ін.) [1, с. 89].

Отже, тема формування та збереження особових фондів у цілому була розглянута вітчизняними та зарубіжними архівознавцями, проте й зараз бракує комплексного її висвітлення в наукових та методичних виданнях.

Метою роботи є аналіз актуальних питань формування та збереження документів творчого процесу вчених в особових архівних фондах на основі нормативних та методичних документів, що регламентують роботу з особовими фондами вчених НАН України, а також огляду зарубіжного досвіду. Порушена тема пов'язана з питаннями сучасних наукових комунікацій, виникненням нових видів наукових документів, наукометричних баз даних тощо, утім ці питання не є предметом нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Роботу з особовими фондами вчених НАН України регламентовано низкою документів, більшість з яких включено до видання «Організація діловодства та архівного зберігання документів у Національній академії наук України» [12]. Нормативно-правова база

ІА НБУВ ґрунтується на таких документах: Закони України «Про Національний архівний фонд та архівні установи», «Про наукову і науково-технічну діяльність»; постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Державний реєстр національного культурного надбання», «Про проведення експертизи цінності документів»; накази Міністерства юстиції України «Правила роботи архівних установ України», «Про затвердження Методики віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних» та ін. Робота з документами особового походження регламентована, крім того, міжнародними, національними, галузевими стандартами, а також методичними матеріалами.

Насамперед розглянемо «Положення про архівний фонд особового походження видатного вченого Національної академії наук України», затверджене постановою Президії НАН України від 05.12.2001 № 299 (зі змінами), (далі — Положення). Відповідно до пункту 1.4. Положення, «створення архівних фондів особового походження видатних учених НАН України має на меті забезпечення зберігання унікальних джерел індивідуального творчого процесу, закріплення пріоритету і авторства вчених у наукових розробках, створення найбільш повного зібрання документів з історії вітчизняної науки» [12, с. 39]. З метою виконання цих завдань та відповідно до пункту 3.1 Положення в архіві зберігаються «всі варіанти рукописів наукових праць, публіцистичні, літературні твори, підручники та навчально-методичні посібники, конспекти лекцій, складені вченим, проекти (комплекти креслень з пояснюючими записками), описання і креслення винаходів, заявки та патенти на відкриття і винаходи, рецензії та відзиви на наукові праці інших осіб, нотатки до наукових праць, експедиційні щоденники і щоденники лабораторних робіт, описання дослідів, робочі матеріали, малюнки, креслення і різні розрахунки до праць, бібліографія та ін.». У примітці зазначено, що «наукові праці приймаються на зберігання у вигляді автографів та копій. З-поміж копій праць відбираються всі примірники з авторськими правками різного характеру або один примірник без них» [12, с. 40]. На підставі цього Положення була розроблена Робоча інструкція з науково-технічного опрацювання документів особового походження видатних учених України, затверджена Науково-методичною радою ІА НБУВ 07.12.2005 (протокол № 4, розробник С.В. Старовойт).

Під час роботи з особовими фондами вчених архівісти керуються Переліком типових документів, що створюються протягом діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування, інших установ, підприємств та організацій, із зазначенням строків зберігання документів, затвердженим наказом Міністерства юстиції України 12.04.2012 № 578/5 (далі — Перелік) [13]. Важливо, що в назві цього Переліку не передбачено окремий статус фізичної особи як фондоутворювача, проте перелічено багато видів документів, які стосуються діяльності окремих діячів науки і культури.

Найбільша кількість видів документів стосовно діяльності вчених зазначена в розділі II «Документи, що створюються в науково-технічній та виробничій діяльності». Постійний строк зберігання передбачено для таких видів документів, як: особисті творчі плани відомих науковців, конструкторів (п. 1266), авторські рукописи монографій, статей, доповідей та інших наукових праць видатних діячів науки і техніки (п. 1293); документи (журнали, щоденники, аналітичні таблиці, ескізи) з розроблення НДР, ДКР, альбоми, креслення дослідних і серійних зразків виробів, складені визначними діячами науки і техніки (пп. 1319, 1321). Дисертації та автореферати дисертацій зберігаються постійно (п. 645). Робота більшості вчених поєднується з педагогічною діяльністю, за результатами якої накопичуються конспекти лекцій, відгуки (рецензії) на дипломні роботи тощо, але постійний строк зберігання таких документів встановлено за умови наявності в конспектах лекцій оригінальних ідей та методик або в разі надання відгуків та рецензій відомими особами (пп. 563, 569). Значну кількість документів щодо наукової роботи перелічено в розділі I, підрозділ 8.2 «Видавнича діяльність». Авторські та набірні рукописи опублікованих видань, верстки, звірки з правками автора або змістовними правками редактора зберігаються постійно (пп. 855—860), проте якщо вони належать відомим діячам науки, техніки, які здобули громадське визнання та відзначені преміями.

У цілому наведені приклади відповідають Положенню, проте варто звернути увагу на деякі особливості. У Положенні допускається постійне зберігання одного примірника наукової праці вченого без правок. У Переліку немає чіткого зазначення строку зберігання рукописів без правок автора, хоча йдеться про перевагу для відомих діячів науки і техніки (п. 855). Переліком авторські рукописи неопублікованих робіт рекомендовано зберігати постійно тільки за наявності позитивної оцінки рецензентів і лише ті, які не затребувані автором (п. 856). Постійне зберігання рукописів опублікованих та неопублікованих перекладів творів передбачено виключно для відомих діячів науки і культури (пп. 857, 858). Ілюстрації, графічні матеріали, рецензії, листування щодо видань відомих та видатних осіб також зберігаються постійно (пп. 859—871, 882—883).

Такі ж строки зберігання документів особових фондів вказано у «Переліку типових видів документів, що підлягають внесенню до Національного архівного фонду, які створюються у науково-технічній та виробничій діяльності підприємств, установ і організацій», затверджені наказом Міністерства юстиції України від 22.07.2014 № 1188/5 [14]. На відміну від розглянутого вище Переліку, у цьому документі міститься визначення стадій науково-технічної документації під час відбору на зберігання, а саме: «Наукові дослідження» та «Попередні роботи».

У названих Переліках для встановлення постійного строку зберігання документів використовуються терміни «видатний», «визначний»,

«відомий». «Видатними» вважаються особи, які вплинули на розвиток окремих галузей науки, культури, заслуги яких визнані суспільством, державою. «Визначними» та «відомими» особами називають їхніх послідовників, які залишили помітний слід у державній, науковій чи інших сферах суспільно корисної діяльності [15, с. 10]. Водночас варто звернути увагу на те, що діяльність «відомої» особи може мати як позитивний, так і негативний або суперечливий характер. Найвищий ступінь позитивної якості має слово «видатний» [16, с. 36].

Можливо, варто додати до передмов цих Переліків ґрунтовні роз'яснення щодо специфіки особових фондів фізичних осіб як фондоутворювачів, уточнити строки зберігання різних видів наукових документів, уникаючи таких суперечливих термінів, як «відомий», а згодом — розробити спеціальні переліки документів особового походження зі строками зберігання.

У розглянутих документах відсутнє чітке визначення терміна «робочі матеріали», що використовуються у практичній роботі архівістів та в описах фондів. Виникла необхідність конкретизації таких термінів та узгодження строків їхнього зберігання на основі сучасних національних та міжнародних стандартів. У зарубіжній архівній практиці широко використовується термін «робочі файли» (*working files*), який охоплює різні види підготовчих документів: чернетки, нотатки, примітки, розрахунки, створені та отримані у процесі складання іншого документа, зокрема йдеться про тимчасові файли, що видаляються комп'ютерними програмами. Так само термін «рукопис» (*manuscript*) використовується для опису справ змішаної техніки, в яких можуть бути рукописні, машинописні та друковані версії документів [17].

Чималий список різних видів творчих документів та робочих матеріалів зазначено в методичному посібнику «Робота з документами особового походження» [16, с. 32]. Це документи з різними носіями документної інформації, в яких зафіксовані окремі моменти творчого процесу. До постійного зберігання рекомендовано також усі графічні документи, що використані як ілюстративний матеріал до рукописів, друковані видання із цінними автографами та змістовними дарчими написами [16, с. 72—73].

У Правилах роботи архівних установ України, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 08.04.2013 № 656/5, документи особового походження згадуються тільки в п. 2.7. Ідеться про те, що експертні комісії мають керуватися примірними переліками видів документів особового походження, що не підлягають внесенню до НАФ [18]. Такий перелік із 68-ми пунктів розміщено в Додатку 1 згаданого методичного посібника [16, с. 226—232]. Доцільність зберігання тих чи інших видів документів рекомендовано визначати за категорією фонду з урахуванням того, що принцип походження тут є менш домінуючим, ніж в архівних фондах офіційного походження [16, с. 32]. До першої категорії належать архівні фонди видатних особистостей, чия діяльність мала винятково високий вплив на

історичний розвиток базових сфер життєдіяльності суспільства, дістала визнання вітчизняної та світової спільноти. До другої категорії віднесено фонди загальнонаціонального і місцевого значення, що створені визначними і відомими особистостями, чия діяльність була відзначена на державному рівні та у професійному середовищі. До третьої категорії рекомендовано долучати фонди історичних особистостей, чия діяльність була відзначена на місцевому й регіональному рівнях.

Багатоаспектний характер документної інформації, надзвичайно різноманітна видова структура творчих документів зумовлені тим, що процес нагромадження документів ученим не підлягає унормуванню, залежить від його життєвого шляху, оточення, творчих інтересів, збирацьких нахилів, ставлення до власного архіву. Це пов'язано з такою специфічною рисою архівного фонду особового походження, як взаємозв'язок принципу походження документів та принципу пертиненції (логічної приналежності). Практика роботи з особовими фондами доводить необхідність зваженого, обґрунтованого підходу до вилучення проміжних варіантів наукових праць, особливо неопублікованих статей і досліджень, допоміжних карток, конспектів та різних нотаток, що відтворюють етапи творчого процесу, іноді приховують досі не актуалізований цінний резерв ученого. У багатьох фондах видатних учених НАН України зберігаються такі види робочих матеріалів, які можуть зацікавити дослідників. Наприклад, це допоміжні робочі картотеки, виписки з різних джерел гідробіолога, академіка О.В. Топачевського [19], бібліографічні картотеки ботаніка, члена-кореспондента АН України Є.М. Кондратюка [20]. Чимало реферативних записів та витягів із громадсько-політичних видань збережено у фонді історика, академіка І.Ф. Кураса [21]. Цінні виписки з творів іноземних учених збережено у фонді механіка, академіка А.О. Лебедева [22]. Варті уваги термінологічні нотатки біолога, доктора біологічних наук М.А. Любинського [23], зібрані матеріали до наукових праць математика, академіка М.М. Боголюбова [24].

У згаданому методичному посібнику терміни застосовано відповідно до ДСТУ 2732:2004, що втратив чинність 1 березня 2024 р., наприклад, застаріле визначення терміна «документ особового походження — документ, створений фізичною особою поза її службовою діяльністю або який міститься в її приватному зібранні» [15, с. 7]. Згідно з останньою редакцією національного стандарту ДСТУ 2732:2023 «Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять», документ особового походження — це «документ, що міститься у приватному архівному зібранні фізичної особи» [25, с. 2]. Так само потребують оновлення й інші методичні документи, що посилаються на ДСТУ 2732:2004, приміром, методичні рекомендації «Організація роботи архівних установ, заснованих фізичними та / або юридичними особами приватного права» [26]. До нового стандарту внесено терміни з електронного діловодства та електронної архівної справи; терміни, що набули поширення

в результаті прийняття нових нормативно-правових актів та нормативних документів; уточнені формулювання наявних термінів [27, с. 245].

Цінною розробкою для архівістів залишається опублікований у 2001 р. український переклад 2-го видання Загального міжнародного стандарту архівного описування «General International Standard Archival Description. Second Edition» (1999), де згадується такий поширений у наукових архівах традиційний вид робочих матеріалів, як «чернетки» [28].

Крім загрози втрати паперових архівів в умовах війни, на сучасному етапі формування цифрових особових фондів актуалізується проблема нівелювання індивідуальної манери роботи науковців під час комп'ютерного набору тексту. Зберігання численних версій наукового твору практично не вимагає зусиль завдяки сервісам, що відстежують і зберігають текстові версії, і редакторам, що фіксують їхні кількості та час створення. Проте більшість користувачів комп'ютерів не зберігають чернетки, виконуючи всі види правки та коректури в одному документі, або зберігають нотатки на інших носіях, в інших програмних середовищах, часто роз'єднаних з матеріалами, які зберігаються в пам'яті персонального комп'ютера. Відомо, що виявити і зіставити різні варіанти текстів можна через систему гіперпосилань, вкладень, іноді через електронне листування. Науковці часто не видаляють листування з колегами або редакціями, в якому можуть зберігатися ті файли, що відображають різні стадії роботи над текстом. Іноді вони використовують електронну пошту як сховище резервних копій, зберігаючи або пересилаючи собі власні тексти.

Цікаво, що зарубіжні дослідники привернули увагу до іншої проблеми тих, хто звик працювати тільки з паперовими документами, а саме коли текст на екрані комп'ютера сприймається тільки частково, як невелика частина насправді більшого цифрового об'єкта. Ця проблема дістала назву «екранного есенціалізму» (screen essentialism), тобто прерогативи візуального досвіду. Для кращого розуміння природи цифрових об'єктів архівістам, бібліотекарям, працівникам музеїв фахівці рекомендують звернутися, наприклад, до праць Ніка Монфорта [29] та Тревора Оуенса [30].

Зарубіжні архіви, наукові інститути, бібліотеки запровадили активну роз'яснювальну та консультативну роботу серед науковців-фондоутворювачів щодо необхідності збереження їхніх власних архівів. Вони пропонують свої послуги в упорядкуванні поточних архівів та наголошують на відповідальності вчених за збереження бази наукових даних. Зарубіжні фахівці розробили різні програми, що забезпечують формування, приймання, зберігання, опрацювання і доступ до архівних документів. Наприклад, покрокові рекомендації щодо порядку відбору та передавання архівних документів, зокрема й цифрових, представлені на сайті Національного архіву Великої Британії [31]. У практичному посібнику «Science and technology archives in the UK» запропоновано доступні інструкції, поради, терміноло-

гічний словник, різноманітні корисні посилання [32]. Автори посібника Тім Пауелл і Сара Маркс дійшли висновку про те, що потрібні дієві засоби взаємодії з активними науковцями, щоб залучати їх до процесу відбору документів до їхніх майбутніх архівів. Цю тему підсумувала також відома британська вчена-хімік Джулія Хіггінс, яка підкреслила, що ми просто не знаємо, що саме може бути цікавим і корисним у майбутньому і тому є сенс активно працювати з власниками архівів [32, с. 29].

Успішна робота з особовими фондами вчених залежить від співпраці архівістів з учнями, аспірантами вченого, зацікавленими у вивченні його наукового резерву та розвитку наукової школи. Під час роботи зі складними фондами, що вирізняються значним обсягом документів іноземними мовами та містять складну профільну термінологію, виникає необхідність допомоги фахівців з відповідного напрямку науки. Розробка критеріїв відбору на постійне зберігання різних видів наукових праць та робочих матеріалів також залежить від участі наукознавців, істориків науки, джерелознавців, спеціалістів з інформаційних технологій.

Наукова новизна. На основі аналізу дотичних до теми статті нормативних і методичних документів, прикладів зарубіжного досвіду визначено напрями подальшої роботи з формування та збереження документів творчого процесу вчених у сучасних умовах цифрових технологій.

Висновки. Процеси формування та збереження особових фондів учених загалом врегульовано низкою нормативно-правових та методичних документів. Проте деякі види творчих документів потребують більш точного термінологічного визначення та відповідного узгодження строків їхнього зберігання. Особові архівні фонди вчених вирізняються багатьма специфічними рисами та суттєво змінюються в епоху інформатизації. Виникла потреба в нових теоретичних та методичних розробках, практичних інструкціях, підготовлених на основі міждисциплінарних підходів. Ефективне формування та збереження особових фондів учених залежить від налагодження дієвих зв'язків з фондоутворювачами, тобто успішного державно-приватного партнерства між архівістами і творцями фондів на основі якісного методичного супроводу та адаптації кращого зарубіжного досвіду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Документні та інформаційно-довідкові комплекси архівів НАН України: створення та інтегрування до системи історичних знань про українську науку: монографія / відп. ред.: О.С. Онищенко, Л.М. Яременко; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т архівознавства. Київ, 2023. 296 с.
2. Ковтанюк Ю.С. Нормативно-правове та методичне забезпечення архівного зберігання документів в електронній та цифровій формах // Бібліотека. Наука. Комунікація: Інноваційні трансформації ресурсів і послуг: матер. Міжнар. наук. конф. Київ, 4—6 жовтня 2022 р. / відп. ред. О. Василенко. Київ, 2022. С. 349—352.

3. Грищенко М. Фокус уваги — архівні фонди особового походження. URL: <https://csamm.archives.gov.ua/2023/10/18/fokus-uvahy-arkhivni-fondy-osobovoho-pokhodzhennia/>
4. Загорулько Р.О. Із досвіду методичної роботи Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України // Архіви України. 2017. № 2. С. 88—92.
5. Сендик З. Розробка архівістами України наукових основ комплектування державних архівів документами особового походження // Студії з архівної справи та документознавства. 1997. Т. 2. С. 6—13.
6. Колобов О. Значення фондів особового походження для історико-біографічних досліджень // Українська біографістика = Biographistica Ukrainica : зб. наук. пр. Ін-ту біогр. дослідж. 1999. Вип. 2. С. 201—212.
7. Санцевич А.В. Специфіка архівних особових фондів та матеріалів українських істориків ХХ століття // Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні : матер. наук. конф. 15—16 березня 1995 р. Київ, 1996. С. 49—52.
8. Драгомірова Л. Оптимальна модель організації документів Національного архівного фонду : методологія визначення і технологія створення (науково-практичний коментар до третього розділу «Основних правил роботи державних архівів України») // Студії з архівної справи та документознавства. 2004. Т. 11. С. 111—133.
9. Косенко О. Формування особових архівних фондів // Студії з архівної справи та документознавства. 2006. Т. 14. С. 19—23.
10. Архівістика : термінологічний словник / авт.-упоряд. К.Є. Новохатський, К.Т. Селівєрстова та ін. Київ, 1998. 106 с. URL: <https://old.archives.gov.ua/Publicat/Manuals/dictionary.php>
11. Приходько Л. Проблеми фондової організації документів у зарубіжному архівознавстві другої половини ХХ — початку ХХІ ст.: історіографічний аспект // Архівознавчі та джерелознавчі галузі знань: проблеми взаємодії на сучасному етапі : матер. наук. конф. 14 березня 2013 р., м. Київ / ДАСУ, УНДІАСД. Київ, 2013. С. 157—161.
12. Організація діловодства та архівного зберігання документів у Національній академії наук України : зб. нормат. та метод. док-тів / авт. та упоряд.: Л.М. Яременко (кер.) та ін. ; редкол.: В.І. Попик (гол. ред.) та ін. ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т архівознавства. Київ, 2017. 312 с.
13. Перелік типових документів, що створюються під час діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування, інших установ, підприємств та організацій, із зазначенням строків зберігання документів, затверджений наказом Міністерства юстиції України від 12 квітня 2012 р. № 578/5 (станом на 10.02.2024). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0571-12#Text>
14. Перелік типових видів документів, що підлягають внесенню до Національного архівного фонду, які створюються у науково-технічній та виробничій діяльності підприємств, установ і організацій, затверджений наказом Міністерства юстиції України від 22.07.2014 № 1188/5 (станом на 07.11.2018). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0873-14>
15. Робота з документами особового походження : метод. посібник / Держ. к-т архівів України, УНДІАСД; автори-укладачі: Л.О. Драгомірова, І.М. Мага, З.О. Сендик, К.Т. Селівєрстова, Н.М. Христова. Київ, 2009. 284 с.
16. Дослідження підходів щодо визначення категорійності архівних фондів: метод. рекомендації / укл. Л. Приходько ; Укрдержархів. УНДІАСД. Київ, 2013. 50 с. URL: <https://undiasd.archives.gov.ua/doc/mr-kategor-arch-fondiv.pdf>

17. Dictionary of Archives Terminology. SAA (Society of American Archivists). URL: <https://dictionary.archivists.org/entry/working-files.html>
18. Правила роботи архівних установ України, затверджені наказом Міністерства юстиції України від 08 квітня 2013 р. № 656/5 (станом на 25.11.2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0584-13#Text>
19. Інститут архівознавства НБУВ. Ф. 173. Опис 1. Спр. 28. Арк. 1—81.
20. Там само, Ф. 291, Опис 1. Спр. 61—64.
21. Там само, Ф. 369, Опис 1. Спр. 48—54.
22. Там само, Ф. 420, Опис 1. Спр. 112—115.
23. Там само, Ф. 238, Опис 1. Спр. 73. Арк. 1—71.
24. Там само, Ф. 42, Опис 1. Спр. 65—66.
25. ДСТУ 2732:2023. Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять. Київ : ДП «УкрНДНЦ», 2024. 28 с. URL: https://zakon.isu.net.ua/sites/default/files/normdocs/dstu_2732-2023.pdf
26. Організація роботи архівних установ, заснованих фізичними та/або юридичними особами приватного права : методичні рекомендації, затверджені наказом Державної архівної служби України від 22.04.2019 № 40. URL: <https://ligazakon.net/document/FN052228>
27. Бойко В.Ф., Ковтанюк Ю.С., Кулешов С.Г. Стандартизація термінів з діловодства та архівної справи в Україні на сучасному етапі // Рукописна та книжкова спадщина України. 2023. Вип. 30. С. 244—276. URL: <http://rksu.nbu.gov.ua/cgi-bin/rksu/jrn.exe>
28. Загальний міжнародний стандарт архівного описування ISAD(G) / Держкомархів України. УДНДІАСД; Укр. версія Г.В. Папакіна. 2-ге вид. Київ, 2001. 48 с. URL: https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/1999_ISAD_G.pdf
29. Montfort N. Continuous Paper: The early materiality and workings of electronic literature // Nick Montfort [site]. 2005. URL: https://nickm.com/writing/essays/continuous_paper_mla.html
30. Owens T. The theory and craft of digital preservation. Baltimore : John Hopkins University Press, 2018. 242 p. URL: <https://www.press.jhu.edu/books/title/11947/theory-and-craft-digital-preservation>
31. Selecting and transferring paper records. *The National Archives*. URL: <https://www.nationalarchives.gov.uk/information-management/manage-information/selection-and-transfer>
32. Dr Tim Powell, Dr Sarah Marks. Science and technology archives in the UK. A paper for The National Archives (v 2.3). *The National Archives*. URL: <https://cdn.nationalarchives.gov.uk/documents/archives/science-and-technology-archives-group-archives-paper.pdf>

Отримано 22 листопада 2023 р.

REFERENCES

1. Dokumentni ta informatsiino-dovidkovi kompleksi arkhiviv NAN Ukrainy: stvorennia ta intehruvannia do systemy istorychnykh znan pro ukrainsku nauku [Document and information and reference complexes of the archives of the National Academy of Sciences of Ukraine: creation and integration into the system of historical knowledge about Ukrainian science]: monograph / O.S. Onyshchenko, L.M. Yaremenko (Auth.-Comps.). Kyiv, 2023. 296 p. [In Ukrainian].
2. Kovtaniuk Yu.S. Normatyvno-pravove ta metodychne zabezpechennia arkhivnoho zberihannia dokumentiv v elektronnii ta tsyfrovii formakh [Legal and methodological

- provision of archival storage of documents in electronic and digital forms]. *Biblioteka. Nauka. Komunikatsiia: Innovatsiini transformatsii resursiv i posluh*. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii. Kyiv, 4—6 zhovtnia 2022 roku [Library. Science. Communication: Innovative transformations of resources and services. Materials of International scientific conference. Kyiv, October 4—6, 2022] / O. Vasylenko (Ed.). Kyiv, 2022. Pp. 349—352. [In Ukrainian].
3. Hryshchenko M. Fokus uvahy — arkhivni fondy osobovoho pokhodzhennia [The focus of attention is archival fonds of personal origin]. Retrieved from: <https://csamm.archives.gov.ua/2023/10/18/fokus-uvahy-arkhivni-fondy-osobovoho-pokhodzhennia/> [In Ukrainian].
 4. Zahorulko R.O. Iz dosvidu metodychnoi roboty Tsentralnogo derzhavnoho arkhivu-muzeiu literatury i mystetstva Ukrainy [From the experience of methodical work of the Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine]. *Arkhivy Ukrainy* [Archives of Ukraine]. 2017. No. 2, pp. 88—92. [In Ukrainian].
 5. Sendyk Z. Rozrobka arkhivistamy Ukrainy naukovykh osnov kompletuvannia derzhavnykh arkhiviv dokumentamy osobovoho pokhodzhennia [The development by archivists of Ukraine of the scientific basis for the completion of state archives with documents of personal origin] *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva* [Archival and document studies studios]. 1997. Vol. 2, pp. 6—13. [In Ukrainian].
 6. Kolobov O. Znachennia fondiv osobovoho pokhodzhennia dlia istoriko-biohrafichnykh doslidzhen [The value of fonds of personal origin for historical and biographical research]. *Ukrainska biohrafistyka : zbirnyk naukovykh prats Instytutu biohrafichnykh doslidzhen* [Biographistica Ukrainica : collection of scientific works of the Institute of Biographical Studies]. Kyiv, 1999. Iss. 2, Pp. 201—212. [In Ukrainian].
 7. Santsevych A.V. Spetsyfika arkhivnykh osobovykh fondiv ta materialiv ukrainskykh istorykiv XX stolittia [Specifics of archival personal fonds and materials of Ukrainian historians of the 20th century]. *Aktualni problemy rozvytku arkhivnoi spravy v Ukraini: materialy naukovoï konferentsii*. Kyiv, 15—16 bereznia 1995 roku [Actual problems of archival development in Ukraine: materials of scientific conference. Kyiv, March 15—16, 1995]. Kyiv, 1996. Pp. 49—52. [In Ukrainian].
 8. Drahomirova L. Optymalna model orhanizatsii dokumentiv Natsionalnogo arkhivnogo fondu : metodolohiia vyznachennia i tekhnolohiia stvorennia (naukovo-praktychnyi komentar do tretogo rozdil "Osnovnykh pravyl roboty derzhavnykh arkhiviv Ukrainy") [The optimal model of the organization of documents of the National Archives Fond: the methodology of definition and the technology of creation (scientific and practical commentary on the third section of the "Basic rules of operation of state archives of Ukraine")]. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva* [Archival and document studies studios]. 2004. Vol. 11, pp. 111—133. [In Ukrainian].
 9. Kosenko O. Formuvannia osobovykh arkhivnykh fondiv [Formation of personal archival fonds]. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva* [Archival and document studies studios]. 2006. Vol. 14, pp. 19—23. [In Ukrainian].
 10. *Arkhivistyka : terminolohichni slovnnyk* [Archival science: terminological dictionary] / K.Ye. Novokhatskyi, K.T. Selivestrova (Auth.-Comps.). Kyiv, 1998. 106 p. Retrieved from: <https://old.archives.gov.ua/Publicat/Manuals/dictionary.php> [In Ukrainian].
 11. Prykhodko L. Problemy fondovoi orhanizatsii dokumentiv u zarubizhnomu arkhivoznavstvi druhoi polovyny XX — pochatku XXI st.: istoriohrafichni aspekt [Problems of fond organization of documents in foreign archival studies of the second half of the 20th — beginning of the 21st century: historiographical aspect]. *Arkhivoznavchi ta dzhe-*

- reloznavchi haluzi znan: problemy vzaiemodii na suchasnomu etapi* : materialy naukovoï konferentsii. Kyiv, 14 bereznia 2013 roku [Archival and source studies fields of knowledge: problems of interaction at the current stage: materials of scientific conference. Kyiv, March 14, 2013]. Kyiv, 2013. Pp. 157—161. [In Ukrainian].
12. Orhanizatsiia dilovodstva ta arkhivnoho zberihannia dokumentiv u Natsionalnii akademii nauk Ukrainy : zbirnyk normatyvnykh ta metodychnykh dokumentiv [Organization of record keeping and archival storage of documents at the National Academy of Sciences of Ukraine: a collection of normative and methodical documents] / L.M. Yarenchenko (Auth.-Comps.) and V.I. Popyk (Ed.). Kyiv, 2017. 312 p. [In Ukrainian].
 13. Perelik typovykh dokumentiv, shcho stvoriuiutsia pid chas diialnosti derzhavnykh orhaniv ta orhaniv mistsevoho samovriaduvannia, inshykh ustanov, pidpriemstv ta orhanizatsii, iz zaznachenniam strokiv zberihannia dokumentiv, zatverdzhenyi nakazom Ministerstva yustytzii Ukrainy vid 12.04.2012 No. 578/5 (stanom na 10.02.2024) [List of typical documents created during the activities of state bodies and local self-government bodies, other institutions, enterprises and organizations, with an indication of the terms of document storage, approved by the order of the Ministry of Justice of Ukraine dated April 12, 2012. No. 578/5 (Revision on February 10, 2024)]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0571-12#Text> [In Ukrainian].
 14. Perelik typovykh vydiv dokumentiv, shcho pidliahaiut vnesenniu do Natsionalnoho arkhivnoho fondu, yaki stvoriuiutsia u nauково-tekhnichnii ta vyrobnychii diialnosti pidpriemstv, ustanov i orhanizatsii, zatverdzhenyi nakazom Ministerstva yustytzii Ukrainy vid 22.07.2014 No. 1188/5 (stanom na 07.11.2018) [List of typical types of documents to be submitted to the National Archive Fond, which are created in the scientific, technical and production activities of enterprises, institutions and organizations, approved by the order of the Ministry of Justice of Ukraine dated July 22, 2014, No. 1188/5 (Revision on November 7, 2018)]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0873-14> [In Ukrainian].
 15. Drahomirova L.O., Maha I.M., Sendyk Z.O., Seliverstova K.T. and Khrystova N.M. Robota z dokumentamy osobovoho pokhodzhennia. metodychnyi posibnyk [The work with documents of personal origin. Methodological guideline]. Kyiv, 2009. 284 p. [In Ukrainian].
 16. Doslidzhennia pidkhodiv shchodo vyznachennia katehoriinosti arkhivnykh fondiv: metodychni rekomendatsii [Study of approaches to determining the categorization of archival fonds: methodical recommendations] / L. Prykhodko (Comp.). Kyiv, 2013. 50 p. Retrieved from: <https://undiasd.archives.gov.ua/doc/mr-kategor-arch-fondiv.pdf> [In Ukrainian].
 17. Dictionary of Archives Terminology. SAA (Society of American Archivists). Retrieved from: <https://dictionary.archivists.org/entry/working-files.html> [In Ukrainian].
 18. Pravyla roboty arkhivnykh ustanov Ukrainy, zatverdzheni nakazom Ministerstva yustytzii Ukrainy vid 08.04.2013 № 656/5 (stanom na 25.11.2023). [Rules of operation of archival institutions of Ukraine, approved by the order of the Ministry of Justice of Ukraine dated April 8, 2013 No. 656/5 (Revision on November 25, 2023)]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0584-13#Text> [In Ukrainian].
 19. Fond 173. Inventory 1. Unit 28. Fols. 1—81. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
 20. Fond 291. Inventory 1. Unit 61—64. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.

21. Fond 369. Inventory 1. Unit 48—54. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
22. Fond 420. Inventory 1. Unit 112—115. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
23. Fond 238. Inventory 1. Unit 73. Fols. 1—71. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
24. Fond 42. Inventory 1. Unit 65—66. Institute of Archival Studies of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
25. DSTU 2732:2023. Dilovodstvo i arkhivna sprava. Terminy ta vyznachennia poniat [DSTU 2732:2023. Clerkship and archival work. Terms and definitions]. Kyiv, 2024. 28 p. Retrieved from: https://zakon.isu.net.ua/sites/default/files/normdocs/dstu_2732-2023.pdf [In Ukrainian].
26. Orhanizatsiia roboty arkhivnykh ustanov, zasnovanykh fizychnymy ta/abo yurydychnymy osobamy pryvatnoho prava : metodychni rekomendatsii, zatverdzhenni nakazom Derzhavnoi arkhivnoi sluzhby Ukrainy vid 22.04.2019 No. 40 [Organization of the work of archival institutions founded by individuals and/or legal entities under private law, approved by the order of the State Archive Service of Ukraine dated April 22, 2019 No. 40]. Retrieved from: <https://ips.ligazakon.net/document/FN052228> [In Ukrainian].
27. Boiko V.F, Kovtaniuk Yu.S. and Kuleshov S.H. Standartyzatsiia terminiv z dilovodstva ta arkhivnoi spravy v Ukraini na suchasnomu etapi [Current state of archival affairs and records management terminology standardization in Ukraine]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2023. Iss. 30, pp. 244—276. Retrieved from: <http://rksu.nbu.gov.ua/cgi-bin/rksu/jrn.exe> [In Ukrainian].
28. Zahalnyy mizhnarodnyy standart arkhivnoho opysuvannia ISAD(G) [ISAD(G): General International Standard Archival Description. Second edition.]. H.V. Papakin (trans). Kyiv, 2001. 48 p. Retrieved from: https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/1999_ISAD_G.pdf [In Ukrainian].
29. Montfort N. Continuous Paper: The early materiality and workings of electronic literature. *Nick Montfort* [site]. 2005. Retrieved from: https://nickm.com/writing/essays/continuous_paper_mla.html
30. Owens T. The theory and craft of digital preservation. Baltimore : John Hopkins University Press, 2018. 242 p. Retrieved from: <https://www.press.jhu.edu/books/title/11947/theory-and-craft-digital-preservation>
32. Selecting and transferring paper records. *The National Archives*. Retrieved from: <https://www.nationalarchives.gov.uk/information-management/manage-information/selection-and-transfer>
33. Dr Tim Powell, Dr Sarah Marks. Science and technology archives in the UK. A paper for The National Archives (v 2.3). *The National Archives*. Retrieved from: <https://cdn.nationalarchives.gov.uk/documents/archives/science-and-technology-archives-group-archives-paper.pdf>

Received on November 22, 2023

Oksana Yemchuk

V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-5096-7231

E-mail: vio@ukr.net

CURRENT ISSUES OF FORMATION AND PRESERVATION OF DOCUMENTS OF CREATIVE PROCESS OF SCIENTISTS IN PERSONAL ARCHIVAL FONDS

The purpose of the work is to analyze the current issues of formation and preservation of documents of the creative process of scientists in personal archival fonds on the basis of normative and methodical documents regulating the work with personal fonds of scientists of the National Academy of Sciences of Ukraine, as well as a review of foreign experience. **The research methodology** is based on the principles of historicism, scientificity, and systematicity. With the results of the interdisciplinary approach, the methods of terminological and historiographic analysis, criticism of historical sources were used. **Scientific novelty.** Based on the analysis of normative and methodical documents relevant to the article, examples of foreign experience, directions for further work on the formation and preservation of documents of the creative process of scientists in modern conditions of digital technologies are determined. **Conclusions.** The processes of formation and preservation of personal fonds are generally regulated by a number of regulatory and methodological documents, however, in order to preserve the documents of the creative process of scientists in the conditions of digital technologies, there is a need for appropriate theoretical and methodological developments, new practical instructions prepared on the basis of interdisciplinary approaches. Some types of creative documents require a more precise terminological definition and agreement on their storage terms. The effective formation and preservation of personal archive fonds with documents of the creative process of scientists depends on the establishment of effective relations between archivists and scientists on the basis of high-quality methodical support and adaptation of the best foreign experience.

Key words: personal archival fonds, documents of the creative process, scientists of the National Academy of Sciences of Ukraine, normative, methodical documents.

<https://doi.org/10.15407/rksu.36.150>

УДК 94(470+571)"1861/1921"

Ірина Верховцева, доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри документознавства та інформаційної
діяльності, Державний університет інформаційно-
комунікаційних технологій (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-5682-993X
E-mail: novboxx@gmail.com

ЗЕМСЬКЕ ТА СІЛЬСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ У СТАНОВЛЕННІ ВІТЧИЗНЯНОЇ БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX — НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ (ДО ПЕРЕДУМОВ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917—1921 РОКІВ)

Мета роботи: охарактеризувати роль органів земського і сільського самоврядування другої половини XIX — початку XX ст. у становленні вітчизняної бібліотечної справи та оцінити відповідний внесок у контексті визрівання передумов національно-культурного відродження часів Української революції 1917—1921 рр. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах науковості, історизму, соціокультурному й модернізаційному підходах, а також методах загальнонаукових (індукції, логіки, аналізу, синтезу) і спеціально-історичних: наративному, історико-генетичному, структурно-функціонального аналізу. **Наукова новизна.** Уперше в історіографії висвітлено внесок органів земського й сільського самоврядування у становлення вітчизняної бібліотечної справи в контексті визрівання передумов Української революції 1917—1921 рр. **Висновки.** Реформи сільського самоврядування 1861—1871 рр. та земська 1864 р. дали імпульс співпраці земств і сільських самоврядних установ у вітчизняному бібліотекотворенні. З кінця 1870-х років самоврядні органи селян під орудою земств забезпечували функціонування нового типу безкоштовних публічних бібліотек — сільських, виділяли й утримували приміщен-

Цитування: Верховцева І. Земське та сільське самоврядування у становленні вітчизняної бібліотечної справи у другій половині XIX — на початку XX століть (до передумов Української революції 1917—1921 років). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2025. № 1 (36). С. 150—169. <https://doi.org/10.15407/rksu.36.150>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ня, оплачували технічний персонал тощо. Натомість земства забезпечували книгами, фаховим персоналом, вели просвітницьку роботу в бібліотеках. Селяни неохоче погоджувалися на свою частку витрат. Тому земства були залежні від рішень селянських органів. Позитивні зрушення сталися завдяки земським службовцям, які представляли демократичну інтелігенцію й перебували під впливом пропагандистського народництва, а з 1901—1905 рр. — партій есерів та українських есерів. Під час революції 1905—1907 рр. земці сприяли висуненню селянськими громадами вимог щодо збільшення мережі сільських бібліотек. Поява в 1905 р. селянських республік, в одній з яких — Сумській — селяни видавали газету, що нею оголосили царську владу скасованою, разом з певними досягненнями в розбудові сільських бібліотек земствами й сільськими громадами, в чому активну участь брали осередки Просвіти, засвідчили: першими десятиліттями ХХ ст. на селі інтенсифікувалося становлення бібліотечної справи. Це підготувало базу для національно-культурного відродження за умов Української революції 1917—1921 рр.

Ключові слова: сільські бібліотеки, бібліотеки-читальні, земства, сільське самоврядування, волость, сільська громада.

Актуальність теми дослідження. Вагома роль бібліотек у національному поступі є незаперечною. Як наголошують науковці, створюване книжною культурою комунікаційне середовище сприяє просуванню певних ідей, обговоренню шляхів вирішення проблем, суспільному діалогу [5, с. 25]. Додамо: визначає формування національної свідомості соціуму. З огляду на це, студіювання становлення бібліотечної справи на українських теренах у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. сприяє національній ідентифікації українців, що не переривається ніколи. Особливого контексту бібліотекотворення набуло напередодні Української революції 1917—1921 рр. (далі — Українська революція) — ключового етапу вітчизняного державотворення. Становлення бібліотечної справи в рамках соціокультурної розбудови українських регіонів декількома передреволюційними десятиліттями було одним із чинників національно-культурного відродження за умов цієї революції. Нині, коли українці у протидії російській повномасштабній військовій агресії відстоюють свою суверенну державу й елементарне право на фізичне існування, студіювання цієї проблематики дозволяє чіткіше окреслити засади вітчизняного державотворення, корені якого — в національній культурогенезі «довгого ХІХ століття».

Важливим у цьому відношенні є з'ясування ролі органів місцевого самоврядування у вітчизняному бібліотекотворенні, зокрема в його сільському сегменті. Інтеграція України в Західний світ, європеїзація її інституцій передбачають функціонування дієвого місцевого самоврядування — «четвертої» влади, що формує базу локальної демократії. Українські бібліотечні установи орієнтуються на міжнародні стандарти і відповідний досвід європейських країн та США, згідно з якими сільська бібліотека має бути інформаційним центром своєї місцевості [24, с. 179]. Це зумовлює вивчення власного відповідного досвіду.

Відтак, висвітлення внеску земського та сільського самоврядування у становлення вітчизняної бібліотечної справи у другій половині XIX — на початку XX ст. слугує осмисленню здобутків цього процесу, розбудові ефективного інституту місцевого самоврядування, національній ідентифікації українців, їх консолідації у протистоянні рашистській навалі.

Аналіз досліджень і публікацій. Участь українських земств у бібліотекотворенні не обійдена увагою дослідників. Проте цю тему не можна вважати такою, що інтенсивно розроблялась останніми роками, адже висвітлено лише окремі її аспекти. Зокрема, йдеться про розвідки О. Айвазяна [4], І. Верховцевої [8; 10], О. Волос [15], Л. Лучки [20; 21], Н. Проць [25], Н. Шарошкіної [28], Н. Херсонець [29]. Автори звернулися до питань становлення сільських бібліотек, участі земств в їхньому фінансуванні та облаштуванні, формуванні книжного фонду. При цьому в більшості публікацій цю діяльність подано в регіональному вимірі. Натомість відповідна праця органів сільського самоврядування практично не стала предметом аналізу, хоча із запровадженням у 1864 р. земського самоврядування ці сільські установи були інкорпоровані до нього та місцевого управління регіонів загалом, брали участь у фінансуванні діяльності земств і реалізовували під їхньою орудою завдання із соціокультурного розвитку своїх місцевостей. Винятком є праці О. Айвазяна [4], Н. Херсонець [29] та І. Верховцевої [4; 13]. У перших двох вказано на функціонування сільських бібліотек у волостях. Натомість автори не вдалися до аналізу цієї діяльності в контексті функціонування інституту самоврядування на селі. І. Верховцева, студіюючи селянські самоврядні установи Російської імперії другої половини XIX — початку XX ст., приділила певну увагу внескові відповідних вітчизняних інституцій у становлення бібліотечної справи своїх регіонів, а також взаєминам земських і сільських самоврядних установ у рамках їхньої соціокультурної праці на селі. Однак досі не потрапив до кола дослідницької уваги важливий аспект теми — співпраця вітчизняних самоврядних установ у сільському бібліотекотворенні в контексті визрівання передумов національно-культурного відродження часів Української революції 1917—1921 рр. Сучасні дослідники констатують селяноцентричний характер цієї революції [19], інтенсифікацію культурно-освітньої діяльності демократизованих органів місцевого самоврядування в її рамках [8, с. 169—172; 10, с. 8—9; 27, с. 102]. Ураховуючи, що на початку XX ст. понад 9/10 соціуму українських губерній були селянами, передумови революції в ракурсі їх визрівання на селі, зокрема участь земського і сільського самоврядування в бібліотекотворенні передреволюційними роками, потребують детального вивчення. Цим і зумовлено наше звернення до заявленої теми.

Мета дослідження. Не прагнучи всебічного висвітлення проблеми, метою даної статті визначаємо характеристику ролі органів земського і сільського самоврядування другої половини XIX — початку XX ст. у ста-

новленні вітчизняної бібліотечної справи та оцінку відповідного внеску в контексті визрівання передумов національно-культурного відродження часів Української революції 1917—1921 рр.

Виклад основного матеріалу. Точкою відліку соціокультурного оновлення українського села стала Велика селянська реформа 1861 р., якою розпочато ряд масштабних заходів з управлінської й соціальної уніфікації села в контексті відповідного реформаторського курсу в європейській частині Російської імперії. Він реалізовувався впродовж 1861—1871 рр. (Велика реформа сільського самоврядування 1861—1871 рр.), а його нервом було господарське облаштування головного товаровиробника та основного платника податків цієї аграрної країни — селянина. Під впливом європейських ідей розбудови місцевого самоврядування й остраху імперської еліти перед загрозою масштабних соціальних струсів на кшталт європейських революцій 1840-х років засадничими стали ідеї організації нового управління селом за принципами самоврядування. На всі регіони поширили самоврядні практики великоруського миру (руського миру, великоруської общини) — традиційної громади селян північно-західних губерній з їх егалітарними принципами керування спільним ресурсом і колективною відповідальністю (круговою порукою) за всі зобов'язання громади, насамперед — податкові. Такі нові для селян інших губерній практики гібридизували з місцевими традиційними відповідними, дозволивши селянським колективам / корпораціям самостійно облаштовувати своє внутрішнє життя. Нова система сільського самоврядування офіційно мала назву «громадське управління селом» і структурувалася на органи двох рівнів — волосного (відповідні сходи та правління) й сільського (відповідні сходи та старости). Формувалася ця система знизу догори: нижчі (сільські) установи делегували представників до волосних і підпорядковувались їм. Відтак, громади сільських обивателів (офіційна назва селянського стану, що, разом із дворянським, відповідно, мав право, на відміну від духовенства й міщан, володіти та розпоряджатися землею) стали суб'єкт-об'єктами місцевого управління в рамках сільських і волосних громад. Їхні керівні органи набули статусу органів влади у своїх місцевостях і стали складником місцевого управління як проміжна ланка між губернськими й повітовими управлінськими структурами та селянським загалом. Наступними десятиліттями таку систему сільського самоврядування, з незначними варіаціями структурного характеру та в частині станового статусу сільських мешканців, було поширено на інші частини країни. Ця управлінська уніфікація імперського села стала засобом «перетравлення» загарбаних Романовими частин континенту — батьківщин його корінних народів.

Крім безпосереднього регулювання земельними відносинами у громадах та керування всіма їх ресурсами, насамперед стратегічним ресурсом країни — землею, сільське самоврядування виділяло частину громадських

прибутків на піднесення ефективності аграрної праці, благоустрій сіл і волостей, задоволення власних культурно-освітніх потреб. Статті бюджетів громад, якими це фінансувалося, називалися мирськими (від великоруського «мир»). Поряд з ними, до бюджетів входили обов'язкові витрати («державний капітал громад»): сплата державних податків, викупні платежі за земельні наділи, надані державою в 1861 р., утримання адміністративних установ, виконання військової повинності тощо. [12, с. 20—22; 13, с. 174—177].

У 1864 р., із запровадженням земського самоврядування, юрисдикція якого поширювалася на сільську місцевість, громадське управління селом стало складником першого. Відтоді до бюджетів сільських громад додалася земська частина (земські податки / повинності, або «земські капітали»). У її рамках селяни фінансували земську діяльність та виконували фізичні роботи з благоустрою повітів і губерній. Бюджет сільської громади в усіх його частинах — державній, земській, мирській — формувався за принципами самообкладення: кожен селянський двір мав внести свою частку в реалізацію цих зобов'язань. Рішення про це приймалося сільським сходом, виходячи з результатів спільної громадської праці та прибутковості власності громад на нерухомість (землю, промислові установи, шинки тощо) [13, с. 236—237].

Сільське самоврядування мало становий характер з чіткими ознаками територіального, відповідно. Земське самоврядування мало всестановий характер: у формуванні його органів — розпорядчих (губернських і повітових зборів) та виконавчих (відповідних управ) — брали участь усі стани місцевості за певними квотами. Звісно, селяни мали менше представницьких прав, аніж інші стани. До земських гласних потрапляли переважно волосні старшини, обрані волосними сходами. Земський податок для селян був більшим, аніж відповідні витрати інших станів. З одного боку, рішення земств у частині соціокультурного облаштування місцевостей були обов'язковими для волосних і сільських громад. Однак ці сільські установи, маючи автономію, приймали самостійні рішення щодо своїх витрат. В аспекті заснування та фінансування сільських бібліотек це мало принципове значення, оскільки опір сільської громади, а саме її сходу, що приймав бюджет, міг звести нанівець зусилля земства в цій справі. Ураховуючи, що державні частини бюджетів громад були доволі обтяжливими для них, селянський загальний схвалював рішення щодо заснування й утримання сільських бібліотек пересічно неохоче — як правило, громади не вважали ці потреби нагальними. Вирішальну роль у цьому відігравав фактор колективної свідомості селян. Натомість, на неї чималою мірою впливали земські наймані працівники — службовці земських шкіл, лікарень, земські агрономи та ін. (так званий «третій елемент» земства; «першим», відповідно, були власне земські гласні, обрані корпораціями дворян, міщан, селян; «другим», відповідно, — місцеві чиновники). Саме земські найманці вели щоденну систем-

ну роботу з пропаганди знань і освіти на селі. Чимала частина демократично налаштованих земських службовців своїм кредо мала служіння народові, симпатизуючи пропагандистському крилу народницького руху (надалі, із заснуванням у 1901 р. Партії соціалістів-революціонерів, а в українських губерніях у 1905 р. — Партії українських соціалістів-революціонерів, — у своїй масі земські службовці пристали до них). Чисельні вечірні курси, народні читання, гуртки, що організовувалися цими службовцями при школах чи інших закладах (приміром, чайних), були осередками просвіти на селі, де не тільки підвищувався рівень грамотності його мешканців, а й ґартувався народний опір імперській владі, формулювалися запити щодо задоволення потреб селян. Завдяки цьому зростали й самі потреби найбільшого стану. У тому числі — щодо сільських бібліотек [6, с. 38—40; 7, с. 158—159; 9, с. 26—27; 13, с. 284].

Розгортання земської діяльності та активізація селянських громад у цій сфері припали на кінець 1870-х — 1880-ті роки, коли ці громади й земства пройшли певний шлях організаційного впорядкування та набули бодай якогось досвіду в управлінні своїми місцевостями. Імпульс цьому дали урядові заходи: дозвіл у 1871 р. грамотним селянам користуватися бібліотеками сільських шкіл та видання в 1873 р. «Каталогу книг для користування у початкових народних училищах». До останнього увійшли 91 книга з богослов'я, 42 «вірнопідданські» історичні твори, 59 байок, повістей, оповідань. З появою в 1876 р. Емського указу категорично заборонено залучати до фондів книги українською мовою. Звісно, такий книжковий репертуар не сприяв широкому розгортанню бібліотечної справи в українському селі. Паралельно при земських початкових школах відкривалися бібліотеки, що мали утримуватися коштом сільських громад. Надалі земство перебрало на себе левову частку відповідних витрат. Проте це були суто шкільні бібліотеки. Натомість з кінця 1870-х років земства перейшли до організації сільських книгозбірень нового типу — публічних бібліотек. Головними їхніми ознаками були загальнодоступність і безкоштовність. Залежно від того, чи видавалися книги додому або тільки в читальному залі, вони називалися, відповідно, народні бібліотеки або народні бібліотеки-читальні. Як земська діяльність загалом, ці бібліотеки підпорядковувалися Міністерству внутрішніх справ. Дозвіл на відкриття такої бібліотеки надавав місцевий губернатор за домовленістю з попечителем учбового округу. Комплектувалися бібліотеки лише визначеною урядом літературою. При цьому повітові земства здійснювали поточне керівництво роботою бібліотек, забезпечували їх приміщеннями, реманентом тощо, оплачували працю бібліотекарів, а губернські земства мали придбавати книги й періодичні видання, формувати бібліотечні каталоги [15, с. 549; 20, с. 181; 25, с. 197—198; 29, с. 224].

Після царевбивства 1881 р. і, за висловом К. Победоносцева, «підморожування» країни посилився нагляд держави за земською працею й сферою

просвіти на селі загалом. Обмеження стали жорсткішими, адже влада намагалась усіма засобами запобігти поширенню на селі революційної агітації та будь-яких проявів народного опору. З 1884 р. діяльність сільських бібліотек стали регулювати «Тимчасові правила» та «Алфавітні списки товарів друку, що мали бути дозволеними в публічних бібліотеках». Останні періодично переглядалися. У 1890 р. вийшли «Правила про безкоштовні народні читальні та порядок нагляду за ними», що посилили контроль з боку чиновників і духовенства за сільськими бібліотеками, насамперед за формуванням їхніх фондів. Вони мали обмежуватися навчальною, дидактично-повчальною, «монархічною», релігійною літературою, а також виданнями «дешевої бібліотеки» [22; 28, с. 43; 29, с. 224]. Сучасники цієї епохи свідчили, що за порогом народних бібліотек лишалося близько 90 % усієї літератури, що схвалювалася цензурним відомством і спрямовувалася до друку (це понад 100 тис. книг). За даними сучасної науковиці Л. Лучки, до бібліотек надходило всього 8 % усієї літератури, а 92 % видань держава вважала книжковою друкованою продукцією «сумнівного напрямку» й такою, що не відповідає завданням освіти юнацтва. Як вказують дослідники, бібліотечні фонди склалися на 48,6 % з видань белетристичного характеру; 12,6, відповідно, — релігійно-морального; 9,8, відповідно, — географічного; 7,5—8,2, відповідно, — історичного, сільськогосподарського, природознавчого. Демократично налаштовані громадські діячі засуджували таке вибіркове розповсюдження літератури, підтримуючи досвід європейських країн з вільного поширення друкованого слова на селі, наголошували на послуговуванні якісними текстами під час подолання безграмотності й культурного неутцтва найбільшої соціальної верстви [4, с. 129; 17, с. 411—412, 415—416; 20, с. 181; 21, с. 186—187; 25, с. 200].

З огляду на те, що середній показник грамотності на селі становив 12 %, а пересічно на сільських сходах мало хто міг поставити підпис під його рішенням / приговором (винятком було, приміром, коли в 1907 р. у Корсунській сільській громаді Київщини з 80-ти членів сходу лише 48 були грамотними), такі гальмівні чинники в бібліотечній сфері не сприяли соціокультурному поступу села й аграрній модернізації загалом. Тому держава через свої місцеві структури, зокрема Міністерства освіти, часто мусила «внушати» сільським сходам думку щодо необхідності підтримки освітньої сфери. Основним змістом такої діяльності було матеріальне забезпечення відповідних установ, у тому числі бібліотек (будівництво й утримання шкільних будівель, при яких вони відкривалися, відшкодування сторожам тощо). Однак цей сегмент самоврядної праці громад, хоча й був обмеженим, потребував додаткових витрат в їхніх бюджетах, на що село, як правило, реагувало відмовою. Під час «Особливої наради з питань сільськогосподарської промисловості» 1902—1905 рр., у роботі якої брали участь земці, останні з цього приводу наголосили, що далися взнаки гальмівна роль ко-

лективістських практик на селі, їхня станова обмеженість, переобтяження сільських громад витратами з утримання адміністративної інфраструктури [13, с. 283, 285].

Уплив земського самоврядування на культурно-освітню розбудову села був чималим. Видатки земств на ці потреби щороку зростали, а заходи урізноманітнювалися. Крім традиційних і доволі ефективних для того часу (навчання дітей і дорослих на дому, гуртки самоосвіти тощо), запроваджувалися й нові. Зокрема, земські сільськогосподарські склади, які купували й поширювали серед селян книги аграрно-просвітницького характеру, навчальну літературу, посібники для шкіл тощо. Ініціатором цього в 1868 р. став видатний учений, професор Харківського університету, гласний Харківського повітового земства М. Бекетов. Він запропонував облаштувати при губернській управі склад для торгівлі книгами. У 1879 р. ця ідея була реалізована, на такий склад виділили 1500 карбованців (далі — крб). У 1879—1890 рр. повітові земства через цей склад придбали літературу на понад 157,8 тис. крб і надалі самі відкривали такі склади, де книги можна було придбати за низькими цінами шляхом кредитування. Звісно, запозичення цього досвіду земствами інших регіонів суттєво вплинуло на постачання книг у сільські бібліотеки [7, с. 157—158; 8, с. 116; 25, с. 197—198].

Рішення щодо відкриття конкретної сільської бібліотеки приймало повітове земство. Приміром, на Чернігівщині в жовтні 1897 р. Ніжинське повітове зібрання ухвалило відкрити бібліотеки в селах (далі — с.с.) Вертіївці, Володьковій Дівиці, Галиці, Дроздівці, Макіївці та інших. У 1898—1908 рр. близько 30 бібліотек заснували в с.с. Геніївка, Гостроверхівка, Пльохів, Слабин, Довжик, Количівка та ін. До кожної сільської бібліотеки губернське земство передавало комплект книг на суму 500 крб, а також по 270 крб на початкове облаштування приміщень, їх умеблювання. Для кожної бібліотеки розробляли статут, що затверджувався місцевими чиновниками зі структур освітнього міністерства та губернатором. При цьому враховувалися наявність приміщення, опалення, освітлення, можливість оплачувати сторожа — того, що мала забезпечити місцева сільська громад. З огляду на зазначене, місцева влада не завжди підтримувала відкриття бібліотеки. Приміром, у 1886 р., після рішення Чернігівських повітових зборів відкрити бібліотеки-читальні у 20 поселеннях свого повіту, губернатор дозволив це зробити й затвердив відповідні статuti та надав необхідні дозволи лише щодо 12 поселень. Розташовувалися бібліотеки, як правило, у приміщеннях шкіл з окремим входом, у волосних правліннях або на квартирах лікарів, учителів. Для нагляду за бібліотеками створювалися ради на чолі з представниками місцевих дворян, священників, лікарів. Першими бібліотекарями, як правило, ставали земські вчителі. Також наглядала за бібліотеками своєї місцевості й розвитком цієї справи загалом відповідна земська комісія [14; 18; 26, с. 2; 29, с. 226—227].

На становлення сільських бібліотек, звісно, насамперед упливало їх фінансування. Бібліотеки-читальні, що відкривалися земським коштом, мали первинний фонд у 100 крб. Однак надалі кошти на утримання бібліотеки могли суттєво зменшитись або взагалі не виділятися. Приміром, упродовж 1891—1900 рр. бюджет народної бібліотеки Катеринославської губернії становив 15 крб на рік. Але з 1901 р. місцеве земство припинило виділяти ці кошти. На Чернігівщині в 1894 р. на утримання 247 бібліотек-читалень усіх повітів земство витратило 60 тис. крб, а в 1897 р. — лише 15, відповідно. Таке нестабільне фінансування бібліотек не сприяло якості їхніх фондів, не дозволяло утримувати необхідний штат [20, с. 183—184; 26, с. 2]. Негативно впливала на діяльність сільських бібліотек неузгодженість у сфері їх фінансування й утримання між повітовими та губернськими земствами: іноді вони не могли визначитися з розподілом між собою обов'язків чи грошей. Зокрема, на Катеринославщині в 1897 р. розгорнулися дискусії між повітовими й губернським земствами щодо утримання сільських бібліотек краю. Насамкінець губернське земство відхилило клопотання повітових земств щодо виділення коштів з губернського бюджету, адже, мовляв, це було обов'язком повітових земств [29, с. 228—229]. Натомість на Харківщині губернське земство в той само рік виділило на облаштування бібліотек свого краю 10,2 тис. крб, а читалень, відповідно, — 1,1 тис. [25, с. 200—201].

Мережа сільських бібліотек, якими опікувалися земства, неухильно зростала. На Чернігівщині наприкінці XIX ст. земства відкрили 155 сільських бібліотек. На Харківщині в 1903 р. діяли 256 таких бібліотек і 61 читальня із загальною кількістю близько 136 тис. примірників у їхніх фондах. Щороку повітові земства витрачали на утримання бібліотек по 300—1000 крб. У 1909 р. земства цього регіону розробили норми, згідно з якими кожна нова бібліотека отримувала дотацію на придбання книг і періодичних видань у 100 крб, а діюча, відповідно, — 50 крб [25, с. 199—204]. Завдяки такій праці щороку фонди бібліотек поповнювалися. Приміром, на Катеринославщині в 1908 р. сільські бібліотеки налічували в середньому 560 томів, а на початок 1912 р. цей показник збільшився до 795 томів [8, с. 141; 14].

Характерною рисою сільського бібліотекотворення стала співпраця земств з державними, зокрема освітянськими, структурами, а також громадськими товариствами. У 1888 р. на прохання директора народних училищ Катеринославщини місцеве губернське земство профінансувало сільські бібліотеки на суму 2 тис. крб, які були розподілені між усіма сільськими бібліотеками краю в розрізі кожного повіту [14; 29, с. 228]. Також земства співпрацювали з Комітетом опіки народною тверезістю та Комітетом грамотності, які брали участь у фінансуванні народних бібліотек [20, с. 181—184]. На Харківщині губернське земство активно співпрацювало з місцевим товариством поширення в народі грамотності [25, с. 200—201].

Попри певний опір сільських громад розвитку бібліотечної справи, що спостерігався першими десятиліттями їх існування, надалі сільські сходи частіше погоджувалися на організацію власних читалень, як це, приміром, сталося в 1897 р. у волосному центрі Новоаврамівка Хорольського повіту Полтавщини [2, с. 18], або бібліотек-читалень, як, приміром, вирішив схід села (далі — с.) Лоцманська Кам'янка на Катеринославщині. На Волині в 1900 р. чимало волостей мали читальні й бібліотеки. У шести повітах краю на це витратили 699,16 крб [13, с. 285; 30, арк. 53в—6]. Безкоштовну народну бібліотеку в 1903 р. засновано на Київщині у волосному центрі Монастирище [23]. На Херсонщині значні успіхи в розбудові сільських бібліотек мали місце в Олександрійському, Херсонському, Одеському повітах: там бібліотеки розміщувалися при сільських правліннях або в орендованих приміщеннях, утримуваних сільськими громадами. У фондах, окрім книг релігійного, історичного, природознавчого, агрокультурного змісту та белетристики, була й популярна періодика, зокрема «Сільський вісник», «Хлібороб» [15, с. 548—549]. На Катеринославщині Петриківська волосна громада у грудні 1894 р. заснувала бібліотеку й виділила на її утримання 50 крб з коштів «громадського прибутку», разом з одночасним збором пожертв. Завідувачем бібліотеки призначили священника Павла Усова, його помічником — селянина Семена Тарана. Право користуватися бібліотекою безкоштовно отримали всі селяни волості. У 1896 р. у приміщенні правління Гуляйпольської волості відбувся вокально-музичний концерт, частину зборів від якого витратили на утримання волосної бібліотеки. Її поява для місцевих мешканців, як правило, була визначною подією: вони часто приходили до неї зі своїми синами — учнями народних шкіл із проханням дати «товсту» книгу для читання вголос у колі родини. Як свідчили земські діячі, відгуки селян про бібліотеку були позитивними: вона сприймалась як «необхідна й корисна» установа. Часто книжки та газети читались у приміщенні бібліотеки. Під час її відвідування селяни вели себе пристойно, ввічливо, стримано. Багато хто, повертаючи книгу, волів поспілкуватися з приводу прочитаного. Відвідували бібліотеку паломники, подорожуючі, ремісники.

Натомість були й випадки, приміром, як у 1897 р. у Катеринославському повіті, коли місцеве земство відмовлялося відкривати читальні у своїх селах, оскільки жодна сільська громада не надала для цього приміщення. Подеколи земські діячі, прагнучи збільшення бібліотечної мережі, із сумом констатували залежність від згоди сільської громади відкрити бібліотеку, надати приміщення для неї, оплачувати сторожа тощо. В окремих випадках слабкі позиції сільських бібліотек регіону були пов'язані з недостатньо міцною позицією у ньому земств. Зокрема, на Поділлі, де, як і в усьому українському Правобережжі, земське самоврядування було запроваджене в 1911 р., кількість бібліотечних установ на селі, порівняно з іншими українськими регіонами, була найменшою — 49, що становило 1,2 % від

загальної кількості таких бібліотек в українських губерніях. Переважно це були книгозбірні, що функціонували при школах [4, с. 129, 131; 8, с. 173; 20, с. 182—184; 29, с. 226—227].

Ефективність бібліотечної діяльності на селі завдяки праці земського та сільського самоврядування була чималою. Першими роками ХХ ст. представники демократичної інтелігенції, узагальнюючи культурно-освітній доробок самоврядування на селі, вказували, що «нижчі стани» зробили величезний крок уперед. Підтвердженням цього є дані щодо кількості відвідувань читачами та обсягу фондів цих бібліотек. Як вказує Л. Лучка, на Катеринославщині в 1901—1902 рр. налічувалося 2364 читачі. Зокрема, безкоштовна бібліотека-читальня при Аудиторії народних читань мала близько 1 тис. відвідувачів. А бібліотека-читальня в с. Лошкарівка в 1901 р. обслужила 649 осіб. Книговидача в регіоні становила майже 13,9 тис. томів. Найбільшу кількість книг видали у Верхньодніпровській бібліотеці-читальні. Проте були й небагаті фонди, зокрема в бібліотеках-читальнях с.с. Лошкарівка, Кам'янське. Спостерігався прогрес в організації бібліотечної справи. Більшість бібліотек виконувала читацькі запити по рукописних і карткових каталогах у форматі опрацьованих книг. Серед каталогів головним був алфавітний, однак бібліотеки з численнішим фондом укладали систематичний та хронологічний каталоги. Крім книжного обслуговування, сільські бібліотеки займалися просвітницькою роботою. Популярними були читання, які пересічно охоплювали питання історії, релігії, агрокультури, загальної культури. Приміром, на Чернігівщині в 1902 р. у 29 читаннях взяли участь 6 тис. осіб. У правобережних губерніях і на Херсонщині організовувалися лекції для слухачів з використанням «чарівного ліхтаря з туманними картинками», що супроводжувалися ілюстраціями за допомогою спеціального проєктора [8, с. 148; 13, с. 285; 14; 15, с. 549; 20, с. 182—184; 29, с. 226—227].

Особливим етапом вітчизняного бібліотекотворення на селі стали виступи селянських громад і земців під час масштабного революційного руху 1905—1907 рр. У контексті опору реакційній політиці у сфері державного управління, земельній, судовій, освітній, культурній загалом, висувалися вимоги щодо сільських бібліотек. Земці прагнули «права громадянства» на селі друкованого слова. На Катеринославщині вимагалось скасувати обмеження кількості періодичних видань і книг у народних бібліотеках. Харківські земці в 1906 р. запропонували збільшити щорічне утримання цих бібліотек до 600 крб [21, с. 187—188; 25, с. 198]. У контексті так званого «приговорного руху» сільські сходи, часто за участі земських службовців, приймали рішення / приговори й надсилали їх урядовцям, царю з вимогами демократизації культурно-освітньої сфери, зокрема збільшення мережі сільських бібліотек. Наприклад, таке містилося у приговорі Трубайцівського сільського сходу Хорольського повіту Полтавщини [1, с. 125]. Кульмінацією опору селян за умов революції було створення в 1905—1906 рр.

«селянських республік», зокрема Сорочинської на Полтавщині, Сумської в однойменному повіті. За устроєм вони копіювали самоврядну структуру волості. У Сумській, крім «скасування» приватної власності на землю, передання її народу та інших заходів з демократизації життя, видавалася «Селянська газета». В одному з її номерів царський уряд було оголошено «поза законом» [13, с. 76—78; 16, с. 60—61]. Зрозуміло, вихід цієї газети, перетворення її на рупор революційного селянства стали можливими тому, що селяни мали певний рівень книжної культури.

Поступки влади під тиском революції стосувалися й скасування в 1905—1906 рр. правил для сільських бібліотек 1890 р. Це дозволило останнім урізноманітнити книжний комплект. Завідувачів читальнями звільнили від обов'язку звітувати про наявність дозволених / недозволених книг у фондах. Скасування обмежень щодо українського друкованого слова надало можливість українським видавництвам випускати рідною мовою й поширювати по сільських бібліотеках духовну літературу, зокрема Євангеліє, а також белетристичні та історичні видання [4, с. 129]. Розгорталася співпраця земств з осередками Просвіти в бібліотечній сфері. Це збільшило сільську бібліотечну мережу, зміцнило позиції українського друкованого слова, сприяло формуванню національної свідомості найбільшої соціальної верстви [8, с. 171—172].

У 1911—1912 р., після приборкання виступів 1905—1907 рр., становище бібліотек на селі погіршилося через запровадження нових правил про шкільні бібліотеки. Земські бібліотеки, що розташовувалися при школах, перейшли в їхнє повне розпорядження. Відтак земства втратили частину бібліотек. Обмеження в їх комплектуванні, на тлі фактично відродженої цензури, пожорсткішали [4, с. 129]. Натомість земства посилили підтримку сільських бібліотек, мережа яких неухильно збільшувалася. Зокрема, на Харківщині впродовж 1907—1915 рр. значно зросли відповідні земські видатки — з 15 до 45,65 тис. крб. При цьому видатки повітових земств були більшими, аніж губернського: в 1911—1914 рр. перші виділили майже 45,5 тис. крб, а губернське, відповідно — 35,8 тис. Найбільше витрачало Охтирське земство (232 крб на одну бібліотеку та 1,22 крб на кожного її користувача), найменше — Валківське (33,8 крб та 20 коп., відповідно). У 1911 р. 626 бібліотек краю отримали 38,4 тис. крб, з яких понад 23,5 тис. крб було витрачено на літературу. У 1912 р. на закупівлю книг для 689 бібліотек регіону земства виділили 34,45 тис. крб, у 1913 р. для 787 бібліотек — 39,35 тис. крб. У 1915 р. цей показник зріс до 45,65 тис. крб. Працю з підтримки сільських бібліотек розгорнули створені в 1911 р. земства правобережних українських губерній. На Київщині в 1913 р. Канівське повітове земство виділило на утримання безкоштовних бібліотек для селян 2,4 тис. крб. У 1914 р. Київське губернське земство ухвалило щороку виділяти на сільські бібліотеки 1,2 тис. крб. Однак було й чимало проблем. У

1912 р. лише третина бібліотек на українських теренах мала окремі приміщення, переважна більшість (87,8 %) розміщувалася в кімнатах при школах (класах, роздягальнях, учительських, квартирах учителів) або в орендованих кімнатах. При цьому лише 46,9 % бібліотек були забезпечені бодай якимись меблями [8, с. 148; 18, с. 126—127; 25, с. 199—203].

Негативними явищами в земській бібліотечній праці були виступи реакційних земських гласних щодо фондів сільських бібліотек. Подеколи в цьому контексті на зборах закликалися не активізувати політичних настроїв населення, як, приміром, у 1912 р. на Харківщині, де губернські гласні озвучили подібні вимоги [25, с. 199—200]. На Катеринославщині у той само рік земці Новомосковського повіту провели «фільтрацію книг» у бібліотеках. Зокрема, невдоволення зумовили видання «Мойсей як соціальний реформатор» американського публіциста Г. Джорджа та п'єса «Геда Габлер» норвезького драматурга Г. Ібсена у фонді Попасневської бібліотеки-читальні. Зібрання постановило вилучити з читалень повіту й знищити книги, що «не відповідали своєму призначенню» [21, с. 190].

Революційною весною 1917 р. земства стали органами місцевої влади, яка відтоді розбудовувалася на засадах самоврядування, а також були доповнені волосною ланкою: колишня волость стала волосним земством. Нижчим ярусом останнього лишилося самоврядування сільських громад. По суті, самоврядування на селі структурно стало єдиним — земським, або сільським. У контексті демократизації соціального та управлінського життя активізувалася національно-культурна діяльність самоврядних установ. Очільники національних урядів убачали в земському самоврядуванні базу демократичного поступу України. Відповідно, в розбудові соціокультурного життя місцевостей роль цього інституту була надзвичайною. Відтак інтенсифікації зазнала й бібліотечна справа. Зокрема, суттєво збільшилася мережа сільських бібліотек. На Волині таких було найбільше — 999 (24,4 % від загальної кількості в Україні); на Харківщині, відповідно, — 789; на Полтавщині, відповідно, — 767; Катеринославщині, відповідно, — 578; у Таврії, відповідно, — 327; на Чернігівщині, відповідно, — 298; на Київщині, відповідно, — 88. Загалом в Україні діяли 4094 земські книгозбірні. Чималу роль у цій праці відігравали місцеві осередки Просвіти: допомагали облаштовувати нові бібліотеки й поповнювати фонди чинних [4, с. 131; 8, с. 148; 10, с. 8—9; 11, с. 188—191; 15, с. 546; 22; 27, с. 102]. Безумовно, таке уможливив попередній досвід бібліотечної праці органів земського та сільського самоврядування.

Резюмуючи, наведемо висловлювання Б. Андерсона про зв'язок національного будівництва з пошуками способу осмислено поєднати разом солідарність, владу і час, що сприяє усвідомленню людиною її включення в секулярний, серійний час з усіма припущеннями його безперервності, породжує потребу «наративного викладу ідентичності» [3, с. 24, 52—56, 203, 251]. Певно, саме у цьому реалізовувалась останніми двома століттями та

реалізовується нині одна з найважливіших функцій книжної культури загалом і бібліотечної справи зокрема. З огляду на це, бібліотекотворча праця земського й сільського самоврядування у другій половині XIX — на початку XX ст. сприяла формуванню в тогочасному українському селі книжної культури й засад вітчизняного націо- і державотворення, що підготувало певну базу для національно-культурного відродження за умов Української революції 1917—1921 рр.

Наукова новизна. Уперше у вітчизняній історіографії висвітлено внесок органів земського та сільського самоврядування другої половини XIX — початку XX ст. у становлення вітчизняної бібліотечної справи в контексті визрівання передумов Української революції 1917—1921 рр.

Висновки. Реформи сільського самоврядування 1861—1871 рр. та земська 1864 р. дали імпульс співпраці земств і сільських самоврядних установ у вітчизняному бібліотекотворенні. З кінця 1870-х років самоврядні органи селян під орудою земств забезпечували функціонування нового типу безкоштовних публічних бібліотек — сільських, виділяли й утримували приміщення, оплачували технічний персонал тощо. Натомість земства забезпечували книгами, фаховим персоналом, вели просвітницьку роботу в бібліотеках. Селяни неохоче погоджувалися на свою частку витрат. Тому земства були залежні від рішень селянських органів. Позитивні зрушення сталися завдяки земським службовцям, які представляли демократичну інтелігенцію й перебували під впливом пропагандистського народництва, а з 1901—1905 рр. — партій есерів та українських есерів. Під час революції 1905—1907 рр. земці сприяли висуненню селянськими громадами вимог щодо збільшення мережі сільських бібліотек. Поява в 1905 р. селянських республік, в одній з яких — Сумській — селяни видавали газету, що нею оголосили царську владу скасованою, разом з певними досягненнями в розбудові сільських бібліотек земствами й сільськими громадами, в чому активну участь брали осередки Просвіти, засвідчили: першими десятиліттями XX ст. на селі інтенсифікувалося становлення бібліотечної справи. Це підготувало базу для національно-культурного відродження за умов Української революції 1917—1921 рр.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 1905 год на Украине: хроника и материалы. Т. 1. Киев : Пролетарий, 1926. 506 с.
2. Адрес-календарь и справочная книжка Полтавской губернии на 1901 год. Полтава : тип. Д.Н. Подземского, 1901. 179 с.
3. Андерсон Б. Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ : Критика, 2001. 272 с.
4. Айвазян О.Б. Народні бібліотеки Подільської губернії наприкінці XIX — на початку XX ст. // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія. 2014. Вип. 22. С. 129—134.

5. Бондар Ю.В. Книга: комунікаційний вимір // Наукові записки Інституту журналістики. 2014. Т. 55. С. 25—30.
6. Верховцева І.Г. Агропропаганда — важлива ланка діяльності земств Правобережної України та Бессарабії // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. 2000. Вип. 9. С. 37—41.
7. Верховцева І.Г. Вітчизняний досвід взаємин між органами місцевого самоврядування: сільське самоврядування та земство // Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: публічне управління та адміністрування. 2022. Т. 33 (72). № 3. С. 152—161. <https://doi.org/10.32838/TNU-2663-6468/2022.3/26>
8. Верховцева І.Г. Діяльність земств Правобережної України (1911—1920 рр.) : дис... канд. іст. наук. Ізмаїл, 2004.
9. Верховцева І.Г. До питання націєтворчої діяльності земських найманих працівників в Україні // Інтелегенція і влада : громадсько-політичний збірник. Серія: Історія. 2011. Вип. 22. С. 23—29.
10. Верховцева І.Г. Земства Правобережної України у розбудові національної культури // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету. 2005. Вип. 19. С. 6—10.
11. Верховцева І.Г. Земства України у Національно-демократичній революції 1917—1920 рр. // Матеріали V Буковинської міжнар. іст.-краєзн. конф., 29 вересня 2005 р., Чернівці : в 2 т. Т. 1. Чернівці : Книги—XXI, 2005. С. 185—194.
12. Верховцева І.Г. Одна з «великих»: реформа сільського самоврядування в Росії як панімперський проект (1861—1900-і рр.) // Київські історичні студії. 2022. № 2 (15). С. 15—27. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.22>
13. Верховцева І.Г. Селянське самоврядування в Російській імперії (друга половина XIX — початок XX ст.) : дис... д-ра іст. наук. Черкаси, 2018.
14. Від хати-читальні до бібліотеки (120 років сільській бібліотеці у Володьковій Дівиці). URL: http://zemlyaiivolya.net/news/vid_hati_chitalni_do_biblioteki.html
15. Волос О.В. Земська діяльність з розвитку бібліотечної справи в Херсонській губернії // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство. 2010. Вип. 2. С. 545—551.
16. Каюн В.О. Соціально-політичні та економічні зміни в Полтавській губернії в умовах столипінської реформи : дис... канд. іст. наук. Полтава, 2011.
17. Ковальчук В. Книжковий репертуар кооперативних народних бібліотек-читалень Російської імперії станом на початок XX ст. (за даними «Отчета о деятельности 1-й бесплатной народной читальни-библиотеки Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1904 год») // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. 2011. Вип. 31. С. 410—416.
18. Комунальний заклад «Зміївська публічна бібліотека». URL: <http://zmiiv-cbs.edu.kh.ua/>
19. Корновенко С.В., Глібшук М.В., Ільницький В.І., Компанієць О.В., Лозовий В.С., Пасічна Ю.Г., Тельвак В.П. Селяноцентричний феномен Української революції 1917—1921 рр. : аграризм : монографія. Черкаси : ФОП Чабаненко Ю.А., 2021. 243 с.
20. Лучка Л.М. Бібліотеки Катеринославської губернії початку XX ст. : історія формування та розвиток (за «Матеріалами по истории народных библиотек городов и

- земств России») // Вісник Львівського університету. Серія : Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. 2008. Вип. 3. С. 180—190.
21. Лучка Л.М. Земство Катеринославщини та фільтрація бібліотечних фондів у другій половині XIX — початку XX ст. // Проблеми політичної історії України. 2018. Вип. 13. С. 84—92.
 22. Миколаївська область. Бібліотечна справа. URL: <https://ube.nlu.org>
 23. Монастирищенська сільська бібліотека. URL: https://libmonastyryscheblogspot.blogspot.com/p/blog-page_22.html
 24. Несін В.П. Комунікаційні моделі сільської бібліотеки в умовах інформатизації суспільства // Вісник Харківської державної академії культури. 2013. Вип. 41. С. 173—180.
 25. Проць Н.В. Внесок представників дворянського стану земських установ у розвиток бібліотечної справи Харківської губернії (1864—1914 рр.) // Рукописна та книжкова спадщина України. 2020. Вип. 25. С. 193—210. <https://doi.org/10.15407/rksu.25.193>
 26. Сільська бібліотека — джерело для спраглих душ / скл. Г. Адрут. Чернівці, 2010. 36 с.
 27. Сорочан Н.А. Діяльність Харківського губернського земства в справі управління освітою і культурою за часів українських національних урядів (березень 1917 року — грудень 1918 року) // Збірник наукових праць [Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди]. Серія: Історія та географія. 2011. Вип. 40. С. 100—104.
 28. Шарошкіна Н.Г. Розвиток народних бібліотек-читалень на Київщині (кінець XIX — початок XX століття) // ScienceRise. Pedagogical Education. 2017. № 4. С. 41—45. <https://doi.org/10.15587/2519-4984.2017.100340>
 29. Херсонєць Н. Ставлення демократичних сил Півдня України до народних бібліотек і читалень у другій половині XIX ст. // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки. 2012. Вип. 9. С. 223—230.
 30. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 442. Оп. 701. Од. зб. 383. 56 арк.

Отримано 24 квітня 2024 р.

REFERENCES

1. 1905 god na Ukraine: khronika i materialy [1905 in Ukraine: Chronicle and Materials]. P. 1. Kyiv, 1926. 506 p. [In Russian].
2. Adres-kalendar i spravochnaia knizhka Poltavskoi gubernii na 1901 god [Address calendar and reference book of Poltava province for 1901]. Poltava, 1901. 179 p. [In Russian].
3. Anderson B. Uivleni spilnoty : Mirkuvannia shchodo pokhodzhennia i poshyrennia natsionalizmu [Imagined Communities : Reflections on the origin and spread of nationalism]. Kyiv, 2001. 272 p. [In Ukrainian].
4. Aivazian O.B. Narodni biblioteky Podilskoi hubernii naprykintsi XIX — na pochatku XX st. [Public libraries of Podillia province in the late 19th — early 20th centuries]. *Naukovi zapysky [Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho]. Serii: Istorii [Scientific notes [of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University]. Series: History]. 2014. Iss. 22, pp. 129—134. [In Ukrainian].*
5. Bondar Yu.V. Knyha: komunikatsiinyi vymir [The book : the communication dimension]. *Naukovi zapysky Instytutu zhurnalistyky [Scientific Notes of the Institute of Journalism]. 2014. Iss. 55, pp. 25—30. [In Ukrainian].*

6. Verkhovtseva I. Ahropopahanda — vazhlyva lanka diialnosti zemstv Pravoberezhnoi Ukrainy ta Bessarabii [Agricultural propaganda — an important part of the activities of zemstvos of Right-Bank Ukraine and Bessarabia]. *Naukovyi visnyk Izmailskoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu* [Scientific Bulletin of Izmail State Pedagogical Institute]. 2000. Iss. 9, pp. 37—41. [In Ukrainian].
7. Verkhovtseva I. Vitchyznianyi dosvid vzaiemyn mizh orhanamy mistsevoho samovriaduvannia: silske samovriaduvannia ta zemstvo [Domestic experience of relations between local governments: rural self-government and zemstvo]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho. Seriiia : publichne upravlinnia ta administruvannia* [Scientific Notes of V.I. Vernadskyi Taurida National University. Series: public management and administration]. 2022. Iss. 33(72), No. 3, pp. 152—161. <https://doi.org/10.32838/TNU-2663-6468/2022.3/26> [In Ukrainian].
8. Verkhovtseva I. Diialnist zemstv Pravoberezhnoi Ukrainy (1911—1920 rr.) [Activities of Zemstvos of Right-Bank Ukraine (1911—1921)]. (Candidate's thesis). Izmail, 2004. [In Ukrainian].
9. Verkhovtseva I. Do pytannia natsiietvorchoi diialnosti zemskykh naimanykh pratsivnykiv v Ukraini [On the issue of nation-building activities of zemstvo employees in Ukraine]. *Intelihentsia i vlada : hromadsko-politychnyi zbirnyk. Seriiia : Istoriia* [Intellectuals and power : social and political collection. Series: History]. 2011. Iss. 22, pp. 23—29. [In Ukrainian].
10. Verkhovtseva I. Zemstva Pravoberezhnoi Ukrainy u rozbudovi natsionalnoi kultury [Zemstvos of Right-Bank Ukraine in the Development of National Culture]. *Naukovyi visnyk Izmailskoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu* [Scientific Bulletin of Izmail State Pedagogical Institute]. 2005. Iss. 19, pp. 6—10. [In Ukrainian].
11. Verkhovtseva I. Zemstva Ukrainy u Natsionalno-demokratychnii revoliutsii 1917—1920 rr. [Zemstva of Ukraine in the National Democratic Revolution of 1917—1920]. *Tezy V Bukovynskoi Mizhnarodnoi istoriko-kraieznavchoi konferentsii (29 veresnia 2005 r., Chernivtsi : v 2 t.)* [V Bukovyna International History and Local Lore Conference, September 29, 2005, Chernivtsi: in 2 vols.]. Vol. 1. Chernivtsi, 2005. Pp. 185—194. [In Ukrainian].
12. Verkhovtseva I. Odnia z “velykykh” : reforma silskoho samovriaduvannia v Rosii yak panimperskyi proiekt (1861—1900-i rr.) [One of the “Greats”: Rural Self-Government Reform in Russia as a Pan-Imperial Project (1861—1900s)]. *Kyivski istorichni studii* [Kyiv Historical Studies]. 2022. No. 2(15), pp. 15—27. <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.22> [In Ukrainian].
13. Verkhovtseva I. Selianske samovriaduvannia v Rosiiskii imperii (druga polovyna XIX — pochatok XX st.) [Peasant Self-Government in the Russian Empire (second half of the 19th and early 20th centuries)] (Doctor's thesis). Cherkasy, 2018. [In Ukrainian].
14. Vid khaty-chytalni do biblioteki (120 rokiv silskii bibliotetsi u Volodkovii Divytsi) [From a reading house to a library (120 years of the village library in Volodkova Divytsia)]. Retrieved from: http://zemlyaivolya.net/news/vid_hati_chitalni_do_biblioteki.html [In Ukrainian].
15. Volos O.V. Zemska diialnist z rozvytku bibliotechnoi spravy v Khersonskii hubernii [Zemstvo activities for the development of librarianship in the Kherson province]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Seriiia: Bibliotekoznavstvo. Knyhoznnavstvo* [Scientific works of Ivan Ohienko Kamianets-Podilskyi National University. Series: Library science. Book studies]. 2010. Iss. 2, pp. 545—551. [In Ukrainian].

16. Kaiun V.O. Sotsialno-politychni ta ekonomichni zminy v Poltavskii hubernii v umovakh stolypinskoi reformy [Socio-Political and Economic Changes in the Poltava Province in the Context of Stolypin's Reform] (Candidate's thesis). Poltava, 2011. [In Ukrainian].
17. Kovalchuk V. Knyzhkovyi repertuar kooperatyvnykh narodnykh bibliotek-chytalen Rosiiskoi imperii stanom na pochatok XX st. (za danymy "Otcheta o deiatelnosti 1-i besplatnoi narodnoi chitalni-biblioteki Kharkovskogo obschestva rasprostraneniia v narode gramotnosti za 1904 god") [The book repertoire of cooperative public reading libraries of the Russian Empire at the beginning of the 20th century (according to the "Report on the activities of the 1st free public reading library of the Kharkiv Society for the Dissemination of Literacy among the People for 1904")]. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V.I. Vernadskoho* [Scientific works of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine]. 2011. Iss. 31, pp. 410—416. [In Ukrainian].
18. Komunalnyi zaklad "Zmiivska publiczna biblioteka" [Municipal Institution "Zmiiv Public Library"]. Retrieved from: <http://zmiiv-cbs.edu.kh.ua/> [In Ukrainian].
19. Kornovenko S.V., Hlibishchuk M.V., Ilnytskyi V.I., Kompaniits O.V., Lozovyi V.S., Pasichna Yu.H., Telvak V.P. Selianotsentrychnyi fenomen Ukrainiskoi revoliutsii 1917—1921 rr. : ahraryzm : monohrafiia [The Rural-Centric Phenomenon of the Ukrainian Revolution of 1917—1921 rr. : agrarianism : monograph]. Cherkasy, 2021. 243 p. [In Ukrainian].
20. Luchka L.M. Biblioteki Katerynoslavskoi hubernii pochatku XX st.: istoriia formuvannia ta rozvytok (za "Materialami po istorii narodnykh bibliotek horodov i zemstv Rossii") [Libraries of the early 20th century Yekaterinoslav province: history of formation and development (based on "Materials on the history of public libraries of cities and zemstvos of Russia")]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia : Knyhoznavstvo, bibliotekoznavstvo ta informatsiini tekhnolohii* [Bulletin of Lviv University. Series: Book Science, Library Science and Information Technology]. 2008. Iss. 3, pp. 180—190. [In Ukrainian].
21. Luchka L.M. Zemstvo Katerynoslavshchyny ta filtratsiia bibliotechnykh fondiv u druhii polovyni XIX — pochatku XX st. [The Zemstvo of Katerynoslav Region and the Filtration of Library Collections in the Second Half of the 19th and Early 20th Centuries]. *Problemy politychnoi istorii Ukrainy* [Problems of the Political History of Ukraine]. 2018. Iss. 13, pp. 84—92. [In Ukrainian].
22. Mykolaivska oblast. Bibliotechna sprava [Mykolaiv Region. Library business]. Retrieved from: <https://ube.nlu.org> [In Ukrainian].
23. Monastyryshchenska silska biblioteka [Monastyryshche village library]. Retrieved from: https://libmonastyryshe.blogspot.com/p/blog-page_22.html [In Ukrainian].
24. Nesin V.P. Komunikaitsiini modeli silskoi biblioteky v umovakh informatyzatsii suspilstva [Communication Models of Rural Library in the Context of Society Informatization]. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii kultury* [Bulletin of the Kharkiv State Academy of Culture]. 2013. Iss. 41, pp. 173—180. [In Ukrainian].
25. Prots N.V. Vnesok predstavnykiv dvorianskoho stanu zemskykh ustanov u rozvytok bibliotechnoi spravy Kharkivskoi hubernii (1864—1914 rr.) [The contribution of representatives of the nobility of zemstvo institutions to the development of library science in the Kharkiv province (1864—1914)]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2020. Iss. 25, pp. 193—210. <https://doi.org/10.15407/rksu.25.193> [In Ukrainian].

26. Silska biblioteka — dzhereło dlia sprahlykh dush [Village library — a source for thirsty souls]. Chernihiv, 2010. 36 p. [In Ukrainian].
27. Sorochan N.A. Diialnist Kharkivskoho hubernskoho zemstva v spravi upravlinnia osvitu i kulturoiu za chasiv ukrainskykh natsionalnykh uriadiv (berezen 1917 roku — hru-den 1918 roku) [The Activities of the Kharkiv Provincial Zemstvo in the Management of Education and Culture during the Period of Ukrainian National Governments (March 1917 — December 1918)]. *Zbirnyk naukovykh prats [Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H.S. Skovorody]. Serii: Istorii ta heohrafiia* [Collection of scientific works [of H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Series : “History and Geography”]. 2011. Iss. 40, pp. 100—104. [In Ukrainian].
28. Sharoshkina N.H. Rozvytok narodnykh bibliotek-chytalen na Kyivshchyni (kinets XIX — pochatok XX stolittia) [The Development of Folk Reading Libraries in the Kyiv Region (late 19th — early 20th century)]. *ScienceRise. Pedagogical Education*. 2017. No. 4, pp. 41—45. <https://doi.org/10.15587/2519-4984.2017.100340> [In Ukrainian].
29. Khersonets N. Stavlennia demokratychnykh syl Pivdnia Ukrainy do narodnykh bibliotek i chytalen u druhii polovyni XIX st. [The attitude of democratic forces in the South of Ukraine to public libraries and reading rooms in the second half of the 19th century]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Serii 6: Istorychni nauky* [Scientific Journal of the Drahomanov National Pedagogical University. Series 6: Historical sciences]. 2012. Iss. 9, pp. 223—230. [In Ukrainian].
30. Fond. 442. Inventory 701. Fols. 383. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.

Received on April 24, 2024

Iryna Verkhovtseva

State University of Information and Communication Technologies (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-5682-993X

E-mail: novboxx@gmail.com

ZEMSTVO AND RURAL SELF-GOVERNMENT IN FORMATION OF NATIONAL LIBRARY BUSINESS IN SECOND HALF OF 19TH — EARLY 20TH CENTURIES (BEFORE THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917—1921)

The purpose of the study is to characterize the role of zemstvo and rural self-government bodies in the second half of the 19th and early 20th centuries in the development of national librarianship and to assess their contribution in the context of the maturation of the prerequisites for the national and cultural revival of the Ukrainian Revolution of 1917—1921. **The research methodology** is based on the principles of scientificity, historicism, socio-cultural and modernization approaches, as well as general scientific methods (induction, logic, analysis, synthesis) and special historical methods: narrative, historical and genetic, structural and functional analysis. **Scientific novelty**. For the first time in the historiography, the contribution of zemstvo and rural self-government bodies to the formation of national librarianship in the context of the maturation of the prerequisites of the Ukrainian Revolution of 1917—1921 is highlighted. **Conclusions**. The reforms of rural self-government of 1861—1871 and the Zemstvo reform of 1864 gave impetus to the cooperation of zemstvos and rural self-government institutions in national librarianship. Since the late 1870s, self-governing bodies of peasants under the direction of zemstvos have been providing a new type of free public libra-

ries — village libraries, by allocating and maintaining premises, paying for technical staff, etc. In return, zemstvos provided books, professional staff, and conducted educational work in libraries. Peasants were reluctant to accept their share of the costs. Therefore, zemstvos depended on the decisions of peasant bodies. Positive changes occurred thanks to zemstvo officials who represented democratic intellectuals and were influenced by the propagandistic Narodniks, and from 1901—1905, the Socialist-Revolutionary Party and the Ukrainian Socialist-Revolutionaries. During the revolution of 1905—1907, zemstvo members helped peasant communities to demand an increase in the network of rural libraries. The emergence of peasant republics in 1905, in one of which, Sumy, peasants published a newspaper that declared the tsarist government abolished, along with certain achievements in the development of rural libraries by zemstvos and rural communities, in which the Enlightenment actively participated, showed that the formation of library business in the countryside intensified in the first decades of the 20th century. This paved the way for the national and cultural revival during the Ukrainian Revolution of 1917—1921.

Key words: rural libraries, reading libraries, zemstvo, rural self-government, volost, rural community.

<https://doi.org/10.15407/rksu.35.182>

УДК 930.253.94(477)

Ірина Клименко, кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу джерелознавства
Інституту рукопису, Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-0081-2055
E-mail: irinaklim18@gmail.com

З АРХІВНОЇ СПАДЩИНИ ОЛЕНИ КОМПАН: МАЛОВІДОМА СТАТТЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ XVII—XVIII СТОЛІТЬ

Метою роботи є залучення до наукового обігу не оприлюдненого досі документа з наукової спадщини відомої вітчизняної вченої Олени Компан, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, як джерела з вивчення історії українських міст XVII—XVIII ст., зокрема динаміки розвитку ремесел, промислів і торгівлі в Кам'янці-Подільському. **Методологія** дослідження ґрунтується на застосуванні принципів історизму й об'єктивності та загальноісторичних методів — хронологічного, ретроспективного, проблемно-тематичного. **Наукова новизна дослідження.** Вперше документальне джерело авторства Олени Компан, в якому висвітлена історія українського міста Кам'янця-Подільського XVII—XVIII ст. з огляду на його соціально-економічний розвиток з акцентуванням на аспекті ремісничого навчання, залучається до наукового обігу. **Висновки.** Серед багатогранної архівної спадщини Олени Компан, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, є комплекс документів з тематики, якій відома українська історикinja присвятила низку новаторських за висновками праць та докторську дисертацію. Джерелознавча цінність досі не оприлюдненої розвідки «Історія Кам'янця-Подільського як центру ремісничого навчання в XVII—XVIII ст.» полягає в тому, що її основу становить аналіз

Цитування: Клименко І. З архівної спадщини Олени Компан: маловідома стаття з історії українських міст XVII—XVIII століть. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2025. № 1 (36). С. 170—182. <https://doi.org/10.15407/rksu.36.170>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

архівних документів про місто середньовічної України, зокрема «Цехової книги кушнірів Кам'янця-Подільського XIII ст.». У дописі вченої розкрито історію міста Кам'янця-Подільського з акцентуванням на його соціально-економічному розвитку. Висвітлені процеси зародження капіталістичних відносин, формування внутрішнього ринку в Україні XVII—XVIII ст., причини зростання міського населення, проаналізовано динаміку розвитку ремесла та обґрунтовано необхідність ремісничого навчання.

Ключові слова: Олена Компан, історія українського міста, Кам'янець-Подільський, XVII—XVIII ст., Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, публікація документа.

Актуальність теми дослідження. Актуальність вивчення наукового спадку доктора історичних наук Олени Компан (1916—1986) полягає в тому, що її ім'я, поряд з іменами Івана Дзюби, Олени Апанович, Михайла Брайчевського та інших, стоїть в одній шерезі науковців-шістдесятників, які вже від 50-х років XX ст. дозволяли собі мати власну критичну думку стосовно «радянської» історії, наголошуючи на колоніальній політиці російського царату, що гальмувала процес створення української нації. Так, в одній зі своїх, звісно, неопублікованих студій учена стверджувала, що наприкінці XIX ст. царським урядом Росії «...було знищено залишки (української. — І. К.) державності, яка по своїй соціально-економічній природі стояла вище російського державного ладу» [1]. А розглядаючи низку проблем вітчизняної історії в контексті світової минувшини, дослідниця історії ранньомодерного українського міста доводила, що «очевидним перебільшенням є положення про істотну відсталість українських міст, порівняно із західноєвропейськими» [2, с. 29—30]. Отже, залучення на широкий суспільний загаль кожного не актуалізованого досі дослідження вченої-реформаторки безперечно є на часі.

Аналіз досліджень і публікацій засвідчує, що історія українського міста XVII—XVIII ст., зокрема його соціально-економічного розвитку, цікавила і продовжує привертати увагу наукової спільноти. До дослідників цієї тематики радянського періоду належать П. Клименко [3—5] з його студіїми стосовно цехової організації ремісничого прошарку міського населення, Я.П. Кісь [6, 7] з оглядами ремесел і торгівлі Львова періоду феодалізму, І. Крип'якевич [8] з аналізом адміністративного поділу України в XVII ст. Соціально-економічний розвиток міст та містечок сучасної України вивчає А. Доценко [9, 10]. Стосовно задекларованої нами теми публікації О. Компан слід згадати розлогу рецензію на монографію вченої «Міста України в другій половині XVII ст.» (Київ, 1963) Л. Мельник, З. Мухіної [11], в якій вони позитивно оцінили ґрунтовну джерелознавчу складову дослідження.

Метою дослідження є залучення до наукового обігу документа з наукової спадщини відомої вітчизняної вченої Олени Компан як джерела з вивчення історії українських міст XVII—XVIII ст., зокрема динаміки розвитку

ремесел, промислів і торгівлі в Кам'янці-Подільському, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Виклад основного матеріалу. Олена Станіславівна Компан належить до тієї нечисленної когорти істориків радянської доби, яка, нівелюючи зашкарублі «совєцькі» ідеологеми, торувала власний шлях у тогочасній науці, відновлюючи правдиву минувшину нашої держави.

Народившись на Донеччині в сім'ї поляка та росіянки, Олена, хоча й закінчила російську школу, самотужки, через спілкування з друзями-українцями, старанно вивчала українську мову та літературу. Потім були два роки навчання в Інституті іноземних мов, ще два — в Київському польському педагогічному інституті й нарешті — історичний факультет Київського університету. Упродовж нетривалого часу працювала в туристичній галузі Києва, а за кілька років до Другої світової перебралась із сім'єю до Чернівців, куди направили на роботу її першого чоловіка — Юрія Компана. Син Олени Станіславівни Ярослав стверджував, що саме його батько відіграв вирішальну роль у становленні матері як патріотично налаштованої українки. Зі свого боку, думаємо, що ті два роки перебування в Чернівцях і праця в місцевому краєзнавчому музеї та й повоєнне завідування відділом у Державному історичному музеї Української РСР багато чого додали Олені Компан як українському історику. У 1947 р. історія нарешті стає її безпосереднім фахом — Олена Станіславівна вступає до аспірантури Інституту історії АН УРСР та починає своє сходження до вершин науки. І якщо перші студії Компан, включаючи її кандидатську дисертацію «Формування робітничого класу залізорудної та металургійної промисловості Півдня України 80—90-х рр. XIX ст.», були присвячені дослідженню історії України модерного часу, то надалі, ставши старшим науковим співробітником відділу історії феодалізму, вчена на довгі роки занурилась у вивчення пізнього Середньовіччя та ранньомодерного періоду нашої держави. Цей часовий відтинок вважався неактуальним для радянської історичної науки — про козацьку добу, Запорозьку Січ, «Договори і Постановлення Прав і вольностей Війська Запорозького» тощо згадувалося лише побіжно й аж занадто поверхово. У відділі феодалізму на той час працювало ціле сузір'я вчених, прізвища яких згодом стали символами покоління шістдесятників в Україні, — це Олена Апанович, Ярослав Дзира, Михайло Брайчевський. Різнобічно освічена, з неординарним мисленням, широким діапазоном наукових інтересів, вільним володінням польською мовою Олена Компан на понад 15 років стала членом, а згодом і окрасою та гордістю цього осередку вольності у стінах Інституту, в якому тривала боротьба з «антирадянськими націоналістичними елементами».

Ознайомлюючись з першоджерелами в архівах, Компан відкрила для себе практично не досліджену тематику, а саме історію середньовічних та ранньомодерних українських міст, зокрема їхнього соціально-економічно-

го життя. З-під її пера вийшла низка наукових праць, присвячених цій проблематиці, які згодом стали основою докторської дисертації вченої. У листі до Л. Затовського Олена Компан буквально декількома реченнями описала ту колосальну роботу — не лише дослідницьку, а й моральну, яка лягла на її жіночі плечі: «...я дуже багато попрацювала і не лише попрацювала, але й боролася... Я виборола істину...» [12]. А істиною для дослідниці став новаторський висновок, який «заперечував усталену в радянській історіографії думку про пізній початок буржуазного розвитку в Україні (друга половина XVIII ст.) і доводив, що капіталістичні форми — внутрішній ринок, початкові форми мануфактурного виробництва, поява передбуржуазії та передпролетаріату — зародилися на українських землях наприкінці XVI — у другій половині XVII ст.» [13].

Окрім середньовічної урбаністики, до наукових зацікавлень Олени Компан належали теоретичні та методологічні проблеми історіософії, питання спеціальних історичних дисциплін, дослідження феномена Запорозької Січі, визначення періодизації історії України тощо.

На жаль, у 1972 р. учену насильно відлучили від великої науки, звільнивши з академічного Інституту історії «за пропаганду буржуазно-націоналістичних ідей і дружні взаємини з репресованими дисидентами» й цинічно замаскувавши це «діяння» під скорочення «неперспективної тематики». Але майже 15 років — до останнього свого подиху — Олена Компан не полишала увагою ані науки, ані культури — виборювала своє право публікуватись у пресі, писала рецензійні статті, стала автором історіософської праці «Кипень у “Казані історії”». Видатна науковиця, вродлива жінка, чудова дружина, мама та бабуся — такою запам’ятали Олену Станіславівну ті, кому пощастило знати її особисто. Інші ж просто із захопленням читали її новаторські історичні праці.

Представлена нами до публікації розвідка Олени Компан «Історія Кам’янця-Подільського як центру ремісничого навчання в XVII—XVIII ст.» зберігається в особовому архіві вченої (Ф. 297. Од. зб. 893) в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. У ній дослідниця, надаючи загальну характеристику ранньомодерних українських міст з огляду на їхній економічний розвиток і визначаючи їх як «фактор розкладу феодального ладу», докладно дослідила такий визначний ремісничий центр України XVII—XVIII ст., яким був Кам’янець-Подільський. Вибір теми вчена аргументувала тим, що «...міст українських, в яких населення досягало 20—30 тисяч в XVII—XVIII ст., було 3. Це — Київ, Львів і Кам’янець-Подільський».

Наукова новизна. Вперше документальне джерело авторства Олени Компан, в якому історія українського міста Кам’янця-Подільського XVII—XVIII ст., зокрема його соціально-економічний розвиток з акцентуванням на аспекті ремісничого навчання, залучається до наукового обігу.

Висновки. Джерелознавча цінність публікованої статті «Історія Кам'янця-Подільського як центру ремісничого навчання в XVII—XVIII ст.» О.С. Компан полягає в тому, що вона містить історичну інформацію про українське місто середньовічної України. У документі розкрито соціально-економічну історію виникнення українського міста та його соціально-економічний розвиток. Висвітлено процес зародження капіталістичних відносин, формування внутрішнього ринку в Україні XVII—XVIII ст. і тісний зв'язок зі зростанням міського населення, динамікою розвитку ремесла, необхідністю ремісничого навчання.

Публікація статті О. Компан здійснюється мовою оригіналу, зі збереженням орфографічних особливостей тексту. В окремих випадках текст доповнено розділовими знаками.

**Компан О.С. «Історія Кам'янця-Подільського
як центру ремісничого навчання в XVII—XVIII ст.»**

Історія Кам'янця-Подільського як центру ремісничого навчання XVII—XVIII ст. є, по суті, історією його економічного розвитку та економічних зв'язків за феодалізму. Вона нерозривно пов'язана з усім комплексом життя міста. Адже кожне місто, в науковому розумінні цього слова, є осередком розвитку промисловості / за феодалізму ремесла як першої, архаїчної стадії розвитку промисловості / та торгівлі. Досягнення марксистської науки в області історії міст насамперед полягало в послідовно науковому визначенні сутності міста як явища в основі своїй соціально-економічного.

Своїм походженням міста зобов'язані не культурним, політичним або юридичним факторам, а економічним. Вони виникли внаслідок процесу відокремлення ремісничої і торговельної діяльності від землеробської. Природно, що з самого початку ремісничо-торгівельне населення вимагало обміну з сільським населенням, оскільки городяни потребували для свого існування виробів землеробства. Стався розкол єдиної сфери господарства на дві — ремісничо-торгівельну і землеробську — і між цими сферами виник і вже не припинив функціонувати обмін товарами. Незалежно від того, чи цей обмін здійснювався безпосередньо самими виробниками, чи за посередництва спеціалістів по торгівлі, обмін цей — найбільш переконлива ознака існування міського населення. Такий висновок впливає з марксистського визначення поняття місто.

Міське населення всюди зростало насамперед за рахунок утікачів з села, утікачів від особливо важкого феодального визиску, від кріпацтва. Отже, поряд з ремісниками сільськими в міста приходили люди, які ремеслом не займалися. Частина їх поповнювала категорію торгового люду, ставала ремісничими учнями, служила в наймах або продовжувала на новому місці займатися звичним землеробством. Тому-то характерною рисою феодальних міст була так звана аграрна смуга, що складалась з лук, ріллі, пасовиськ, сіножатей навколо міста. В самому місті город і фруктові сади також були звичайним і поширеним явищем. Однак ця особливість аж ніяк не може бути аргументом при запереченні міського характеру населення. Місто, як і кожне явище в природі і суспільстві, не є раз на завжди в сформованому вигляді. Воно має свої періоди зародження, розвитку і загибелі, якщо говорити

про його буття. Адже із процесом стирання різниці між містом і селом природно зникає і саме місто як явище, що в тій або іншій мірі завжди протистояло селу. Поселення, в якому, скажімо, на 30 господарств припадало 10 ремісничо-торговельних і ремісничі вироби якого збувалися неремісничому населенню, уже було, по суті, міським, хай в ембріональному стані, але міським. Це був уже хай незначний, але осередок розвитку ремісничого виробництва і водночас ремісничого навчання. З часом, в міру економічного розвитку, аграрні риси в місті зникали і феодальні міста перетворювалися на буржуазні.

В силу різних сприятливих умов економічного, політичного, географічного характеру окремі міста випереджали в своєму розвитку інші. Від кількості ремісничого і торговельного населення залежали діапазон і щільність зв'язків міста, насамперед економічних зв'язків. Оскільки ж міста становили керівні ланки в утворенні сітки економічних зв'язків в країні, важлива роль великих міст в історичному розвитку народу не вимагає доказів. В зв'язку з цим зрозумілою є і необхідність особливо уважного вивчення історії найбільших міст, до яких на Україні безперечно належав за феодальних часів Кам'янець-Подільський, місто, як говорили сучасники, «на весь світ славне». Як встановили радянські дослідники, і в тому числі О.І. Баранович, І.П. Крип'якевич, Я.П. Кісь, М.М. Ткаченко, в масі своїй українські міста за чисельністю свого населення не відрізнялися або мало відрізнялися від феодальних міст Західної Європи та інших міст країн Східної Європи. Але щодо найбільших міст, то тут різниця була досить значна. Оскільки ж кожне велике місто становило і відповідний осередок ремісничого навчання, то ця різниця в чисельності населення міст відбивалася і на ролі цих міст в процесі підготовки кадрів ремісників у феодальному суспільстві.

Міста були фактором розкладу феодального ладу.

В зв'язку з історичною місією міст як керівних ланок в утворенні економічних зв'язків, які і ми можемо назвати товарно-грошовими відносинам, стоїть зауваження К. Маркса про те, що «перші феодальні міста були першою поразкою феодалізму» / К. Маркс, Ф. Енгельс, Твори, т. 20, стор. /. Це зауваження обґрунтовується тим теоретичним положенням, що товарне господарство є вихідним пунктом розвитку капіталізму. Ця перша поразка феодалізму, і елементи передумов буржуазного розвитку були тим міцніші, чим чисельнішою і відповідно діяльнішою була реміснична верства в містах.

Економічна спільність, що створювалася в країні внаслідок зростання виробництва, становила найважливішу умову формування нації і держави. Отже, чисельність ремісничого населення мала важливе значення і в процесі національного та державного розвитку. В свою чергу, чисельність ремісничого населення залежала від загальної кількості населення міста і населення країни в цілому. В XVII ст. представники «політичної арифметики», як називалася в той час статистика в Англії, статистика, котра щойно виникла, Джон Граунт та Вільям Петті відзначали роль великих міст в справі об'єднання країни, її економічної і політичної могутності. Пояснюється це знову все ж таки тим, що у великих містах було більше енергійного і політично найбільш свідомого ремісничо-торговельного населення.

Як стояла справа щодо цього на феодальній Україні, зокрема у XVII—XVIII ст. Тут були, як вже доведено, численні міста, але великих міст було не багато. Нам достовірно відомо, що міст українських, в яких населення досягало 20—30 тисяч

в XVII—XVIII ст., було 3. Це — Київ, Львів і Кам'янець-Подільський. Їх важлива економічна і політична роль в історії України безсумнівна. Але ми знаємо, що найбільші міста в інших країнах цього часу ставали на чолі формування національних держав, виростали на столичні центри з більшим або меншим політичним впливом внутрішнього і міжнародного характеру. Як правило, питома вага таких міст в житті країни відповідала значно більшій кількості населення, ніж ми бачимо в містах України. В таких столицях XVII ст., як Лондон і Париж, нараховувалось десь до 300—400 тисяч жителів. В Москві середини XVII ст., згідно з даними радянських вчених, було до 200 тисяч жителів. В Кракові, що до XVII ст. відігравав в Польському королівстві роль найбільшого економічного, політичного і культурного центру, було понад 70 тисяч жителів, в Празі — 60 тис. Найбільш могутні централізовані держави мали, як засвідчують факти, сотні тисяч жителів.

Пояснення цьому факту лежить в чисельності міського виробничо-ремісничого і відповідно торговельного населення. Скупчене у великій мірі, це населення було більш свідоме своїх прав і мало більше можливостей висувати і домагатися певних політичних програм. Як відомо, бюргерство на певному етапі розвитку було зацікавлене в утворенні централізованих держав, в ліквідації феодальної роз'єднаності і феодальної анархії. Скупчене у великих містах, воно становило більш організовану і свідому силу в процесі боротьби з феодальними порядками і формування централізованих держав. По великих містах бюргерство мало на своєму боці, при певних умовах, і значну поліцейську та воєнну силу. Так, в Англії в 1615 р. в такому значному ремісничому центрі, як Шеффільд, було тільки 2200 жителів, а в Лондоні тільки однієї міліції до 6 тис. чоловік.

В світлі цих фактів певний науковий інтерес становить історія і Кам'янця-Подільського як визначного ремісничого центру феодальної України, зрештою так само, як Київ і Львів. Чи не є міфом його економічна могутність, оскільки він ніколи не стояв на чолі формування української державності або на чолі визвольного руху XVI—XVII ст. На це питання в значній мірі допомагає знайти відповідь знання історії ремісничого розвитку міста і, зокрема, роль його як центру ремісничого навчання. Прихід учнів у великі міста на науку ремеслу з різних місцевостей України сприяв стихійним виробничим зв'язкам в країні, усвідомленню національної єдності.

Документи засвідчують, що в XVII—XVIII ст. в Кам'янець-Подільський приходили на ремісниче навчання підлітки із різних сіл і міст не лише Поділля, Правобережжя або України в цілому, але й з-за кордону. Тільки в один цех, що об'єднував стельмахів, колодіїв, бондарів і столярів, приходили на навчання юнаки з понад 100 міст України. Цехова книга XVII—XVIII ст. згадує тут такі міста, як Літин, Язловець, Бар, Смотрич, Скала, Бердичів, Монастирище, Паволоч, Троянівка, Біла Церква, Київ, Черча, Опатів, Коломия, Броди, Львів, Луцьк, Дубно, Олика, Старокостянтинів, Кременець та інші, а також численні містечка і села.

Відомо, що в дореволюційній історіографії, і особливо в західній, мала місце тенденція до перебільшення слабкості українських феодальних міст. Їм приписувалася принципова відмінність від міст Заходу Європи, які, ніби-то на відміну від міст східно-європейських, були справжніми повноцінними містами. Першим, хто виступив з науковою аргументацією проти такого погляду на українські міста, був П.В. Клименко. Йому ми завдячуємо не лише першими розвідками з історії українських міст, розвідками, написаними з позиції матеріалістичної теорії,

але й завданням та віднайденням ряду цінних документів з історії українського ремесла, міст і освіти на Україні. Серед таких документів насамперед слід назвати видану в 1932 р. «Цехову книгу бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів м. Кам'янця-Подільського від 1601 до 1803 рр.», яку Клименко підготував до видання, але не закінчив роботи над цеховою книгою кам'янець-подільських кушнірів 1702—1779 рр. Оригінали цих документів загинули. Рукопис кушнірської книги сьогодні зберігається в інституті історії АН УРСР. Назва його «Цехова книга кушнірів Кам'янця-Подільського XIII ст.».

Записи в кушнірській книзі розповідають про кількість у майстрів учнів, про процедуру прийому і відпуску учнів після закінчення навчання. Всі ці відомості підтверджують думку про велику роль Кам'янця-Подільського в процесі підготовки на Україні ремісничих кадрів. Сюди прибували у XVIII ст. на навчання підлітки, діти міщан, селян, урядовців з численних міст, містечок і сіл. Зокрема, про це свідчать і прізвища учнів — Фастовець, Черкаський, Чернігівський, Китайгородський, Вінницький, Боярський, а також прямі вказівки на походження учня з Тернополя, Бару, Летичіва, Панівця, Завалля, Олики, Галича, Володимира, Жванця, Підгайців, Чернокозинців та сіл Вишкіні, Вишенки, Оринін, Соляне, Окнін, Горишне, Креків, Злочив, Блищанівка та ін.

Як бачимо, м. Кам'янець-Подільський в XVII—XVIII ст. становив центр притягання ремісничих учнів з найвіддаленіших частин України, і особливо з Правобережної України, Галичини та Волині. Документи, які є в нашому розпорядженні, дають можливість говорити про соціальний і національний склад учнівства. В основному, це були діти міщан, українці за походженням. У XVIII ст. все частіше праця учнів виконувалася як допоміжна. Учні все в більшій мірі перестають бути учнями і виступають як робоча сила в майстерні цехового майстра. Цей факт вказує на тенденцію поступового перетворення феодального ремесла в буржуазний промисел, цехового майстра на підприємця, а підмайстрів і учнів на представників тієї категорії населення феодальних міст, з якої формувався пролетаріат.

Підтверджує даний факт і цехова книга кам'янець-подільських кравців, рукопис якої, зроблений П. Клименком, сьогодні знаходиться у його друга і учня М.З. Суслопарова. Важливим висновком, який дозволили зробити згадані нами цехові книги, є однотипність цехового устрою на Україні, і зокрема в м. Кам'янцю-Подільському, та в інших європейських країнах.

Відомості, які містять названі нами цехові книги, і зокрема про походження учнів з ремісничих сімей, від батьків ремісників з дідів-прадітів, вказують на наявність в місті у XVII ст. потомственного ремісництва і традицій, що склалися в ремісничому середовищі. Подібно до того, як це було в західноєвропейських цехах, майстер тут мав право мати 1—2 учнів та 1—3 підмайстрів.

На жаль, в нашому розпорядженні немає даних про можливу кількість як ремісників, так і ремісничих учнів. Ми можемо лише припускати, що в місті, «на весь світ славному», було їх для зазначеного періоду стільки, скільки мали всі розвинуті міста з відповідною кількістю населення. Отже, з цього боку Кам'янець-Подільський був містом цілком на рівні свого часу. В судових документах міста за другу половину XVII ст. є чимало згадок про різні конфлікти між ремісниками з приводу учнів, а також про претензії батьків учнів, незадоволених ставленням до них майстрів-вихователів. Нічим не виправдана часом диференціація в строках

навчання учнів — від 1 до 5 років — дозволяє зробити припущення про існування певних пільг для певної категорії учнів. Цілком можливо, що учні з заможних родин проходили, особливо у XVIII ст., прискорений курс навчання. В кушнірському цеху вчилися діти майстрів як кушнірського, так і інших цехів. Думається, що їх батьки могли забезпечити їм навчання в майстерні ремісника і без виконання різного роду домашніх робіт, як це доводилось виконувати учням, що походили з незаможних родин селян і міщан.

Учні приходили в місто з ближніх і дальніх поселень, а закінчивши науку у цехового майстра, мали ще відбути мандрівку по країні з метою підвищення своєї кваліфікації у інших майстрів — «на всі чотири сторони». Майстер напучував: «Маєш вчитися, поки житимеш».

Наявність учнівства в місті свідчила про збереження тут специфіки середньовічного ремесла, яка полягала в тому, що в середині майстерні не було поділу праці і кожний ремісник з початку до кінця виконував всі операції, необхідні для виготовлення виробу. Звідси походила необхідність тривалого вивчення ремесла, отже, необхідність в учнях. Учніство протрималося на території України з часів Київської Русі до XVIII ст., і навіть подекуди XIX ст., тому що ремесло тут продовжувало існувати поруч з новими, вищими стадіями в розвитку промисловості.

Про збереження середньовічних порядків і правил поведінки свідчить процедура прийому учнів на навчання. Учень мав представити посвідчення про походження від пристойного подружжя, яке нічим не скомпрометувало себе в очах співгромадян. Учень, як правило, плати за виконану ним працю не одержував. Навпаки, за його навчання платили батьки. Щоправда, майстер зобов'язаний був дати учневі якийсь одяг. В кушнірському цеху у XVIII ст. це були здебільшого шапка, кунтуш, чоботи або матеріал на пошиття цих речей. При «визволенні», тобто по закінченні навчання, майстер забирав недоношені речі. Якщо учень зобов'язувався виконувати, крім процедури навчання, певну кількість роботи на майстра, то вступний внесок міг зробити замість батьків майстер. Зацікавленість майстрів-кушнірів в допоміжній робочій силі проглядає в клопотаннях про запис до них на навчання «хлопців».

Подібно до того, як це мало місце в німецьких феодальних цехах, в Кам'янці-Подільському, згідно з статутом ремісничих цехів, випадки втеч учнів від майстрів розглядалися цеховим урядом. Утікача переслідували, його могли затримати і силоміць повернути майстрові з будь-якого міста або села. Здебільшого втечі були зумовлені тяжким становищем учнів, яких нещадно експлуатували. Тримати учнів майстру було вигідно. Особливо, коли учень вже навчився щось робити. Адже учень був неоплачуваною робочою силою, яка могла замінити підмайстра, праця якого оплачувалась. Підмайстер був цілком підготовлений платний ремісник, який ще не став самостійним майстром.

Перехід з категорії учнів у підмайстри і підмайстрів — у майстри ставав все більш складною справою, на що не раз вказують документи цехів, а також магистерські протоколи. Це було зв'язано з розвитком елементів буржуазного підприємництва в ремеслі. Все частішали випадки перетворення звичайної ремісничої майстерні в розширену, що була першим кроком на шляху виникнення мануфактури. Це підтверджується досить численними фактами «вижимання» ремісників з рамок феодальної регламентації.

В 1702 р. кам'янець-подільські цехові кравці подали в суд скаргу на ремісника-майстра за те, [...] що той не виконував як слід свої обов'язки щодо цеху, а дбав лише про свої інтереси. Кравець Яків Ружицький, будучи членом цеху, уклав договір з позацеховими купцями для виконання вигідного замовлення на пошиття військової форми. Ружицький, кам'янець-подільський майстер, виступає перед нами як організатор і керівник своєрідного буржуазного підприємства в умовах феодального ладу (ЦДІА УРСР, ф. 39, Кам. маг., кн. 47, арк. 14 зв.). Цехмістер того ж кравецького цеху судився в др. половині XVII ст. з цеховими майстрами, яких він обмірював під час роздачі сукна на виконання замовлень. / Там же, кн. 46, арк. 85 зв./

Уже в XVII ст. ремісничі майстри раз у раз використовують поряд з працею підмайстрів працю найману. Наймити в них іменуються «працьовитими». Так, хазяїн працьовитого Гринька, говорячи йому за неслухняність, зауважував, що він, хазяїн, таких хлопців чимало «до Кам'янця привів і попродавав». /Там же, кн. 50, арк. 484—485. / Ці слова мають, очевидно, означати, що хазяїн Грицька зробив собі джерело прибутку з постачання робочої сили ремісникам, які почали використовувати працю наймитів.

Як бачимо на прикладі Кам'янця-Подільського, ремесло і ремісниче учнівство не зникло у XVIII ст., яке справедливо вважається мануфактурним періодом в історії вітчизняної промисловості, зазнавши певної еволюції в напрямі буржуазного розвитку. Ремесло проіснувало аж до появи фабричного виробництва як найбільш поширена форма промисловості. Тільки велика машинна індустрія змусила його поступитися місцем, яке воно займало протягом віків. Але якщо ремесло спричинилося до слави феодального Кам'янця-Подільського, то фабрична промисловість не стала основою дальшого розвитку міста. Подібно до багатьох інших міст в новий період, буржуазний період історії, Кам'янець-Подільський зійшов на становище другорядного, нічим не примітного міста, хіба тільки примітного минулою славою.

Таким чином, визначний ремісничий центр, і в зв'язку з цим центр ремісничого навчання, Кам'янець-Подільський становив міцну економічну ланку в процесі формування економічної, отже і національної єдності країни. Учні, яких місто притягало з усіх кінців України, сходились сюди і розходились по закінченні навчання, несучи з собою не лише знання в галузі ремесла, але й звички, поінформованість про життя великого міста, про його досягнення і соціальні конфлікти. Без сумніву, учнівство спричинилося, в певній мірі, до консолідації життя України в цілому і зокрема до консолідації сил народних мас в боротьбі з феодальним визиском і національним гнобленням.

Факти з історії учнівства змушують думати, що економічний розвиток Кам'янця-Подільського не відповідав розвитку національної і політичної свідомості. Відомо також, що це місто ніколи не стояло на чолі визвольного руху, на чолі формування української державності в роки визвольної війни тощо. Керівні позиції в економічному житті, отже і політичному, тут захопили польські, вірменські, грецькі, італійські заможні ремісники і купці, яких визвольні ідеї українського народу не хвилювали. Вони мали численні привілеї від польського уряду, які їм забезпечували панівне становище. Це був результат політики розрідження українського населення, і особливо по великих містах, які могли б стати на чолі визвольної боротьби. І тут велику негативну роль відіграв факт відсутності міст-голів, міст типу Москви, Парижу або Лондона. Розрідити національні еліти,

знеслили їх, оточивши привілейованими іноземцями, — це була продумана політика колоніального польського уряду, політика, успадкована від великих колоніальних імперій попереднього періоду і сформульована коротко — «дівіде ет імпера». Здійснити цю політику в місті, населення якого не виходило за рамки 2—3 десятків тисяч, за часів феодалізму було цілком не важко.

Цим, як нам здається, в значній мірі пояснюється те, що Кам'янець-Подільський, будучи визначним економічним центром, осередком численного ремісництва, що всюди було творцем міського життя, і численного ремісничого учнівства, не зміг стати відповідно великим політичним центром, центром боротьби українського народу з соціальним і національним гнітом.

[Б. д.]

Компан О.С.

*Інститут рукопису Національної бібліотеки України
імені В.І. Вернадського. Ф. 297. Од. зб. 893. 11 арк. Машинопис.*

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Науковий архів Інституту історії України НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 91. Арк. 232.
2. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. / відп. ред. М.І. Марченко. Київ, 1963.
3. Клименко П. Місто і територія на Україні за часів Гетьманщини (1654—1767 рр.) // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. Книга 7—8. Київ. 1926. С. 309—357.
4. Клименко П. Цехи на Україні. Т. I. Вип. 1. Суспільно-правні елементи цехової організації. Київ. 1929.
5. Клименко П. Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів м. Кам'янця-Подільського від 1601 до 1803 р. Київ. 1932.
6. Кісь Я. Ремесло і торгівля XIV—на початку XVIII ст. Соціальний і національний склад населення. Господарство і міста. Ремесло і торгівля // Історія Львова. Короткий нарис. Львів. 1956. С. 14—24.
7. Кісь Я. Промисловість Львова в період феодалізму (XIII—XIX ст.). Львів: Вид-во Львівського університету, 1968. 222 с.
8. Крип'якевич І. Адміністративний поділ України 1648—1654. // Історичні джерела та їх використання. Вип. 2. Київ.: Наукова думка. 1966. С. 123—148.
9. Доценко А. Розвиток містечок як форми територіальної організації розселення (історико-економічний аспект) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : (збірник статей). Київ—Донецьк, 2001. Вип. 15.
10. Доценко А. Основні напрями соціально-економічного розвитку малих монофункціональних міст України // Український географічний журнал. 2011, № 1. С. 51—55.
11. Мельник Л., Мухіна З. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 388 с. // Український історичний журнал, 1963. № 6. С. 142—144.
12. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф. 297. № 275. Арк. 1.
13. Філіпович М.А. Найукраїнніша з українок // М.А. Філіпович, І.В. Клименко. Архів українського історика Олени Компан у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Біографічне дослідження. Науковий каталог. Київ, 2019. С. 32.

Отримано 16 травня 2024 р.

REFERENCES

1. Fond 1. Inventory 2. Unit 91. Fol. 232. Scientific Archive of Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine.
2. Kompan O.S. Mista Ukrainy v druhii polovyni XVII st. [Cities of Ukraine in the second half of the 17th century] / M.I. Marchenko (Ed.). Kyiv, 1963. [In Ukrainian].
3. Klymenko P. Misto i terytoriia na Ukraini za chasiv Hetmanshchyny (1654—1767 rr.) [City and territory in Ukraine during the Hetmanate (1654—1767)]. *Zapysky istoryko-filolohich-noho viddilu VUAN* [Notes of the Historical and Philological Department of the All-Ukrainian Academy of Sciences]. Kyiv, 1926. Books 7—8, pp. 309—357. [In Ukrainian].
4. Klymenko P. Tsekhy na Ukraini. T. I. Vyp. 1. Suspilno-pravni elementy tsekhovoi orhanizatsii [Shops in Ukraine. Vol. I. Iss. 1. Socio-legal elements of the guild organization.]. Kyiv, 1929. [In Ukrainian].
5. Klymenko P. Tsekhova knyha bondariv, stelmakhiv, kolodiiv, stoliariv m. Kamianets-Podilskoho vid 1601 do 1803 r. [Workshop book of coopers, stelmachs, collodians, carpenters of the city of Kamianets-Podilsky from 1601 to 1803]. Kyiv, 1932. [In Ukrainian].
6. Kis Ya. Remeslo i torhivlia XIV — na pochatku XVIII st. Sotsialnyi i natsionalnyi sklad naselennyi. Hospodarstvo i mista. Remeslo i torhivlia [Craft and trade of the 14th — early 18th centuries. Social and national composition of the population. Economy and cities. Craft and trade] // *Istoriia Lvova. Korotkyi narys* [History of Lviv. A short essay]. Lvov, 1956. Pp. 14—24. [In Ukrainian].
7. Kis Ya. Promyslovist Lvova v period feodalizmu (XIII—XIX st.) [The industry of Lviv in the period of feudalism (13th—19th centuries)]. Lviv, 1968. 222 p. [In Ukrainian].
8. Krypiakievych I. Administratyvnyi podil Ukrainy 1648—1654 [Administrative division of Ukraine 1648—1654] // *Istorychni dzherela ta ykh vykorystannia*. T. 2. [Historical sources and their use. Vol. 2]. Kyiv, 1966. Pp. 123—148. [In Ukrainian].
9. Dotsenko A. Rozvytok mistechok yak formy terytorialnoi orhanizatsii rozselennia (istoryko-ekonomichnyi aspekt) [The development of towns as a form of territorial organization of settlement (historical and economic aspect)] // *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty: (zbirnyk statei)* [History of Ukraine. Little-known names, events, facts: (collection of articles)]. Kyiv—Donetsk, 2001. Iss. 15. [In Ukrainian].
10. Dotsenko A. Osnovni napriamy sotsialno-ekonomichnoho rozvytku monofunktsionalnykh mist Ukrainy [The main directions of socio-economic development of small monofunctional cities of Ukraine]. *Ukrainskyi heohrafichnyi zhurnal* [Ukrainian Geographical Journal]. Kyiv, 2011. No. 1, pp. 51—55. [In Ukrainian].
11. Melnyk L., Mykhina Z. Mista Ukrainy v druhii polovyni XVII st. [Cities of Ukraine in the second half of the 17th century. Kyiv, 1963. 388 p.]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. Kyiv, 1963. No. 6, pp. 142—144. [In Ukrainian].
12. Fond 297. Unit 275. Fol. 1. Institute of Manuscript of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
13. Filipovych M.A. Naiukrainisha z ukrainok [The most Ukrainian of Ukrainian women] // M.A. Filipovych, I.V. Klymenko. *Arkhiv ukrainskoho istoryka Oleny Kompan u fondakh Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho. Biohrafichne doslidzhennia. Naukovyi kataloh* [M.A. Philipovych, I.V. Klymenko. Archive of the Ukrainian historian Olena Kompan in the fonds of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine Institute of Manuscript. Biographical study. Scientific catalogue]. Kyiv, 2019. P. 32.

Received on May 16, 2024

Iryna Klymenko

V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-0081-2055

E-mail: irinaklim18@gmail.com

FROM THE ARCHIVAL HERITAGE OF OLENA KOMPAN:
A LITTLE-KNOWN ARTICLE ON THE HISTORY OF UKRAINIAN CITIES
OF THE XVII—XVIII CENTURIES

The purpose of the work is to involve in scientific circulation a hitherto unpublished document on the scientific heritage of the famous national scientist Olena Kompan, which is stored in the Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadsky, as a source for the study of the history of Ukrainian cities of the XVII—XVIII centuries, in particular the dynamics of the development of crafts, crafts and trade in Kamianets-Podilskyi. **The research methodology** is based on the application of the principles of historicism and objectivity and general historical methods of chronological, retrospective, problem-thematic. **Scientific novelty** of the study. For the first time, a documentary source authored by Olena Kompan, which covers the history of the Ukrainian city of Kamianets-Podilskyi in the XVII—XVIII centuries. Given its socio-economic development with an emphasis on the aspect of craft training, it is involved in scientific circulation. **Conclusions.** Among the multifaceted archival heritage of Olena Kompan, stored in the Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library, there is a set of documents on the subject, to which the well-known Ukrainian historian devoted a number of innovative works and a doctoral dissertation. The source value of the still unpublished research “History of Kamianets-Podilskyi as a Center of Craft Training in the XVII—XVIII Centuries” lies in the fact that it is based on the analysis of archival documents about the city of medieval Ukraine, in particular the “Guild’s Book of Furriers of Kamianets-Podilskyi XIII Century”. The scientist’s post reveals the history of the city of Kamianets-Podilskyi with an emphasis on its socio-economic development. The processes of the emergence of capitalist relations, the formation of the internal market in Ukraine in the XVII—XVIII centuries, the reasons for the growth of the urban population are highlighted, the dynamics of the development of crafts is analyzed and the need for craft training is substantiated.

Key words: Olena Kompan, history of the Ukrainian city, Kamianets-Podilskyi, 16th — 18th centuries, Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine, publication of document.

<https://doi.org/10.15407/rksu.36.183>

УДК 027.54(477-25)НБУВІР:025.17]:332.22(438)"1367"(088.4)

Тимур Горбач, кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу джерелознавства
Інституту рукопису, Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-2769-5768
E-mail: tymur.horbach@gmail.com

МАЛОВІДОМИЙ ДОКУМЕНТ КАЗИМИРА ІІІ ВІД 1367 РОКУ ПРО ЗАТВЕРДЖЕННЯ КУПІВЛІ ОТТО ПІЛЕЦЬКИМ ДВОХ СІЛ ПОБЛИЗУ ЛАНЦУТА

Мета роботи. Дослідити та опублікувати текст маловідомого документа Казимира ІІІ від 1367 р. про затвердження купівлі старостою Руської землі Отто Пілецьким двох сіл в околицях міста Ланцут у братів Останка та Дершняка з Ожовичів. Розкрити обставини проведеної трансакції та біограми її учасників. **Методологія.** Для підготовки вступної статті, що ґрунтується на синергії відомостей, почерпнутих з публікованого документа та вже відкритих джерел, використано загальноісторичні методи дослідження, передусім хронологічний, історико-системний, ретроспективний та метод компаративістики. Спробу реконструкції біографічних портретів контрагентів та їхнього оточення здійснено за допомогою просопографічного методу. Під час опрацювання тексту документа застосовано палеографічний та дескриптивний методи. **Наукова новизна.** До наукового обігу введено раніше не публікований актовий документ 1367 р. з історії земельних відносин у Руській землі за правління Казимира ІІІ. Уперше опубліковано текст королівського документа із супровідним коментарем до нього. **Висновки.** 11 лютого 1367 р. канцелярія Казимира ІІІ на прохання двох русинів, братів Останка і Дершняка з Ожовичів, видала документ, яким польський король затвердив угоду про продаж ними

Цитування: Горбач Т. Маловідомий документ Казимира ІІІ від 1367 року про затвердження купівлі Отто Пілецьким двох сіл поблизу Ланцута. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2025. № 1 (36). С. 183—198. <https://doi.org/10.15407/rksu.36.183>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

руському старості Отто Пілецькому сіл Косина і Микуличі за 200 кіп богемських грошів польської лічби. Зміст документа відкриває імена досі невідомих представників руської знаті, а також надає цінні відомості про початки формування ланцутських володінь роду Пілецьких.

Ключові слова: Казимир III, Отто з Пільчі, Русь, Ланцут, руська знать, дипломатика.

Актуальність теми дослідження. Уведення до наукового обігу нових джерел закладає перспективи для подальших досліджень пов'язаних з ними тем, а тому є одним з головних завдань історичної науки.

Значення публікованого документа є важливим одразу з кількох причин. Передусім він слугує цінним джерелом до історії суспільно-господарських відносин та обігу земельної власності в Руській землі за часів короля Казимира III. Документ проливає додаткове світло на історію формування ланцутських володінь Отто з Пільчі та на час появи самого Ланцута. Окрім того, подані у ньому відомості розширюють наші знання про руську знать Перемишльської землі, почасти відкриваючи імена невідомих до сьогодні представників цієї спільноти. Зрештою, сам собою документ збагачує дипломатарій Казимира III та доповнює маршрут королівських подорожей за 1367 р.

Аналіз досліджень і публікацій. Оригінал документа не зберігся, а його зміст відомий за двома копіями, що походять із середини XVI ст. Незважаючи на це, автентичність документа не викликає сумнівів: будова формуляра і клаузул є типовою для канцелярії Казимира III; час та місце здійснення правочину (11 лютого 1367 р. — Ланцут) не суперечать ітінерарію короля (3 і 4 лютого — Львів; 15 лютого — Беч [29, s. 199]); свідки документа відповідають своєму часові [пор.: 35, № 797]. Одна з копій документа міститься у книзі Переворського земського суду, до якої його було облятовано 18 травня 1557 р. за поданням шляхетного Фелікса Зимницького (*Felicem Zymnyczky*) [16, с. 652—653]. У поясненні до обляти зазначено кілька важливих деталей про зовнішні атрибути представленого документа: він був писаний на пергамені й скріплений підвішеною на червоному шовковому шнурку (*in rubea zona sericea*) печаткою короля Казимира [16, с. 652]. Окрім того, переписуючи текст документа, писар увиразнив першу літеру «І» клаузули інвокації («*In nomine Domini amen*»), зобразивши її у вигляді ініціалу, що може вказувати на його ймовірну присутність в оригіналі. Копію в Центральному державному історичному архіві України у Львові (далі — ЦДІАЛ України) віднайшов Здзислав Будзинський. Проте дослідник лише повідомив про місце зберігання джерела, не подавши його докладного опису [25, s. 220, przyp. 11].

Іншу копію вміщено у транссумпті Сигізмунда II Августа, що виданий у Петрові 16 грудня 1558 р. [15]. Транссумпт писаний на пергамені й скріплений великою коронною печаткою. У ньому Сигізмунд II Август за-свідчує представлений від імені шляхетного Андрія Зимницького (*Andreae*

Zimniczki) пергаменний документ Казимира III, яким він затверджує продаж Останком і Дершняком з Ожовичів сіл Косина і Микуличі Отто Пілецькому. Ще на початку XX ст. з текстом транссумпта працював директор Київського архіву давніх актів Іван Михайлович Каманін. Він же виготовив рукописний список цього документа, вказавши місцем його зберігання «Архів Київської археографічної комісії № 72» [3, арк. 277 зв.]. У 1923 р. за постановою Академії наук зібрані Комісією матеріали увійшли до зібрання Центрального архіву давніх актів у Києві, фонди якого після 1944 р. приєднано до складу Центрального державного історичного архіву УРСР (тепер — Центральний державний історичний архів України в Києві; далі — ЦДІАК України) [13, с. 147; 17, с. 4]. У 1971 р. вийшов друком каталог документів Київської археографічної комісії, де подано регестовий опис документа Сигізмунда II Августа і транссумованого в ньому документа Казимира III [4, № 34].

До змісту документа зверталися також Даріуш Карчевський¹ [32, s. 586], Гжегож Клебович [34, s. 120, 242, 275, 293], Свен Ярос [30, S. 346] та Маріан Вольський [46, s. 149, przyp. 8], але ґрунтовано не досліджували його. Вочевидь, зовсім не знав про існування документа укладач ітінерарію Казимира III Антоній Гонсьоровський, який ані словом не обмовився про нього у своїй праці [29, s. 199].

Дотепер текст документа жодного разу не публікувався, а сам він залишається маловідомим у наукових колах.

Мета роботи полягає в ознайомленні наукової спільноти зі змістом неопублікованого документа Казимира III про затвердження купівлі старостою Руської землі Отто Пілецьким двох сіл (Косини та Микуличів) у братів Останка і Дершняка з Ожовичів, що є цінним джерелом до історії земельних відносин на Русі. Автор статті також поставив за мету представити читачеві короткі біографи та генеалогічні замітки про учасників угоди.

Виклад основного матеріалу. 11 лютого 1367 р. у Ланцуті король Польщі Казимир III на прохання двох русинів, рідних братів Останка (*Ostanko*) і Дершняка (*Derssniak*), дідичів з Ожовичів (*haeredes de Orzowicze*), видав документ, яким затвердив угоду про продаж братами за 200 кіп богемських грошів польської лічби, по 60 грошів у кожній копі, їхніх спадкових володінь — сіл Косина (*Kossina / Cossina*) та Микуличі (*Mikulicze*) «знатному й опоясаному рицарю» пану Отто, дідичу з Пільчі, старості Руської землі [див. документ].

Отто з Пільчі — постать добре відома в історії Русі, з якою він пов'язав значну частину свого життя. Походив зі Старої Пільчі, що, принаймні з останньої чверті XIII ст., була фамільним гніздом його предків

¹ Автор чомусь датував документ 10 лютого, тобто днем, на який припадає свято бл. Схоластики, хоча у клаузулі датації зазначено, що він виданий наступного дня після цього свята (*in crastino beatae Scholasticae virginis et martiris gloriosae*), а отже — 11 лютого.

[28, s. 346] — представників родової спільноти «Топор». Сам Отто користувався печаткою із цим гербом.

Кар'єрний зліт Отто з Пільчі розпочався після чергового завойовницького походу Казимира III в Руську землю восени 1349 р., внаслідок якого більшу її частину було приєднано до Польського королівства. Отто, мабуть, брав дієву участь у цьому поході, оскільки невдовзі король призначив його старостою Руської землі. Цей уряд Отто Пілецький обіймав майже двадцять років, від 1352 р. до 1371 р.² Як руський староста і *св. приказанієм короля Казимира* використовував він свою владу для затвердження земельних трансакцій [7, № 1; 1, № 16, 20—22], розв'язання граничних суперечок [7, № 2—3], підтвердження старих привілеїв місцевої знаті [40, s. 326] та зміцнення католицької Церкви на Русі [11, с. LXXIII—LXXIV]. За свою службу він отримав від короля щедре земельне надання: десть між 1349 і 1367 рр. Отто став володарем Ланцута³, навколо якого подальшими його стараннями сформувався великий маєтковий комплекс.

У набутих землях Отто Пілецький розгорнув інтенсивну колонізаційну діяльність, запрошуючи для цього колоністів із Саксонії [47, s. 635]. У документі, виданому в 1384 р. кардиналом та управителем Естергомської Церкви Деметрієм про затвердження надання десятин перемишльському капітулу, перераховано десять сіл, що входили до Ланцутського дистрикту: *Cremnecz, Wyssoka, Helwygheshow, Markenhow, Cossyn, Czetyes, Nawedorph, Langhenhow, Schonerwalt, Henselshow* [20, № 14, s. 22]. Усі вони, ймовірно, належали Отто Пілецькому [27, s. 45]. Достеменно відомо, що *Newdorf* закладене ним на маґдебурзькому праві в 1369 р. [50, № 1000], а *Langen Aw* — у 1381 р. [18, № 34]. Решта сіл з німецькими назвами, вочевидь, також постала в результаті колонізаційних заходів пана з Пільчі. Села ж зі слов'янськими назвами виникли раніше, найпевніше, — ще за руських часів. Під владу Отто Пілецького вони могли перейти або завдяки королів-

² Визначення верхньої та нижньої хронологічних меж перебування Отто Пілецького на посаді старости Руської землі значно мірою залежить від датування (1371, 1370 чи 1351 рр.) грамоти про купівлю паном Вятславом Дмитрівським дворища у братів Скибичів. Я схильюся до думки тих дослідників, за версією яких зазначена у грамоті дата (1371) відповідає вересневому початку року, що дає змогу віднести час списання документа до періоду між 1 вересня і 5 листопада 1370 р. за січневим стилем [12, № 9, с. 16—18; 5, № 7 с. 27]; пор.: [1, № 22, с. 42—44; 45, s. 147—148]. Достатньо надійним підґрунтям для встановлення нижньої хронологічної межі з усього відомого на сьогодні кола джерел можна вважати лише документ від 8 травня 1352 р. [7, № 2].

³ Достоту невідомо, коли саме і ким був заснований / локований Ланцут. Спираючись на вже відкриті джерела, дослідники припускали, що його локація на німецькому праві могла відбутися протягом 1350-х або на початку 1360-х років, але в будь-кому разі не пізніше 1369 р. Докладніше див.: [23, s. 37; 32, s. 585—586]. Щодо виникнення міста, то раніше верхньою хронологічною межею (*terminis ante quem*) його появи слугувала дата: 6 липня 1367 р. [40, s. 53; пор.: 32, s. 586]. Наш документ дозволяє опустити цю межу до 11 лютого 1367 р.

ським донаціям, або ж, як це сталося із селами Косина та Микуличі, шляхом купівлі в інших власників.

Такими власниками були Останко і Дершняк, спадкові володарі Ожовичів (нині — Ужейовичі), розташованих у 6 км на південь від Переворська. Села, що вони їх продали руському старості, розміщені на віддалі 12 км одне від одного: Микуличі — відразу на південний захід від Ожовичів, а Косина — на відстані 8 км на схід від Ланцута, на шляху до Переворська.

Про Останка і Дершняка збереглось обмаль відомостей, та й ті стосуються їхніх родичів та нащадків. У 1403 р. удова Дершняка, діди́ча Ожовичів, разом із синами, надала якомусь Пешкові або Петрашові привілей на солтство в селі Дубове (*Dambowa*) [51, № 1168]. Імена дружини та синів покійного Дершняка розкриває нам документ 1411 р., згідно з яким брати Ян, інакше Ілько (*Johannes alias Ylko*; насправді: Іванко, див. нижче), та Миколай, званий Сеньком (*Nicolaus dictus Szenko*), разом зі своєю матір'ю Стахною (*Stachna*), як законні володарі Ожовичів, заклали костел у цьому селі [51, № 1238]. Схожі відомості подає документ перемишльського єпископа Матвія від 1416 р. про затвердження фундації костелу [51, № 1275]. Хоча зазначені документи визнані фальсифікатами, що постали у другій половині XV ст. в інтересах переворського конвенту регулярних каноніків св. Гроба Господнього, яким пани з Ожовичів довірили душпастирське служіння у своєму храмі, вони, усе ж, ґрунтуються на оригіналах [46, s. 147—163] і містять цілком достовірні відомості про засновників костелу. Щоправда, у процесі підроблення документа 1411 р. було також спотворено ім'я одного із синів Дершняка і Стахни, якого названо Ільком, тоді як в інших джерелах він найчастіше виступає під іменем Іванко (*Iwanko*), на що слушно вказав М. Вольський [46, s. 151, przyp. 17; див. також: 49, perg. 40]. Найпевніше, саме так його й звали. Фундація костелу в родовому маєтку промовисто вказує на те, що нащадки Дершняка покатоличилися. Попри те, що серед експонентів ще присутня матір, на той час брати вже мали бути повнолітніми, оскільки принаймні від 1405 р. виступали (поодинокі або разом) свідками при різних документах [51, № 1183; 33, № 43]. Обидва Дершняковичі користувалися печатками зі схожими зображеннями трьох врубів [9, с. 124].

Через брак джерел в історіографії виникла певна плутанина щодо родо-воду Дершняків, унаслідок чого нащадків Дершняка з Ожовичів мимоволі видавано за нащадків Дершняка Дворсковича (варто відразу зауважити, що відомі на сьогодні джерела не дають достатніх підстав для ототожнення цих двох осіб), близького родича (брата?) впливового руського боярина Гліба Дворсковича. Згідно із цією генеалогічною конструкцією Дершняк Дворскович мав двох синів: Миколая Сенька та Ходка, постільника короля Владислава II Ягайла. Сином Ходка нібито був Ян з Рокитниці, якою, як уважалося, колись володів ще Дершняк Дворскович [24, s. 262; 38, s. 77; 10, с. 17—18; 39, s. 215; 14, с. 89]. Насправді ж Миколай Сенько та його брат

Іванко, як зазначалося вище, були синами Дершняка з Ожовичів. Слід також зауважити, що ні Дершняк Дворскович, ні Дершняк з Ожовичів не були власниками Рокитниці, хоча на користь цього нібито свідчить пізніша згадка (1496) про наявність у Станіслава Дершняка з Рокитниці документа (розмежувального акта?) з описом меж цього села, виданого колись ще руським старостою Отто Пілецьким⁴ [10, с. 17; 2, с. 19]. Рокитниця, щонайпізніше від 1375 р., належала рицарю з оточення князя Володислава Опольського Мерботі з Дроновиць, а потім його сином Миколаєві та Станіславу⁵ [39, s. 290—291]. З цього випливає, що нащадки Дершняка не успадковували Рокитницю від нього, а набули її пізніше, можливо — на початку 1420-х років. Уперше Іван з Рокитниці (*Iwano de Rokitnica*) з'являється у джерелах у 1425 р., у 1432 р. фігурує Янко Дершняк з Рокитниці (*Iankone Dersznak de Rokytnicza*), а в 1437 р. — Ян Дершняк з Рокитниці (*Iohannes Dersznak de Rokithnicza*) [19, № 35; 26, № 14, s. 521; 21, № 7218]. В останньому випадку йдеться, мабуть, вже про Іванкового сина. Сам Іванко помер бл. 1437 р. На це вказують судові записи від 1438 р. про перебіг процесу між Яном з Рокитниці та Миколаєм Сеньком з Ожовичів, де Сенько названий Яновим стриєм (*patruus*) [21, № 955; 46, s. 157]. Миколай Сенько помер бл. 1450 р., проживши безамбітне життя. Не сподобився яких-небудь урядів і жоден із чотирьох його синів: Ян Барс з Ожовичів, Яцько, Рампш та Александр з Білобоків [10, с. 19—20]. Натомість син Іванка — Ян Дершняк з Рокитниці зумів вибудувати службову кар'єру в рідному краї, посідаючи уряди: підчашого (1444—1448) та підкоморія (1448—1456) перемишльського [45, s. 217, 220].

Долю Останка з Ожовичів та його можливих спадкоємців у джерелах простежити вкрай важко, тож залишаю це завдання для подальших досліджень.

Придбані Отто Пілецьким села Косина та Микуличі стали частиною його ланцутського ключа, який забезпечив йому статус одного з найпотужніших можновладців Русі. Частину цих земель Отто віддав у володіння дрібнішому рицарству з обов'язком несення військової служби. Так, у 1375 р. Вежбента з Ксьонжниць отримав від нього Микуличі разом із двома ланами під будівництво маєтку, за що мусив служити під час кожного загального походу з арбалетом на коні вартістю три гривни, коштом свого сюзерена [50, № 1025]. Схожу військову повинність Отто встановив і для

⁴ Можливо, йдеться про котрусь із судових постанов (*decreta judicialia*) 1352 р., які Отто з Пільчі видав у справі про суперечку між спадкоємцями Боратина та Рокитниці щодо користування Рокитницьким лісом [6, с. 852—854].

⁵ Згідно з фундаційним документом Миколай та Станіслав «heredes de Rokytnicza» в 1400 р. заклали костел у цьому селі [50, № 1148]. Зазначений факт підважує твердження, висловлене колись Антонієм Прохаскою, про те, що засновниками храму були брати Станіслав і Дершняк Рокитницькі [22, s. XIX].

Миколая, званого Некисало, якому він продав солтиства в селах *Szarudze* (Заруддя?) та Острів, розташованих поряд з Микуличами, з обов'язком їх локації на магдебурзькому праві⁶ [32, s. 592—594].

Щодо Косини, то її, подібно до інших сіл з ланцутських володінь Отто з Пільчі, було переведено на німецьке право, на що вказує згадка про солтиса Косини на ім'я Йоганнес, внесеного до переліку свідків локаційного привілею (1369) для села *Nova Villa, wlgariter autem Daz Newdorf* [50, № 1000].

Наукова новизна. Уперше опубліковано маловідомий документ Казимира III. Розкрито контекст появи джерела та його значення для дослідження земельних відносин (алієнації земельної власності) на Русі у другій половині XIV ст. На підставі документа поглиблено знання про родовід Дершняка з Ожовичів.

Висновки. У фондах ЦДІАК та ЦДІАЛ України зберігаються копії документа Казимира III, виданого в Ланцуті 11 лютого 1367 р. Цим документом король затвердив «на вічні часи» продаж братами Останком і Дершняком з Ожовичів сіл Косина і Микуличі з усіма правами, доходами та ужитками старості Руської землі Отто Пілецькому за 200 кіп богемських грошів польської лічби. Джерело становить велику цінність для дослідження обігу земельної власності на Русі, зокрема процесу формування комплексу ланцутських маєтностей Отто Пілецького, а також історичної генеалогії руського роду Дершняків.

Перспективи досліджень. Представлений у цій статті документ безперечно уміщує в собі важливий джерельний матеріал, але водночас він ставить перед дослідником і низку нових запитань. Невідомою є доля Останка з Ожовичів та його нащадків. Хоча перспектива ототожнення Дершняка з Ожовичів з Дершняком Дворсковичем і викликає сумніви, проблема ця залишається ще остаточно не розв'язаною. Згадки про свідків укладення документа, розміщені в його тестаційній частині, спонукають до подальших просопографічних досліджень руської знаті другої половини XIV ст. Ґрунтовного вивчення потребують питання розселення руського етносу вздовж нижньої течії Вислока та його ролі в залюдненні Ланцутського краю.

ДОКУМЕНТ

Археографічні засади публікації. Хоча обидві копії документа Казимира III писані з оригіналу майже в один і той самий час, вони різняться між собою. Відмінності стосуються правопису, кількості вжитих скорочень, охайності та розбірливості письма, а також наявності писарських помилок. Водночас текстологічні розбіжності є незначними. В основу публікації покладено копію, виготовлену канцелярією Сигізмунда II Августа, яка переважає копію з книг Переворського

⁶ Оригінал цього документа, що нині зберігається в Земельному архіві в Опаві (Чехія), ще наприкінці 1920-х років належав до фондів Київського архіву давніх актів, куди надійшов разом із зібранням Київської археографічної комісії [13, с. 147].

земського суду ретельністю та старанністю виконання. У тексті публікації розкрито всі скорочення та лігатури; упорядковано написання великої літери та знаків пунктуації; уживання літер *v* та *u* упорядковано відповідно до їхніх фонетичних властивостей; літеру *j* передано через *i*; стилістику написання власних назв збережено без змін; відмінності між текстами копій (без уваги до незначних орфографічних розбіжностей у написанні слів поза власними назвами) зазначені у примітках; там само подано анований перелік згаданих у джерелі осіб і топонімів.

1367 р., лютого 11. Ланиут.

Король Польщі Казимир III затверджує продаж братами Останком і Дершняком з Ожовичів сіл Косина та Микуличі старості Руської землі Отто з Пільчі за 200 кін богемських грошів польської лічби.

Оригінал: не відомий.

Копії: 1. Львів, Центральний державний історичний архів України, ф. 12 (Перево́рський земський суд), оп. 1, спр. 12, с. 652—653. Запис від 18 травня 1557 р. з оригіналу, представленого Феліксом Зимницьким. Заголовок: Oblata litterarum super Koszina et Mikulicze; 2. Київ, Центральний державний історичний архів України, ф. 220 (Колекція документів, зібраних Київською археографічною комісією), оп. 1, спр. 34. Трансумпт Сигізмунда II Августа під датою: Петрків, 16 грудня 1558 р. (на підставі оригіналу, представленого Андрієм Зимницьким).

Список: Київ, Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, ф. 83 (Каманін Іван Михайлович (1850—1921) — історик, архівіст), од. зб. 51, арк. 276—277 зв., зроблений І.М. Каманіним на поч. XX ст. з трансумп-та Сигізмунда II Августа від 16 грудня 1558 р.

Ресет: Каталог колекції документів Київської археографічної комісії. 1369—1899 / упоряд.: Я.Р. Дашкевич, Л.А. Проценко, З.С. Хомутецька; відп. ред. І.О. Гуржій. Київ, 1971. № 34.

In nomine Domini amen. Dignum esse dinoscitur ut venditiones et contractus qualescunque solennis roboret titulus litterarum. Proinde nos K[a]zimirvs^a Dei gratia rex Poloniae ac terrarum Cracouiae, Sandomiriae, Siradiae, Lanciciae, Cuiauias^b, Pomoraniae, Russiaeque dominus et haeres noticiae universorum, tam praesentium, quam futurorum praesentibus declaramus, quod accedentes ad nostram baronumque nostrorum praesentiam Osthanko^c et Derssniak^d fratres germani et haeredes de Orzowicze^{e1} rutheni, sani mente et corpore existentes, non compulsi, nec aliquo dolo circumventi, sed bona deliberatione ipsorum animi praehabita haereditates seu bona ipsorum infrascripta videlicet Kossina^{f2} Mikulicze^{g3} cum ambabus rippis et molendino vulgariter nuncupatas sitas in praedicta terra nostra Russia, ipsos legitime contingentes cum omnibus et singulis proventibus et obventionibus universis puta agris, pratis, sylvis, borris, nemoribus, mericis, rubetis, gais, venationibus, pascuis, piscinis, piscaturis, molendinis, aquis, aquarum decursibus et generaliter cum universis utilitatibus fructibus, redditibus et censibus singulis, quae nunc sunt, vel esse poterint quomodolibet in futurum, prout eadem haereditates Cossina^h et Mikuliczeⁱ in suis distantis seu limitibus longe lateque sunt distincta nobili ac strenuo militi domino Otthoni^j haeredi de Pilcza^{k4} capitaneoque praefatae terrae nostrae Russiae nostro fideli et dilecto pro ducentis sexagenis grossorum bohemicorum numeri polonialis sexaginta grossos pro qualibet sexagena numerando iure haereditario

vendiderunt et coram nobis perpetuo resignaverunt per eundem^l dominum Otthonem^m et eius legitimos haeredes praelibatas haereditatas Cossinaⁿ et Mikulicze^o cum ripis et molendino, tenendas, habendas et pacifice possidendas, vendendas, donandas, commutandas ac pro sua suorumque successorum voluntate libere quomodolibet convertendas. Quamquidem venditionem, emptionem et resignationem rite et rationabiliter factam ratam habentes et gratam ipsam de maiestate nostra approbamus, ratificamus et confirmamus perpetuis temporibus duraturam. Harum quibus sigillum nostrum est appensum testimonio literarum. Actum et datum in Lanczuth in crastino beatae Scholasticae virginis et martiris gloriosae anno Domini millesimo trecentesimo sexagesimo septimo. Praesentibus Predborio^p subdapifero⁵, Andrea subiudice Cracoviensibus⁶, Prandotha^q de Mikolawicze⁷, Petro de Zidaczow⁸, Dimitrio^t vicethezaurario⁹, Chothcone^u de Bybel^{v10}, Iancone^w de Niczych^{x11}, Hlebone^y de Roznathowicze^{z12} et aliis multis fidedignis. Scriptum autem per Jacobum notarium^{aa} aulae^{ab} nostrae regalis¹³.

^a діра в пергамені на місці літери а коп. 2; Kazymyrus коп. 1; ^b Cviauie, коп. 1; ^c Ostanko коп. 1; ^d Dersznyak коп. 1; ^e Orzowycze коп. 1; ^f Koszyna коп. 1; ^g Mykvlycze коп. 1; ^h так, як (f; ⁱ так, як (g; ^j Othoni коп. 1; ^k Pylcza коп. 1; ^l iam dictum коп. 1; ^m Othonem коп. 1; ⁿ так, як (f; ^o Mykvlicze коп. 1; ^p Przedborio коп. 1; ^q Prandota коп. 1; ^r Mykolayowycze коп. 1; ^s Zudaczow коп. 2; ^t Dymytrio коп. 1; ^u Chothkone коп. 1; ^v Bubel коп. 2; ^w Jankone коп. 2; ^x Niczych коп. 1; ^y Hlibone коп. 2; ^z Rozyathowycze коп. 1; ^{aa} надписане над перекресленим тією ж рукою словом regie коп. 1. ^{ab} надписане над словом nostre коп. 1.

¹ Ожовичі — тепер село Ужейовичі у гміні Ланцут Переворського повіту Підкарпатського воєводства Польщі.

² Косина — село у гміні Переворськ Переворського повіту Підкарпатського воєводства Польщі.

³ Микуличі — так само.

⁴ Отто з Пільчі — староста Руської землі (1352—1370), староста генеральний Великопольський (1371—1372), каштелян віслицький (1373—1374), староста (1376—1383) і воєвода (1376—1384) сандомирський [45, s. 148; 44, s. 172; 43, s. 225—226, 247, 301; 47, s. 634—635].

⁵ Пиєдбор із Бжезе — підстолій краківський (1364—1370), маршалок Польського королівства (1376—1378; 1381—1387) [43, s. 69, 106; 42, s. 77; 48, s. 698].

⁶ Андрій з Завровиць — підсудок (1358—1384) і бургграф (1356—1358) краківський, суддя королівського двору (1357—1361) [43, s. 101, 370].

⁷ Прандота з Микуловичів — придворний короля, виступає у джерелах протягом 1357—1367 рр. як свідок у королівських документах [52, s. 469, 474].

⁸ Петро Іванович — боярин, виступає у джерелах протягом 1353—1368 рр., у 1360 р. — як воєвода жидачівський, у 1367 та 1368 рр. — з приставкою «de Zidaczow» [38, s. 64—65; 7, № 1].

⁹ Дмитро з Гораю — підскарбій (1365—1370; 1374—1391), маршалок (1389—1400) Польського королівства [37, s. 55—89; 36; 42, s. 78, 120—121].

¹⁰ Ходко з Библа — боярин, виступає у джерелах протягом 1353—1393 рр., найчастіше як свідок у королівських, князівських та старостинських документах [38, s. 75—76; 39, s. 208—210; 7, № 1; 8, A27].

¹¹ Янко з Нижятичів — невстановлена особа.

¹² Гліб з Рожнятовичів — виступає як свідок у документі князя Володислава Опольського від 8 листопада 1377 р. [50, № 1036].

¹³ Якуб з Осови — королівський нотарій (1352—1369), канонік плоцький (1368—1373) і колегіати св. Георгія на Вавелі (1368), підканцлер князя слупського Казимира (1371), канцлер бидгощський (1371) [37, s. 59; 31, s. 362—363].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Грамоти XIV ст. / упоряд., вступ. ст., комент., слов.-показж. М.М. Пещак ; відп. ред. В.М. Русанівський. Київ : Наук. думка, 1974. 256 с.
2. Зазуляк Ю. Старці та їхні свідчення у межовому судочинстві Руського воєводства першої половини XVI ст. // Соціум. 2015. Вип. 11—12. С. 11—33.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф. 83. Од. зб. 51. Арк. 276—277 зв.
4. Каталог колекції документів Київської археографічної комісії. 1369—1899 / упоряд.: Я.Р. Дашкевич, Л.А. Проценко, З.С. Хомутецька ; відп. ред. І.О. Гуржій. Київ : Наук. думка, 1971. 184, [2] с.
5. Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. 1233—1799 / склали і підг. до друку О.А. Купчинський, Е.Й. Ружицький ; відп. ред. Я.П. Кісь. Київ : Наук. думка, 1972. 675 с.
6. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століття. Дослідження. Тексти. Львів : [Наукове товариство імені Шевченка], 2004. 1282, [1] с.
7. Купчинський О. Забуті та невідомі староукраїнські грамоти XIV — першої половини XV ст. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1997. Т. 233: Праці історико-філологічної секції. С. 333—359.
8. Молдован А.М. Пять новонайденных украинских грамот конца XIV — начала XV в. // Лингвистическое источниковедение и история русского языка. 2000. Москва : Древлехранилище, 2000. С. 261—276.
9. Однороженко О. Родова геральдика Руського королівства та Руських земель Корони Польської XIV—XVI ст. Харків, 2009. 312 с. (Monumenta Rutheniae heraldica; vol. 1).
10. Пашин С. Перемышльская шляхта второй половины XIV — начала XVI века. Историко-генеалогическое исследование. Тюмень : Изд-во Тюмен. гос. ун-та, 2001. 172 с.
11. Петрушевич А. О соборной Богородичной церкви и святителях в Галиче // Галицкий исторический сборник. Львов, 1860. Вып. 3. 59, CLXXIX, [3] с.
12. Розов В. Українські грамоти. Том перший: XIV в. і перша пол. XV в. Київ, 1928. [4], 176, 75, IX с.
13. Романовський В. Колекція, що належала «Комиссии для разбора древних актов» // Центральний архів стародавніх актів у Києві. Збірник статтів / за ред. В.О. Романовського. Київ, 1929. С. 146—151.
14. Смуток І. Руська шляхта Перемишльської землі (XIV—XVIII ст.). Історико-генеалогічне дослідження. Львів : Простір-М, 2017. 503, [1] с.
15. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 220. Оп. 1. Спр. 34.
16. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 12. С. 652—653.
17. Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве. Путеводитель / под ред. А.В. Бондаревского, Л.М. Отливановой, С.Д. Пилькевича, В.И. Шелудченко. Киев, 1958. 348 с.

18. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. Lwów : Główny Skład w Księgarni Seyfartha i Czajkowskiego, 1872. T. 3. VII, 313 s.
19. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. Lwów : Główny Skład w Księgarni Seyfartha i Czajkowskiego, 1878. T. 7. VI, 325 s.
20. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. Lwów : Główny Skład w Księgarni Seyfartha i Czajkowskiego, 1880. T. 8. VI, 351 s.
21. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. Lwów : Główny Skład w Księgarni Seyfartha i Czajkowskiego, 1888. T. 13. XIV, [2], 729, [1] s.
22. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. Lwów : Główny Skład w Księgarni Seyfartha i Czajkowskiego, 1901. T. 17. LVIII, 660 s.
23. Berdecka A. Lokacje i zagospodarowanie miast królewskich w Małopolsce za Kazimierza Wielkiego (1333—1370). Wrocław : Zak. Narod. im. Ossolińskich, 1982. 182, [67] s.
24. Boniecki A. Herbarz polski. Warszawa : Wyd. Artystyczne i Filmowe, 1901. T. 4. [4], 400, IV, [2] s.
25. Budzyński Z., Kelman J. Ludność Markowej w epoce nowożytniej. Dynamika i specyfika rozwoju społeczności lokalnej do 1914 r. // w: Markowa — sześć wieków tradycji. Z dziejów społeczeństwa i kultury / red. W. Blajer, J. Tejchma. Markowa : Urząd Gminy Markowa, 2005. S. 217—236.
26. Codex epistolaris saeculi decimi quinti / ed. A. Lewicki. Kraków : Nakł. Akad. Umiejętności, 1894. T. 3. LXXX, [2], 665, [1] s.
27. Dybek E. Lokacje na prawie niemieckim w ziemi przemyskiej w latach 1345—1434. Lublin : Tow. Nauk. Katolickiego Uniw. Lubelskiego, 2004. 242, [1] s.
28. Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego / pod. red. F. Kiryka i R. Kołodziejczyka. Warszawa ; Kraków : PWN, 1978. T. 1. 576 s.
29. Gąsiorowski A. Itinerarium króla Kazimierza Wielkiego. Materiały 1333—1370 // Roczniki Historyczne. 1998. T. 64. S. 175—208.
30. Jaros S. Iterationen im Grenzraum: Akteure und Felder multikonfessioneller Herrschaftsaushandlung in Kronruthenien (1340—1434). Berlin ; Boston : Walter de Gruyter GmbH, 2021. 564 s. (Europa im Mittelalter ; Bd. 41). <https://doi.org/10.1515/9783110748727>
31. Jasiński K. Jakub z Ossowy // Polski Słownik Biograficzny. Wrocław : Zakł. Narod. im. Ossolińskich, 1963. T. 10/4. S. 362—363.
32. Karczewski D. Uwagi o początkach osadnictwa klucza łańcuckiego (druga połowa XIV wieku) // Narodziny Rzeczypospolitej. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych / pod. red. W. Bukowskiego i T. Jurka. Kraków : Tow. Nauk. "Societas Vistulana", 2012. T. 1. S. 583—594.
33. Katalog dokumentów pergaminowych ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu / oprac. J. Tomaszewicz i M. Zdanek ; pod. red. W. Bukowskiego. Kraków : Tow. Nauk. Societas Vistulana, 2004. XXII, 290, [24] s.
34. Klebowicz G. Organizacja parafialna diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego w XIV—XVI wieku. Lublin : Tow. Nauk. Katolickiego Uniw. Lubelskiego Jana Pawła II, 2013. 658, [3] s.
35. Kodeks dyplomatyczny Małopolski / wyd. F. Piekosiński. Kraków : Nakł. Akad. Umiejętności, 1887. T. 3. XXXII, 480 s.

36. Myśliński K. Dzieje kariery politycznej w średniowiecznej Polsce: Dymitr z Goraja 1340—1400. Lublin : Wydaw. Lubelskie, 1981. 282, [2] s.
37. Radziwiński A. Prałaci i kanonicy kapituły katedralnej płockiej w XIV i w I poł. XV w. Studium prozopograficzne. Toruń : Wydaw. Uniw. Mikołaja Kopernika, 1993. T. 2: Kanonicy. 174, [1] s.
38. Sikora F. Krąg rodzinny i dworski Dymitra z Goraja i jego rola na Rusi // Genealogia — kręgi zawodowe i grupy interesu w Polsce średniowiecznej / pod. red. J. Wroniszewskiego. Toruń : Wydaw. Uniw. Mikołaja Kopernika, 1989. S. 55—89
39. Sperka J. Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370—1401. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchą. Katowice : Wyd. Uniw. Śląskiego, 2006. 477, [1] s., [8] s.
40. Szust Z. Średniowiecze Łańcuta. Łańcut : Komitet Obchodu 600-lecia miasta Łańcuta, 1957. 90, [2] s.
41. Tęgowski J. Okoliczności wstąpienia na tron halicko-wołyński Piasta mazowieckiego Bolesława Trojdenowica (nieznane dokumenty ruskie z XIV wieku) // Studia Podlaskie. Białystok, 2009/2010. T. 18. S. 313—328.
42. Urzędnicy centralni i nadworni Polski. Spisy / oprac.: Chłapowski, S. Ciara, L. Kądziała, T. Nowakowski, E. Opaliński, G. Rutkowska, T. Zielińska ; pod. red. A. Gąsiorowskiego. Kórnik : Biblioteka Kórnicka, 1992. 220 s. (Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII—XVIII wieku ; t. 10).
43. Urzędnicy małopolscy XII—XV wieku. Spisy / oprac.: J. Kurtyka, T. Nowakowski, F. Sikora, A. Sochacka, P.K. Wojciechowski, B. Wyrozumska ; pod. red. A. Gąsiorowskiego. Wrocław : Zakł. Narod. im. Ossolińskich, 1990. 377 s. (Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII—XVIII wieku ; t. 4, zes. 1)
44. Urzędnicy wielkopolscy XII—XV wieku. Spisy / oprac.: M. Bielińska, A. Gąsiorowski, J. Łojko ; pod. red. A. Gąsiorowskiego. Wrocław : Zakł. Narod. im. Ossolińskich, 1985. 242, [1] s. (Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII—XVIII wieku ; t. 1, zes. 1).
45. Urzędnicy województwa ruskiego XIV—XVIII wieku: (ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka). Spisy / oprac. K. Przyboś. Wrocław : Zakł. Narod. im. Ossolińskich, 1987. 415 s. (Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII—XVIII wieku ; t. 3, zes. 1).
46. Wolski M. O przejściu przez bożogrobców z Przeworska parafi i w Urzejowicach w diecezji przemyskiej // Roczniki Historyczne. 2024. T. 90. S. 147—163. <https://doi.org/10.12775/RH.2024.05>
47. Wyrozumska B. Otto z Pilicy (z Pilczy, Pilecki) h. Topór // Polski Słownik Biograficzny. Wrocław, 1979. T. 24/4. S. 634—635.
48. Wyrozumski J. Przedbór z Brzezia h. Zadora // Polski Słownik Biograficzny. Wrocław, 1985. T. 28/4. S. 698—699.
49. Zamek Królewski w Warszawie — Muzeum (dep. Deutsch-Polnische Stiftung Kulturpflege und Denkmalschutz). Kolekcja dr. Tomasza Niewodniczańskiego. Perg. 40.
50. Zbiór dokumentów małopolskich / wyd. S. Kuraś i I. Sułkowska-Kuraś. Wrocław : Zakł. Narod. im. Ossolińskich, 1969. Cz. 4: Dokumenty z lat 1211—1400. XXXI, [1], 332 s.
51. Zbiór dokumentów małopolskich / wyd. I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś. Wrocław : Zakł. Narod. im. Ossolińskich, 1970. Cz. 5: Dokumenty z lat 1401—1440. XXXVI, 450 s.
52. Zdanek M. Mikułowice // Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu / oprac.: W. Bukowski, J. Laberschek, A. Marzec, M. Mikuła, K. Nabiałek, M. Wolski, M. Zdanek ; pod. red. W. Bukowskiego. Kraków : Societas Vistulana, 2011. Cz. 4. Zesz. 3. S. 469—474.

Отримано 10 січня 2024 р.

REFERENCES

1. Hramoty XIV st. [Documents of the 14th century] / M.M. Peshchak (Comp.); V.M. Rusaniivskyi (Ed.). Kyiv, 1974. 256 p. [In Ukrainian].
2. Zazuliak Yu. Startsi ta yikhni svidchennia u mezhovomu sudochynstvi Ruskoho voievodstva pershoi polovyny XVI st. [Old Men and Their Testimonies in the Perambulation of Borders during the First Half of the 16th century (Evidence from the Rus Palatinate)]. Sotsium [Society]. 2015. Iss. 11—12, pp. 11—33. [In Ukrainian].
3. Fond 83. Unit 51. Fols. 276—277. Institute of Manuscript of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
4. Kataloh kolektsii dokumentiv Kyivskoi arkhieohrafichnoi komisii. 1369—1899 [Catalogue of the collection of documents of the Kyiv Archeographic Commission] / Ya.R. Dashkevych, L.A. Protsenko, Z.S. Khomutetska (Comps.); I.O. Hurzhii (Ed.). Kyiv, 1971. 184 [2] p. [In Ukrainian].
5. Kataloh perhamentnykh dokumentiv Tsentralnoho derzhavnoho istorychnoho arkhivu URSR u Lvovi. 1233—1799 [Catalogue of parchment documents of the Central State Historical Archive of the Ukrainian SSR in Lviv] / O.A. Kupchynskyi and E. Y. Ruzhytskyi (Comps.); Ya.P. Kis (Ed.). Kyiv, 1972. 675 p. [In Ukrainian].
6. Kupchynskyi O. Akty ta dokumenty Halysko-Volynskoho kniazivstva XIII — pershoi polovyny XIV stolittia. Doslidzhennia. Teksty [Acts and documents of the Galicia-Volyn principality of the 13th — first half of the 14th century. Research. Texts]. Lviv, 2004. 1282 [1] p. [In Ukrainian and Latin].
7. Kupchynskyi O. Zabuti ta nevidomi staroukrainski hramoty XIV — pershoi polovyny XV st. [Forgotten and unknown old Ukrainian documents of the 14th — first half of the 15th century]. Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka [Notes of the Shevchenko Scientific Society]. Lviv, 1997. Vol. 233, pp. 333—359. [In Ukrainian].
8. Moldovan A.M. Piat novonaidennykh ukrainskikh gramot kontsa XIV — nachala XV v. [Five newly discovered Ukrainian charters from the late 14th — early 15th centuries]. Lingvisticheskoe istochnikovedenie i istoriia russkogo iazyka. 2000 [Linguistic source studies and history of the Russian language. 2000]. Moscow, 2000. Pp. 261—276. [In Russian].
9. Odnorozhenko O. Rodova heraldyka Ruskoho korolivstva ta Ruskykh zemel Korony Polskoi XIV—XVI st. [Family heraldry of the Ruthenian Kingdom and Ruthenian Lands of the Polish Crown of the 14th — 16th centuries]. Kharkiv, 2009. 312 p. [In Ukrainian].
10. Pashin S. Peremyslskaia shliahta vtoroi poloviny XIV — nachala XVI veka. Istoriko-genealogicheskoe issledovanie [Przemysl nobility of the second half of the 14th — early 16th centuries. Historical and genealogical research]. Tiumen, 2001. 172 p. [In Russian].
11. Petrushevich A. O sobornoi Bogorodichnoi tserkvi i sviatiteliakh v Galiche [About the Cathedral Church of the Virgin Mary and the Saints in Galich]. Galickii istoricheskii sbornik [Galician Historical Collection]. Lviv, 1860. Iss. 3. 59, CLXXIX, [3] p. [In Russian].
12. Rozov V. Ukrainski hramoty. Tom pershyi: XIV v. i persha pol. XV v. [Ukrainian documents. Volume 1: 14th century and first half of the 15th century]. Kyiv, 1928. [4], 176, 75, IX p. [In Ukrainian and Russian].
13. Romanovskyi V. Kolektsiia, shcho належала “Komissii dlia razbora drevnikh aktov” [Collection belonging to the “Commission for the Study of ancient records”]. Tsentralnyi arkhiv starodavnikh aktiv u Kyievi [Central Archives of Historical Records in Kyiv]. Kyiv, 1929. Pp. 146—151. [In Ukrainian].

14. Smutok I. Ruska shliakhta Peremyshlskoi zemli (XIV—XVIII st.). Istoryko-henealohichne doslidzhennia [Ruthenian nobility of the Przemyśl land (14th — 18th centuries). Historical and genealogical research]. Lviv, 2017. 503, [1] p. [In Ukrainian].
15. Fond 220. Inventory 1. Unit 34. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv.
16. Fond 12. Inventory 1. Unit 12. Pp. 652—653. Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv.
17. Centralnyi gosudarstvennyi istoricheskii arhiv USSR v Kieve. Putevoditel. [Central State Historical Archive of Ukrainian SSR in Kyiv. Guide] / A.V. Bondarevskii, L.M. Otlivanova, S.D. Pilkevich, V.I. Sheludchenko (Eds.). Kyiv, 1958. 348 p. [In Russian].
18. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. Lwów, 1872. Vol. 3. VII, 313 p.
19. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. Lwów, 1878. Vol. 7. VI, 325 p.
20. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. Lwów, 1880. Vol. 8. VI, 351 p.
21. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. Lwów, 1888. Vol. 13. XIV, [2], 729, [1] p.
22. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie. Lwów, 1901. Vol. 17. LVIII, 660 p.
23. Berdecka A. Lokacje i zagospodarowanie miast królewskich w Małopolsce za Kazimierza Wielkiego (1333—1370). Wrocław, 1982. 182, [67] p.
24. Boniecki A. Herbarz polski. Warszawa, 1901. Vol. 4. [4], 400, IV, [2] p.
25. Budzyński Z., Kelman J. Ludność Markowej w epoce nowożytnej. Dynamika i specyfika rozwoju społeczności lokalnej do 1914 r. Markowa — sześć wieków tradycji. Z dziejów społeczeństwa i kultury / W. Blajer, J. Tejchma (Eds.). Markowa, 2005. Pp. 217—236.
26. Codex epistolaris saeculi decimi quinti / A. Lewicki (Comp.). Kraków, 1894. Vol 3. LXXX, [2], 665, [1] p.
27. Dybek E. Lokacje na prawie niemieckim w ziemi przemyskiej w latach 1345—1434. Lublin, 2004. 242, [1] p.
28. Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego / F. Kiryk and R. Kołodziejczyk (Eds.). Warszawa; Kraków, 1978. Vol. 1. 576 p.
29. Gąsiorowski A. Itinerarium króla Kazimierza Wielkiego. Materiały 1333—1370. Roczniki Historyczne. 1998. Vol. 64, pp. 175—208.
30. Jaros S. Iterationen im Grenzraum: Akteure und Felder multikonfessioneller Herrschaftsaushandlung in Kronruthenien (1340—1434). Berlin; Boston, 2021. 564 p. <https://doi.org/10.1515/9783110748727>
31. Jasiński K. Jakub z Ossowy. Polski Słownik Biograficzny. Wrocław, 1963. Vol. 10/4. Pp. 362—363.
32. Karczewski D. Uwagi o początkach osadnictwa klucza łańcuckiego (druga połowa XIV wieku). Narodziny Rzeczypospolitej. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych / W. Bukowski and T. Jurek (Eds.). Kraków, 2012. Vol. 1. Pp. 583—594.
33. Katalog dokumentów pergaminowych ze zbiorów Tomasza Niewodniczańskiego w Bitburgu / oprac. J. Tomaszewicz i M. Zdanek ; pod. red. W. Bukowskiego. Kraków, 2004. XXII, 290, [24] p.
34. Klebowicz G. Organizacja parafialna diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego w XIV—XVI wieku. Lublin, 2013. 658, [3] p.
35. Kodeks dyplomatyczny Małopolski / F. Piekosiński (Ed.). Kraków, 1887. Vol. 3. XXXII, 480 p.

36. Myśliński K. Dzieje kariery politycznej w średniowiecznej Polsce: Dymitr z Goraja 1340—1400. Lublin, 1981. 282, [2] p.
37. Radziwiński A. Prałaci i kanonicy kapituły katedralnej płockiej w XIV i w I poł. XV w. Studium prozopograficzne. Toruń, 1993. Vol. 2. 174, [1] p.
38. Sikora F. Krąg rodzinny i dworski Dymitra z Goraja i jego rola na Rusi. Genealogia — kręgi zawodowe i grupy interesu w Polsce średniowiecznej / J. Wroniszewski (Ed.). Toruń, 1989. Pp. 55—89.
39. Sperka J. Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370—1401. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchą. Katowice, 2006. 477, [1] p.
40. Szust Z. Średniowiecze Łańcuta. Łańcut, 1957. 90, [2] p.
41. Tęgowski J. Okoliczności wstąpienia na tron halicko-wołyński Piasta mazowieckiego Bolesława Trojdenowica (nieznane dokumenty ruskie z XIV wieku). Studia Podlaskie. Białystok, 2009/2010. Vol. 18. Pp. 313—328.
42. Urzędnicy centralni i nadworni Polski. Spisy / Chłapowski, S. Ciara, L. Kądziera, T. Nowakowski, E. Opaliński, G. Rutkowska, T. Zielińska (Comps.); A. Gąsiorowski (Ed.). Kórnik, 1992. 220 p.
43. Urzędnicy małopolscy XII—XV wieku. Spisy / J. Kurtyka, T. Nowakowski, F. Sikora, A. Sochacka, P.K. Wojciechowski, B. Wyrozumska (Comps.); A. Gąsiorowski (Ed.). Wrocław, 1990. 377 p.
44. Urzędnicy wielkopolscy XII—XV wieku. Spisy / M. Bielińska, A. Gąsiorowski, J. Łojko (Comps.); A. Gąsiorowski (Ed.). Wrocław, 1985. 242, [1] p.
45. Urzędnicy województwa ruskiego XIV—XVIII wieku: (ziemie halicka, lwowska, przemyska, sanocka). Spisy / K. Przyboś (Comp.). Wrocław, 1987. 415 p.
46. Wolski M. O przejęciu przez bożogrobców z Przeworska parafi i w Urzejowicach w diecezji przemyskiej. Roczniki Historyczne. 2024. Vol. 90, pp. 147—163. <https://doi.org/10.12775/RH.2024.05>
47. Wyrozumska B. Otto z Pilicy (z Pilczy, Pilecki) h. Topór. Polski Słownik Biograficzny. Wrocław, 1979. Vol. 24/4. Pp. 634—635.
48. Wyrozumski J. Przedbór z Brzezia h. Zadora. Polski Słownik Biograficzny. Wrocław, 1985. Vol. 28/4. Pp. 698—699.
49. Kolekcja dr. Tomasza Niewodniczańskiego. Sygn.: Perg. 40. Zamek Królewski w Warszawie — Muzeum, dep. Deutsch-Polnische Stiftung Kulturpflege und Denkmalschutz.
50. Zbiór dokumentów małopolskich / S. Kuraś and I. Sułkowska-Kuraś (Comps.). Wrocław, 1969. Pt. 4. XXXI, [1], 332 p.
51. Zbiór dokumentów małopolskich / I. Sułkowska-Kuraś and S. Kuraś (Comps.). Wrocław, 1970. Pt. 5. XXXVI, 450 p.
52. Zdanek M. Mikułowice. Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu / W. Bukowski, J. Laberscheck, A. Marzec, M. Mikuła, K. Nabiałek, M. Wolski, M. Zdanek (Comps.); W. Bukowski (Ed.). Kraków, 2011. Pt. 4/3. Pp. 469—474.

Received on January 10, 2024

Tymur Horbach

V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-2769-5768

E-mail: tymur.horbach@gmail.com

A LITTLE-KNOWN CASIMIR'S III DOCUMENT FROM 1367
CONFIRMING PURCHASE BY OTTO OF PILCZA
OF TWO VILLAGES NEAR ŁAŃCUT

The **purpose of the study** is to research and publish the text of a little-known royal document of 1367 about the confirmation of the purchase by the governor of the of the Rus Otto of Pilcza of two villages near the city of Łańcut from the brothers Ostanko and Dershniak of Ozhovicze. Presentation of the circumstances of the transaction and biographies of its participants. **Methodology.** To prepare the introductory article, which is based on a comparison of information gleaned from the published document and already open sources, general historical research methods were used, primarily chronological, historical-systemic, retrospective, and the method of comparative studies. An attempt to reconstruct the biographies of the participants of the agreement was made using the prosopographic method. Paleographic and descriptive methods were used for the diplomatic analysis of the source text. **Scientific novelty.** An unpublished legal document of 1367 on the history of land relations in Rus during the reign of king Casimir III has been brought to the attention of researchers. The text of the royal document with accompanying commentary is published for the first time. **Conclusions.** On February 11, 1367, the chancellery of the Polish king Casimir III, at the request of the brothers Ostanko and Dershniak of Ozhovicze, issued a document by which the king approved the agreement to sell the villages of Kosina and Mikulice to the governor of the Rus Otto of Pilcza for 200 kopas of Bohemia groschen. The content of the document reveals hitherto unknown representatives of the Ruthenian nobility, and also provides valuable information about the process of forming the Łańcut possessions of Otto of Pilcza.

Key words: Casimir III, Otto of Pilcza, Rus, Łańcut, Ruthenian nobility, diplomatics.